

Ett fall av språkvård under 1600-talet

Om historiskt *a* i ändelser i äldre nysvenskt skriftspråk
med särskild hänsyn till regleringen i tryckta kanslihandlingar
under Gustav II Adolfs regering

Lars Svensson

Lund 1981

Lundastudier
i nordisk
språkvetenskap

Walter Ekstrand Bokförlag

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41553210_0009

LARS SVENSSON

ETT FALL AV SPRÅKVÅRD UNDER 1600-TALET

OM HISTORISKT *a* I ÄNDELSE I ÄLDRE NYSVENSKT SKRIFTSPRÅK
MED SÄRSKILD HÄNSYN TILL REGLERINGEN I TRYCKTA KANSLIHANDLINGAR
UNDER GUSTAV II ADOLFS REGERING

*Serie grundad av Ivar Lindqvist och Karl Gustav Ljunggren,
fortsatt av Bertil Ejder och Gösta Holm*

LARS SVENSSON

Ett fall av språkvård under 1600-talet

Om historiskt *a* i ändelser i äldre nysvenskt skriftspråk
med särskild hänsyn till regleringen i tryckta kanslihandlingar
under Gustav II Adolfs regering

© Lars Svensson 1981

Printed in Sweden
Bloms Boktryckeri AB
Lund 1981

ISBN 91-7408-066-0

Till

Gerd, Lars och Karin

INNEHÅLL

Förteckning över tabeller och figurer	IX
Förord	XI
Avdelning I	1
1. Inledning. Forskningshistorik	3
2. Avhandlingens syfte och avgränsning	7
Avdelning II	
<i>Infinitivvändelsen i reformationstidevarvets och stormaktstidens litteratur ca 1521—1700</i>	9
1. Källmaterialet	11
2. Excerperingsprinciper	13
A. Infinitivvändelsen i reformationstidevarvets litteratur ca 1521—1610	16
3. Tiden	16
4. Källmaterialet	16
5. Den religiösa litteraturen	17
Otryckt källa	17
Tryckta källor	17
6. Den kuriala litteraturen	28
Källmaterialet	28
Kungliga brev och handlingar o.d.	29
Brev och handlingar (otryckta) utfärdade av råd och borgmästare o.d.	33
Kyrkliga brev och handlingar	34
Stockholms skråordningar	35
7. Tänkebokslitteraturen	36
Källmaterialet	36
Kalmar stads tänkebok	37
Arboga stads tänkebok	37
Jönköpings stads tänkebok	38
Stockholms stads tänkeböcker	38
Enköpings stads tänkeböcker	40
Gävle stads tänkebok	41
Vadstena stads äldsta tänkeböcker	41
Nya Lödöse tänkeböcker	42
Strängnäs stads tänkebok	43
8. Laglitteraturen	43
9. Övrig profan prosalitteratur	44
Otryckta källor	44
Tryckta källor	47
10. Sammanfattning av avdelning II A	52
B. Infinitivvändelsen i stormaktstidens litteratur ca 1611—1700	54
11. Tiden	54

VIII

12. Källmaterialet	55
13. Den religiösa litteraturen	55
14. Den kuriala litteraturen	65
Källmaterialet	65
Kungliga brev och handlingar o.d.	65
Riksrådets och ridderskapets handlingar	66
Kyrkliga handlingar	67
Den första tryckta allmänna skråordningen	68
15. Tänkebokslitteraturen	68
Stockholms stads tänkeböcker	68
Gävle stads tänkebok	69
Nya Lödöse tänkeböcker	70
16. Laglitteraturen	70
17. Övrig profan prosalitteratur	71
Otryckta källor	71
Tryckta källor	75
18. Sammanfattning av avdelning II B	89
C. Karaktären hos växlingen -a:-e i reformationstidevarvets och stormakts-	
tidens litteratur. Restitutionen av -a: förutsättningar och orsaker	91

Avdelning III

<i>Om andra ord- och böjningskategorier än inf. med historiskt ändelse-a i reforma-</i>	
<i>tionstidevarvets och stormaktstidens religiösa och kuriala litteratur</i>	<i>103</i>
1. Forskningsuppgiften	105
2. Urvalet av ord- och böjningskategorier	108
3. Excerperingsprinciper	114
4. Den religiösa litteraturen	115
5. Den kuriala litteraturen	120
6. Sammanfattning av avdelning III	126
7. Slutord	126
Summary	130
Bilagor	135
Bibliografi	137
Viktigare förkortningar	163
Personregister	165

FÖRTECKNING ÖVER TABELLER OCH FIGURER

Tabeller

1. Inf.-ändelsen i reformationstidevarvets religiösa litteratur (1525—1610) ..	23 f.
2. Inf.-ändelsen i otryckta kungliga brev 1523—1610	29
3. Inf.-ändelsen i samtida tryck av kungliga brev 1541—1610	30
4. Inf.-ändelsen i otryckta brev och handlingar utfärdade av råd och borgmästare o.d. 1530—1601	33
5. Inf.-ändelsen i otryckta brev och handlingar utfärdade av prästerskapet 1527—1597	34
6. Inf.-ändelsen i samtida tryck av brev och handlingar utfärdade av prästerskapet 1529—1577	34
7. Inf.-ändelsen i <i>Skrådordn.</i> 1545—1602	35
8. Inf.-ändelsen i <i>KTB</i> 1523—1560	37
9. Inf.-ändelsen i <i>ATB</i> 1522—1569	38
10. Inf.-ändelsen i <i>JTB</i> 1522—1548	38
11. Inf.-ändelsen i <i>STB</i> 1524—1610	39
12. Inf.-ändelsen i <i>LTB</i> 1586—1605	42
13. Inf.-ändelsen i övrig profan prosalitteratur under reformationstidevarvet (1538—1609)	50
14. Inf.-ändelsen i stormaktstidens religiösa litteratur (1612—1713)	60
15. Inf.-ändelsen i otryckta kungliga brev 1612—1620	65
16. Inf.-ändelsen i samtida tryck av kungliga brev och förordningar o.d. 1612—1699	65
17. Inf.-ändelsen i svenska riksrådets protokoll och Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll 1630—1697	66
18. Inf.-ändelsen i brev och handlingar egenhändigt skrivna av Axel Oxenstierna 1616—50	66
19. Inf.-ändelsen i svenska synodalakter 1611—1698	67
20. Inf.-ändelsen i <i>STB</i> 1612—1625	69
21. Inf.-ändelsen i <i>GäTB</i> 1611—1659	69
22. Inf.-ändelsen i <i>LL</i> 1634—1692 och <i>SL</i> 1618—1692	71
23. Inf.-ändelsen i övrig profan prosalitteratur under stormaktstiden (1611—1722)	83 ff.
24. <i>a-</i> och <i>e-</i> formernas förekomst i 3. pl., pret. <i>-ade</i> och adv. på <i>-an</i> i reformationstidevarvets och stormaktstidens religiösa litteratur (1525—1693)	116
25. <i>a-</i> och <i>e-</i> formernas förekomst i <i>-ande</i> , adv. på <i>-a</i> och <i>-are</i> i reformationstidevarvets och stormaktstidens religiösa litteratur (1525—1693)	117

26. <i>a-</i> och <i>e</i> -formernas förekomst i 3. pl., pret. <i>-ade</i> och adv. på <i>-an</i> i samtida tryck av kungliga brev, förordningar o.d. 1561—1699	121
27. <i>a-</i> och <i>e</i> -formernas förekomst i <i>-ande</i> , adv. på <i>-a</i> och <i>-are</i> i samtida tryck av kungliga brev, förordningar o.d. 1561—1699	121

Figurer

1. Infinitivändelsen i kungliga brev, plakat, förordningar o.d. 1523—1691 ..	102
2. Tablå över ändelse- <i>a</i> :s förekomst i klassisk fornsvenska	108

FÖRORD

Denna bok har lång tillkomsttid. Min första egentliga kontakt med ämnet för denna avhandling — förekomsten av *e* i ändelser för väntat *a* — går tillbaka till eftersommaren 1964. Då behandlades på Nordiska seminariet i Lund det handskriftsfynd som professor Gösta Holm och docent Ingemar Carlsson gjorde på Dylta bruk i Närke under en arkivforskningsresa i Mellansverige. Jag fick som seminarieuppgift att transkribera och kommentera en av österbottningen Ljungo Thomae år 1597 förfärdigad smädedikt. De i denna handskrift ymnigt förekommande *e*-skrivningarna väckte min förvåning och mitt intresse, vilket så småningom resulterade i en lic.-avhandling — Infinitivändelsen i unions-, reformations- och stormaktstidens svenska — som jag i omarbetat och utvidgat skick nu framlägger som min doktorsavhandling.

Till alla dem som på olika sätt hjälpt mig under utarbetandet av min bok vill jag rikta ett varmt tack. Jag står i en alldeles särskild tacksamhetsskuld till min huvudlärare och handledare, professor Gösta Holm, som lett mig in på ämnet och som med intresse och uppmuntran, alltid snar att hjälpa, följt mitt arbete fram till dess avslutande. Han har dessutom med kritisk skärpa penetrerat min avhandling i manuskript och för den generösa hjälp och de värdefulla råd och synpunkter, som han därvid givit, tackar jag varmt. Jag vill också tacka för den personliga välvilja och förståelse och värmande vänskap, som han alltid visat. Honom och professor Bertil Ejder är jag också tack skyldig för att de velat låta avhandlingen ingå i serien Lundastudier i nordisk språkvetenskap.

Jag vill också rikta ett varmt tack till mina arbetskamrater på Svenska Akademiens ordboksredaktion för givande diskussioner och för stöd och bistånd i olika former. Ovärderlig hjälp har jag fått av min chef, docent Hans Jonsson. Med honom har jag diskuterat såväl stora som små problem. Han har också haft vänligheten att läsa avhandlingen i manuskript och därvid gjort viktiga påpekanden, som föranlett ändringar vilka kommit boken till gagn. Jag tackar honom också för beviljad tjänstledighet under den tid som erfordrats för avhandlingens färdigställande. Professor Sven Ekbo, ordboksredaktionens förre chef, har med välvilligt intresse och stor älskvärdhet följt mitt arbete. Jag är

tacksam för detta och för de råd och synpunkter han givit, likaså för de kunskaper som han som ordboxschef bibringat mig och som indirekt kommit boken till godo. För hjälp med korrekturläsning och kontroller av olika slag tackar jag ordboksassistenterna Ingrid Björck, Birgitta Bronvahl, Maud Carlsson, Ragnhild Malmer, Gulli Starfelt och Märta Walde. Fil. dr Sture Hast har omsorgsfullt läst hela avhandlingen i korrektur och därvid gjort värdefulla påpekanden.

Ett varmt tack riktar jag också till de framstående kännarna av svensk reformationshistoria, professor Sven Kjöllérström och docent Ivan Svalenius, som benäget lämnat värdefulla upplysningar rörande personer och sakförhållanden i Vasatidens historia.

Jag tackar också min studiekamrat arkivarie Göran Hallberg, som läst delar av avhandlingen i korrektur, docent Guno Haskå, som ritat diagrammet, pol. mag. Arne Andersson, som läst korrektur och utfört kontroller av olika slag, byrådirektör Gunnar Hjert, min vän sedan gymnasiståren, som översatt sammanfattningen till engelska, och arkivarie Margareta Källskog, som skickat mig material från ULMA.

I bibliografiska frågor har jag haft förmånen att få rådgöra med fil. dr Signe Carlsson, som med sin stora yrkesskicklighet och erfarenhet varit till utomordentlig hjälp. Jag tackar henne varmt härför.

Ett tack vill jag också rikta till personalen vid Lunds universitetsbibliotek för det vänliga tillmötesgående och den stora tjänstvillighet som alltid visats mig.

Jag vill också framföra ett varmt tack till personalen vid Bloms Boktryckeri AB, som med sedvanlig yrkesskicklighet ombesörjt tryckningen av boken.

Till sist riktar jag ett innerligt tack till min hustru Gerd för hennes omtänksamhet, tålmod och kärleksfulla stöd.

Malmö i mars 1981.

Lars Svensson

Avdelning I

1. Inledning. Forskningshistorik

Bland de skandinaviska skriftspråken intar det svenska en särställning bl.a. genom att historiskt ändelse-*a* motsvaras av nusvenskt *a*, tex. i infinitiven (*kasta*), i svaga femininer (*gata*) och i adverb (*illa*). I svenskt skriftspråk har emellertid *a* inte alltid haft denna oinskränkta ställning. Under hela den fornsvenska perioden uppträder också andra vokaltecken i ändelser i stället för väntat *a*. I flera av handskrifterna från ä. fsv. tid återspeglas ett talspråk, där ändelsevokalen bestämdes av föregående stavelses kvantitet (vokalbalans) eller kvalitet (vokalharmoni). Vokalbalansen *a : ä* möter bl.a. i Kopparbergsprivilegierna (1347), Söderköpingsrätten (1300—1350), Smålandslagen (1350), några handskrifter av MEL (slutet av 1300-t.); spår av vokalbalans finner man också i textkodex av MEL (1350).¹ Den fsv. vokalharmonin är särskilt framträdande i texter från Södermanland och Västergötland före 1350, tex. i huvudhandskriften av Södermannalagen (ca 1327), Bjärköarätten (ca 1345), VgL II (ca 1345), Magnus Erikssons testamente (1346); tendenser till harmoni föreligger också i Vidhemsprästens anteckningar (kap. X—XI, 1325).² Vidare finns det texter från denna period, vilka visar nästan uteslutande *ä* i ändelser för väntat *a*. Exempel på sådana skrifter är huvudkodex av Upplandslagen (1300) och VgL I. Orsaken till denna egendomlighet har livligt diskuterats. Skrivningen *ä* i Upplandslagen har av några (J. Rydqvist, V. Jansson) ansetts bero på en egendomlig ortografi; andra (A. Kock, A. Noreen, O. Hultman, O. Panelius, E. Wessén) har menat att det är fråga om en verklig ljudutveckling *a > ä*.³ I ä. VgL har flera forskare (H. Pipping, B. Sjöros, A. Noreen, A. Kock) spårat en form av vokalharmoni *a : ä* reglerad så, att *ä* är vanligare än *a* i ändelsen, särskilt efter *u*, *ö*, *ä*, *y*.⁴ N. Beckman tror att *ä*-skrivningen är av grafisk natur och bör tillskrivas danskt infly-

¹ Om vokalbalans se Kock *SvLjudh.* 4: 192 ff., Noreen *AschwGr.* s. 127 ff. och Wessén *SvSpråkh.* 1: 61 ff. och där citerad litteratur.

² Om den fsv. vokalharmonin se Kock *SvLjudh.* 4: 185 ff., Dens. *FsvLjudl.* s. 116 ff., 165 ff., Noreen *AschwGr.* s. 124 ff. och Wessén *SvSpråkh.* 1: 61.

³ Se Panelius *ÄndvokUppl.* s. 2, 8 f. och Wessén *VFolkmdl* s. 53.

⁴ Statistik för lekmannabalkarna i VgL I meddelas av H. Pipping i *ANF* 1911 s. 290 och av Sjöros i *SNF* 9: 2 s. 9 f. Se också Kock *SvLjudh.* 4: 189 f. och Noreen *AschwGr.* s. 126.

tande (ANF 1916 s. 49 ff.). Den omständigheten att de moderna västgötamålen har *a*-mål, fränsett målet i Amnehärads socken nära Värmland,⁵ talar i viss mån för en ortografisk förklaring av *ä* i ändelse i *ä*. VgL och andra västgötska skrifter.

Från *ä*. fsv. tid finns också skrifter med uteslutande eller nästan uteslutande *a* i ändelsen. Exempel på sådana skrifter finner man hos Kock *SvLjudh.* 4:181 ff. Bl.a. har flera östgötska skrifter, Birgitta-autograferna, väsentligen codex Bureanus, hs. B av Södermannalagen, Västmannalagen, Johannitmunkens anteckningar i VgL IV ändelse-*a*.

I y. fsv. texter uppträder en vokalbalans *a* : *å* reglerad så, att *a* uppträder efter lång rotstavelse (tex. *brinna*), *å* (*o*) efter kort rotstavelse (tex. *göra*). Denna växling förekommer i ett flertal texter från skilda landskap, tex. latinskt-svenskt glossarium (codex Upsaliensis, 1400-t.), stadga för Vadstena kloster (1455), Schacktavelslek (codex Holmiensis D 3, 1476), Karlskrönikan (codex Holmiensis D 6, 1452), diplom från Södermanland, Östergötland och Västmanland.⁶

Under 1400-talet förekommer också vokalharmonin *a* : *ä*, särskilt återspeglad i texter från Finland (Jöns Buddes skrifter, diplom).⁷ Man får vidare räkna med att rester av vokalbalansen *a* : *ä* kan uppträda. Exempel på y. fsv. texter med bevarat *a* i ändelsen finns hos Kock *SvLjudh.* 4:184 f. Av stort intresse är att den religiösa litteraturen under unionstiden företer en enhetlig bild — åtminstone vad gäller inf.-ändelsen: så gott som alla Vadstena-texter har 100 % *a*-former, vilket vittnar om hur konservativt och fast språkbruket i Vadstena kloster måste ha varit (Svensson *InfÄnd.* s. 12 ff., 48). Även huvudhandskriften av Kristoffers landslag (B 23 a, 1450-t.) har 100 % *a* i inf.-ändelsen (Svensson a.a. s. 43).

Under y. fsv. tid blir svenskt skriftspråk, särskilt det av latinska och lågtyska förebilder beroende kanslispråket, dvs. det språk som möter i ämbetsbrev och aktstycken med vanligen rättsligt eller administrativt innehåll, också starkt påverkat av danskan.⁸ Särskilt under Sturetiden möter danska skriftformer som *rige*, *arbede*, *vdi*, *skib* eller allmänt *e*⁹ i

⁵ Se Göttilnd och Landtmanson *VästergötlFolkmål* 1:308 och 4:104 ff.

⁶ Om vokalbalansen *a* : *å* se Kock *SvLjudh.* 4:192 ff., Neuman *UtbrednAA* och Wessén *SvSpråkh.* 1:62 f.

⁷ Se Kock *SvLjudh.* 4:190 ff. och där citerad litteratur. Om Jöns Budde se Ahlbäck *JBuddeSpr.*, särskilt s. 73 ff. och 147 f. Jfr även Svensson *InfÄnd.* s. 32 ff.

⁸ Se tex. Dalin *OrdbSvSpr.* s. 12 f., Rydqvist *SSL* 1:388 f., 4:18, Söderwall *Hufvudep.* s. 56 f., 79 ff., Kock *SvLjudh.* 4:398 f., Lindqvist *RibelsvUrspr.* s. 177, 226, Dens. *InlednNT* s. XVI ff., Skautrup *DSH* 2:36 f., Wessén *NordSpr.* s. 102, Dens. *KLNM* 17:508 f., Bergman *SvSpråkh.* s. 66, 90, 95. Jämför även Noreen *VS* 3:349.

⁹ Detta *e* kallas i det följande för kansli-*e*.

ändelser (*ware, gate, ære, wore, seden* etc.). I synnerhet skrivningarna med *e* hade lätt att få fotfäste i svenskan, har man menat,¹⁰ eftersom detta språkbruk kunde stödjas av talspråket i svenska dialektområden, där försvagning av ändelsevokalerna inträtt eller påbörjats och i dag är genomförd. Dessa daniserande skrivvanor får sin naturliga förklaring, om man betänker att de uppstått i unionstidens kungliga kanslier med dessas starka inslag av danska och tyska skrivare.¹¹

Kansli-*e* fortsätter in i ä. nysv. tid men upphör också under detta språkskede (se avdelning II och III). Man finner vissa uppgifter härom i litteraturen. Söderwall menar att strävan att rensa språket från unions-tidens danismer utgår från »de framstående författarne på det kyrkliga området, hvilkas arbeten dessutom genom både antal och beskaffenhet utgöra litteraturens förnämsta innehåll [...]» (*Hufvudep.* s. 79 f.). Någon materialredovisning meddelas ej. Söderwall uppger blott att *e* utbytes i bibelöversättningen mot *a*, en iakttagelse, som redan Rydqvist gjort (*SSL* 1:389). N. Lindqvist anser att vi har *NT* 1526 och *GVB* 1541 att tacka för danismernas försvinnande. Han har flerstädes pekat på *NT*:s betydelsefulla insats på ortografins område.¹² Han menar att *NT* 1526 trycktes i en kritisk tid, en tid, då ett regellöst da.-ty.-svenskt blandspråk, uppkommet i unionstidens kungliga kanslier, börjat sprida sig och tas i bruk även utanför kansliet. Till och med kyrkans representanter som Hemming Gadh, Hans Brask och Olaus Petri använde kanslispråksformer (Lindqvist *InlednNT* s. XVI f.). Men genom bibelutgåvan ändrades situationen.

Ett starkt bålverk mot främmande inflytelse och inre upplösning i språket restes, och den första fasta hörnstenen lades till den sinnrika byggnad, som kallas det svenska riksspråket. Liksom den avgörande striden för politiskt oberoende riktades mot danskarna, drabbade det första slaget för språkets frigörelse danskan. Detta skedde så grundligt, att man i Nya Testamentet knappast kan upptäcka en enda ortografisk danism. Ej blott former som *arbeде, rige* uteslöts, utan även kanslispråkets *e*-former av typen *ware, wore* etc. ersattes praktiskt taget genomgående med de gamla svenska formerna *wara, woro* [not hos Lindqvist] etc. Här har man gått fram med en för sin tid förbluffande systematisk noggrannhet. Därmed avlägsnades det hotande anslaget mot ett av vårt språks vackraste särmärken, de klangfulla ändelsevokalerna (Lindqvist *InlednNT* s. XVII f.).

¹⁰ Se t.ex. Lindqvist *InlednNT* s. XVIII, Skautrup *DSH* 2: 36 f., Bergman *SvSpråkh.* s. 90.

¹¹ Inslaget av danskar och danska ämbetsmän i Sverige under medeltiden var rätt betydande. Se t.ex. Brilioth *SenMedelt.* s. 307 ff., 340 ff., Carlsson *SenMedelt.* s. 43 ff., Rosén *SvHist.* s. 224, 226 f., 269 f., 309 f., Utterström *FemSkriv.* s. 34 f.

¹² Lindqvist *ReformBibelsv.* s. 91, Dens. *BibelsvUrspr.* s. 177, 226, 260, Dens. *GVBsvRiksspr.* s. 14, Dens. *InlednNT* s. XVI f.

Att ändelse-*a* segrat i svenskt riksspråk förklaras av E. Wessén på följande vis: I fornsvenskan är *a* den vanliga ändelsen. Fsv. skrifter med vokalbalans eller *ä* i ändelsen är sällsynta. »Vårt riksspråk vilar [. . .] på dialekter, som har utjämnat vokalbalansen i fråga om ändelse-*a*. Vid nya tidens början uppfattades ändelsen på -*a* som ett svenskt språkmärke, i motsats mot danskan, och man strävade därför medvetet bort från *ä*-, *e*-skrivning» (*VFolkmål* s. 53 f.). Jämför ungefär samma resonemang hos Kock *SvLjudh.* 4: 210 f.

I den språkvetenskapliga litteraturen är forskarna ense om att kansli-*e* börjar uppträda i slutet av medeltiden, men det råder skilda meningar om när det upphör och *a* definitivt segrar som ändelsevokal i svenskt skriftspråk. Rydqvist påstår i kapitlet om infinitiven (*SSL* 1: 389) att »-*a* intog i Gust. I:s Bibel sin anborna plats, hvilken det sedan fått i den vårdade skriften temligen okränkth innehafva.» Hos Söderwall heter det »att *a* i aflednings- och böjningsändelser särskildt under senare delen af det 15:de och ännu mer under första decennierna af det 16:e årh. ofta övergår till *e*» (*Hufvudep.* s. 56). Vidare säger han: »småningom aftagande synes det dock upphöra först i senare delen af 17:de årh.» (a.a. s. 81). Kock ger ej heller någon bestämd upplysning. Han framhåller att kansli-*e* är särskilt vanligt under de första årtiondena av 1500-talet, »men även långt fram på detta århundrade» (*SvLjudh.* 4: 398).

Vidare saknas egentliga undersökningar om frekvensen av kansli-*e*. Bara allmänna uttalanden eller grova skattningar (beträffande enskilda texter) föreligger.¹³ Man har nöjt sig med uttalanden som »stundom», »ofta» eller »öfvervägande» för att ange förekomsten av *e* för väntat *a*. Hos Hellquist *1600TalSv.* s. 162 heter det tex.: »Infinitiven ändas hos Mess.[enius] vanligen på -*a*; men -*e* är icke sällsynt; äfven hos Girs förekommer, fast ganska sällan, -*e* (t.ex. E.XIV s. 97).»

En annan fråga man önskar svar på är vilken förekomst och frekvens *e*-formerna hade i andra litteraturarter än den kuriala.

Vidare bör påpekas att forskarna i regel inte redogör för vilka ord- eller böjningskategorier som får *e* för väntat *a* i ändelser. Man konstaterar att *a* (särskilt hos inf.) — men även *o* och *u* — tenderade att reduceras till *e* och så ges några exempel. Jämför tex. det ovan anförda citatet från Söderwall *Hufvudep.* s. 56. Utöver infinitivändelsen är det väsentligen 3. person pluralis presens indikativ som man intresserat sig för. Om den sistnämnda kategorin heter det hos Rydqvist *SSL* 1: 320 f.: »Det under språk-förbistringen på 1500-talet ur Danskan inträngda -*e*, i vår 3 pl. pres. indik., hade der ingen varaktig stad.» Hellquist ger

¹³ Palmér meddelar i *SvagtonVok.* visserligen siffror för inf. i *STB* men endast för *e*-formerna.

följande upplysningar i 1600*TalSv.*: »3 pers. plur. ändas på *-a* eller *-e* eller har i några fall antagit singularens ändelse [. . .]. De 33 första sidorna hos Mess.[enius] ha c:a 50 *e*-former mot c:a 40 *a*-former» (s. 145). Ett stycke längre fram heter det: »Framemot midten af 1600-talet blifva *a*-formerna i 3 p. pl. vanligare: å de första tjugo sidorna i Brascks F[ilius]P[rodigus] är *a*-et nästan allenarådande; detsamma synes gälla för Chronander Surge» (s. 146). Wessén uppger kort i *SvSpråkh.* 1:252: »I 3. pl. förekommer under 1500- och 1600-talen normalt *-a*, vida oftare än det därjämte uppträdande *-e*.» Pamp ger följande information i *SvSpråkStilh.* s. 179: »I tredje personen kunde i den äldre nysvenskan *-e* och *-a* växla. *-a* var dock vanligare och blev på 1700-talet allenarådande.»

Som framgår av det ovan referade är det ingen överdrift att påstå att frågorna rörande förekomsten av kansli-*e*, liksom de rörande tidpunkten för företeelsens försvinnande och orsaken härtill, är outredda.

2. Avhandlingens syfte och avgränsning

Den omständigheten att en så central fråga i svensk språkhistoria som ändelse-*a*:s restitution i riksspråket och orsaken därtill ej är utredd motiverar en undersökning. Med min avhandling avser jag att i ett rikhaltigt material och i skilda genrer undersöka ändelsen i ord som har historiskt *a* i eller såsom ändelse. Undersökningen sträcker sig från nya tidens begynnelse (ca 1521) till dess att *a* slagit ut *e* i ändelser i svenskt skriftspråk.¹⁴ Jag vill betona att kartläggningen av *e*:s och *a*:s förekomst och frekvens i litteraturen blott visar hur bilden i stora drag ser ut. Detaljstudier av enskilda texter har på grund av materialets omfång i regel fått anstå. Avhandlingen vill också söka ge svar på frågan varför *e* upphör eller — omvänt — varför *a* åter tas i bruk och blir bestående som tecken i ändelser.

Jag har satt nedre gräns för undersökningen vid nya tidens början av följande skäl. Svensk ljudhistoria i ä. fsv., särskilt utvecklingen av de svagtoniga vokalerna, är grundligt utforskad.¹⁵ Vad gäller det

¹⁴ Ord som slutar på annan vokal än *-a* och som också kunde få *e*-form (t.ex. *ginge* < *gingo*) undersöks således ej.

¹⁵ Förutom Kocks ljudhistoriska undersökningar (*FsvLjudl.*, *SvLjudh.*) och arbeten om svensk accent (*Akc.*, *AltNeuschwedAcc.*) finns en mängd specialundersökningar av skilda fsv. texter. Särskilt lagspråket är behandlat: Bjärköarätten (F. Zetterberg), Södermannalagen (R. Larsson), Östgötalagen (E. Olson) etc. Även andra litteraturarter har ägnats uppmärksamhet: codex Bureanus (O. Ottelin), Fsv. legendariet (V. Jansson), *FemMosebFsv.* (O. Thorell); Erikskrönikans ljudlära är behandlad av R. Pipping.

ortografiska kaos som rådde under y. fsv. tid så är början av processen känd men inte mitt- och slutfasen av den. Språkforskarna är ense om att *e*-skrivningarna börjar uppträda i unionstidens dansk-tysk-påverkade förvaltningsspråk. Men *e*-skrivningarnas fortsatta utveckling och definitiva upphörande har inte blivit föremål för någon tillfredsställande vetenskaplig undersökning.

Den versifierade litteraturen har ej medtagits i undersökningen, då faktorer som rim och rytm kan vara avgörande för valet av ändelsevokal. Den poesi som förekommer i de excerperade texterna har av samma skäl förbigåtts. Att undersöka poesin under äldre nysvensk tid vore dessutom en överlappsgärning, då Carl Ivar Ståhles stora och uttömmande verk *Vers och språk i vasatidens och stormaktstidens svenska diktning* föreligger sedan några år tillbaka.

Jag fann det lämpligt att börja undersökningen med den mest iögonenfallande och tyngsta kategorin, nämligen infinitivändelsen. Den förekommer i stor mängd, är lätt att spåra, tveksamma fall är få. Infinitivundersökningen, som utgörs av min lic.-avhandling i nedkortat och omarbetat skick, är avhandlingens första huvudavsnitt. Resultatet av denna studie, som är ett slags basundersökning, har fått bestämma den fortsatta undersökningen. I avhandlingens andra huvudavsnitt har mitt huvudsyfte varit att pröva om den teori som uppställs i avdelning II är riktig eller i varje fall kan ges ytterligare stöd.

Avdelning II

Infinitivvändelsen i reformationstidevarvets och
stormaktstidens litteratur ca 1521—1700

1. Källmaterialet

Källmaterialet till denna undersökning spänner i huvudsak över två århundraden, 1500- och 1600-talen. I några fall har också texter från 1700-talet medtagits. Källorna utgör ett urval och består av otryckta (dvs. i samtiden ej tryckta) texter och samtida tryck. Till största delen har jag själv excerperat materialet,¹⁶ som hämtats ur texter från skilda litteraturarter: det religiösa språket, kanslispråket, tänkeboksspråket, lagspråket och språket i övrig profan prosa. I allt har ca 275 skrifter excerperats. Därtill kommer personliga brev (ca 110 st.), kanslihandlingar (ca 350 st.) samt några tidningar.

Särskilt intressant har varit att undersöka litteratur med stor spridning. Goda vägledare till dylika texter har varit Isak Collijns arbeten *Sveriges bibliografi intill år 1600* och *Sveriges bibliografi. 1600-talet*, som ger en utmärkt översikt av reformationstidens och stormaktstidens tryckta litteratur. Särskilt i det förstnämnda arbetet får man utförliga upplysningar om författaren, antalet upplagor, tryckår och tryckort, varianter, var originalupplagan av arbetet i fråga nu finns etc. Den teologiska litteraturen är som man kan vänta förhärskande under 1500-talet. Av de ca 410 på svenska tryckta skrifterna, som är förtecknade i Collijns 1500-talsbibliografi, är ca 250 av religiöst innehåll. Återstoden består huvudsakligen av kungliga förordningar, mandat o.d., de flesta tillkomna efter 1560, ett fåtal lexikon, några läkeböcker och almanackor.

Den religiösa litteraturens dominans fortsätter under 1600-talet, ortodoxins och stormaktstidens tidevarv. Ett vittnesbörd härom är att av de ca 250 på svenska tryckta skrifterna, som förtecknas på de första 100 spalterna i Collijns 1600-talsbibliografi, har omkring 200 teologiskt innehåll.¹⁷ Utöver den religiösa litteraturen trycktes åtskilliga kungliga

¹⁶ I några fall har jag kunnat utnyttja resultat av tidigare forskare. Detta gäller speciellt arbeten om O. Petri (N. Lindqvist, J. Palmér), L. Andreae (N. Lindqvist); statistik för NT 1526 finns hos Wide *Verbalböjn* NT. — Delar av 1500-talets litteratur har excerperats av fil. magistrarna Carin Palm, Gudrun Österlund-Vanhoenacker och Bengt Melin.

¹⁷ Det bör emellertid anmärkas att Collijn uteslutit ur bibliografin dissertationer, program, synodal- och gymnasiedisputationer, personalskrifter (dvs. bröllopsskrifter, gratulationsskrifter o.d.), skrifter som rör Sveriges förhållande till främmande makter och Sveriges krig, kungliga förordningar, plakat o.d., den periodiska litteraturen. Collijn hänvisar till arbeten med bibliografiska förteckningar över dessa skrifter.

förordningar, mandat o.d., men också litteratur av annat slag. Med stormaktstiden vaknar intresset för svenska språket. Nu trycks våra lagar, både landskapslagarna och lands- och stadslagen. Ordböcker ges ut. Bureus låter publicera sina runarbeten och ger ut Konungastyrelsen. Fornsvenskan och fornisländskan uppfattas av tidens lärde som ett och samma språk. Därför uppstår ett stort intresse för det forna Island och dess litteratur. Flera islänningasagor utges med översättning och kommentarer. Folkböckerna almanackan och bondepraktikan utkommer i åtskilliga upplagor liksom förströelseböcker av olika slag. Under stormaktstiden trycks också våra första egentliga tidningar.¹⁸

Huvudsakligen med ledning av Collijns uppgifter¹⁹ om antalet upplagor har jag av 1500- och 1600-talens litteratur särskilt excerperat teologisk litteratur som reformatörernas och de betydande biskoparnas (Johannes Rudbeckius, Laurentius Paulinus Gothus m.fl.) skrifter, katekeser, evangelier och epistlar, bönböcker, handböcker, men också skolböcker (i synnerhet lexikon och Comenius skrifter), almanackor, bondepraktikor, skillingtryck och tidningar. Vidare har jag undersökt arbeten av Bureus och Stiernhielm. Språket i deras skrifter kan mycket väl ha varit normativt för samtiden. Skribenter som dessa kan ha utövat inflytande på sina lärjungar och efterföljare dels personligen — som lärare — dels genom sina skrifter.

Ett viktigt ämbete hade *korrektorn*,²⁰ särskilt under boktryckets äldsta tid. Denne var en högt bildad man. Han utsågs av konungen och hade god lön. Hans huvuduppgifter var dels att bevaka språkets renhet och korrekthet i de arbeten som utgavs av kungliga tryckeriet, dels att fungera som censor. Namnen på kungliga tryckeriets korrektorer är kända från år 1540 till 1612, då den siste korrektorn utnämndes officiellt. Flera av korrektörerna var litterärt verksamma. Deras bevarade alster är emellertid nästan alla skrivna på latin. Undantagen är en av Petrus Erics verkställd postillaöversättning, tryckt av sonen 1606, och en del skrifter av Johannes Bureus och Ericus Schroderus från Nyköping. Särskilt av den sistnämnde föreligger många arbeten på inordersmålet. Schroderus fungerade nämligen också som kunglig translator och översatte som sådan ett 40-tal arbeten till svenska. Av dessa har jag excerperat ett flertal.

¹⁸ 1500-talets flygblad räknas ej som tidningar. Se Sylwan *SvPressHist.* s. 18 ff. Jfr Lundstedt *SvPeriodLitt.* s. 1.

¹⁹ Andra viktiga bibliografiska hjälpmedel jag använt är Adde *MLutherKat.*, Estborn *EvBönb.*, Rudbeck *SkriftSvH*, Höppener *Placat.*, Rudbeck *Lagbibliogr.*, Klemming och Eneström *SvKalLit.* och Lundstedt *SvPeriodLitt.*

²⁰ Om korrektorn se Schück *SvFörlBokH* 1: 66 ff. och *Nordiskt lexikon för bokväsen* 1: 546 (artikeln *korrektor*).

En stor underavdelning av genren »övrig profan prosa» utgörs av personliga brev, dagböcker, självbiografier o.d. Dessa skrifter är av utomordentligt stort intresse, då de ej var avsedda att tryckas och vidarebefordras till allmänheten. Här finns alltså möjlighet att jämföra tryckt och otryckt material. Särskilt intressant är att undersöka språket i personliga brev och tryckta skrifter av en och samma person.

I princip gäller den skillnaden mellan tryckta och otryckta källor att man för de förra måste räkna med att *sättare*, *tryckare* och *korrektorer* kan ha gjort ortografiska ändringar i manuskriptet. Sådana har ägt rum, tex. i NT 1526. Om vilken roll sättare, tryckare och korrektor här har haft, råder emellertid skilda meningar.²¹

Dialektgeografiska upplysningar kan möjligen stundom erhållas av materialet, men man måste därvidlag vara mycket försiktig. Språket i tänkeböckerna tex. brukar anses ha inslag av ortens talspråk. Men då vi ofta inte vet något om tänkeboksskrivarnas proveniens, sociala ställning, utbildning, ålder o.d., är det missvisande att sätta likhets-tecken mellan tex. språket i Arboga tänkebok 1530 och talspråket i Arboga samma år. För att man skall nå större visshet om en texts proveniens, måste också hänsyn tagas till annat material, särskilt till den moderna dialekten. Och om avseende fästes vid de nu levande dialekterna, måste stor försiktighet iakttagas, då vi genom en jämförelse med de nutida folkmålen inte kan dra några *säkra* slutsatser om folkmålen tex. på 1500-talet, eftersom språkgränserna ändras.²² Se vidare diskussion s. 92 ff.

2. Excerperingsprinciper

Det väsentliga för mig har varit att i det excerperade materialet fastställa infinitivmönstret. Texterna uppvisar följande huvudmönster:

1. Infinitiven slutar genomgående på *-a*.²³
2. Infinitiven slutar genomgående på *-e*.
3. Infinitiven slutar än på *-a*, än på *-e* (växling).

Sporadiskt uppträder också andra vokaltecken än *a* och *e* som infinitivändelse (*ä*, *o*, *i*). Infinitivändelsen kan också utelämnas (apokope).

²¹ Se härom Henning *Korrektorn och N.T. 1526* och Dens. *Vilka ha översatt Nya testamentet år 1526?* s. 100 f.

²² Om lokalisering av medeltida texter se Holm *Problem Alexanderförskn.* och Utterström *FemSkriv.* s. 55 ff.

²³ Inf. som slutar på *-a*, *-e*, *-ä*, *-o(-å)*, *-is*, *Ø* (noll) kallas i det följande *a-*, *e-*, *ä-*, *o(-å)-*, *is-* och apokope-former.

Enklisformer av typen »skall görat» är medtagna i statistiken. I texter med växling kan problem uppstå. Är *göret* förkortning för *göra det*, *göre det* eller *gör' det*? I tveksamma fall redovisas enklisformerna särskilt.

Ändelserna i handskrifter från 1500- och 1600-talen kan ibland vara förkortade. I moderna utgåvor markeras upplösta förkortningar med kursiv av utgivaren. Kursiverade ändelsevokaler har ej medtagits i statistiken.

I början av undersökningen excerperade jag 50 sidor i varje text. I vissa texter noterade jag antalet infinitiver blott på de första 10 sidorna. Denna siffra multiplicerad med 5 gav det ungefärliga antalet på 50 sidor. Ej exakta siffror har försetts med asterisk. Men då det visade sig att antalet inf. — trots antalet lika sidor — blev ganska varierande, valde jag i stället att i fortsättningen exciperera ett bestämt antal infinitiver, i regel 300, i varje text. Denna siffra är godtyckligt vald, men jag anser att den är tillräckligt stor för att ge besked om mönstret i den exciperade texten.

Materialet består uppskattningsvis av 100 000 infinitiver. De exciperade infinitiverna är till största delen endast räknade. Om en text genomgående eller nästan genomgående har *-a* eller *-e* som inf.-ändelse, är det onödigt att anteckna varje inf. med kontext. I sådana texter har jag endast räknat infinitiverna och avbrutit excipereringen, då jag kommit till siffran 300. I sådana texter som uppvisar växling antecknade jag däremot i början av undersökningen infinitiverna med kontext för närmare undersökning. Ursprungligen var det min avsikt att notera alla texter med växling på nålkort, men på grund av det stora antalet belägg har detta ej varit görligt.

Av skrifter som under 1500- och 1600-talen utkom i flera upplagor, tex. katekesen, har jag exciperat mer än första upplagan, då man måste räkna med att ortografin kunde ändras i senare tryck. Att sådant verkligen hände kan Helsingus *Bönebook* och Skytte *Vnd. vittna om*. Se s. 25, 119 och Bilaga 1 resp. s. 85.

Om en författare eller skrivare varit verksam under en lång följd av år, har jag — särskilt om han har växling — undersökt hans språk både i början och i slutet av hans verksamhet för att se om språket undergått någon förändring.

Procenttalen är avrundade efter den principen, att jag blott räknat ut en decimal. Om denna blir jämnt 5 utsätts den. Blir den 5 eller över 5 höjer jag. Exempel: $13,50 = 13,5$, $13,8 = 14$, $13,4 = 13$.

Citat återges bokstavstroget. Enstaka glosor som citeras skrivs dock i regel med liten bokstav. Boktitlar återges efter Collijns bibliografiska arbeten eller efter Collijns och SAOB:s principer.

De excerperade källorna har i allmänhet bara genomgåts en gång. Det är därför troligt att jag förbigått ett och annat belägg. Men på grund av materialets storlek torde risken vara liten att procenttalen kommer att ändras genom upptäckten av något eventuellt förbiseende.

A. INFINITIVÄNDELSEN I REFORMATIONSTIDEVARVETS LITTERATUR CA 1521—1610

3. Tiden

Medeltidens andliga och kulturella högborg hade varit den katolska kyrkan. I klostren hade bedrivits en omfattande avskrivnings- och översättningsverksamhet. Till klostren och domkapitlen var också flertalet av de medeltida skolorna knutna.²⁴ Med Gustav Vasas tron-tillträde och med reformationen bröts kontakten med det förgångna och ett kulturellt förfall inträdde. Klostren plundrades inte bara på gods och guld utan också på värdefulla bok- och handskriftssamlingar. Klosterskolorna stängdes. Det nygrundade Uppsala universitet låg nere från 1515 till århundradets slut. Kungliga tryckeriet fick — sedan *NT* 1526 tryckts — i stort sett förfalla under Gustav Vasas regering. Vissa år på 1540- och 1550-talen tycks överhuvud inget tryckalster ha utkommit.

Det finns emellertid också ljuspunkter i reformationstidevarvet. Dit hör Gustav Vasas originella och personligt präglade brev, Vasasönernas humanistiska bildning, bröderna Magnus historieskrivning, Hogenskild Bielkes och Abraham Brahes berömda bibliotek, Olaus Petris författarskap och självklart, alldeles särskilt, den svenska bibelöversättningen. Med det sistnämnda arbetet lades grunden till ett enhetligt skriftspråk. De lärdes språk var visserligen latinet, men de teologiska skriftställarna gynnade *nationalspråket*. Betydelsefullt är också att Sverige med Gustav Vasa blev en väl organiserad riksenhet. Det var trots allt i reformationstidevarvets Sverige som grunden lades till stormaktstidens livliga bildningsarbete.

4. Källmaterialet

Källorna utgörs både av tryckta och otryckta texter. Till de otryckta källorna hör tänkeböckerna, skråordningar, några historiska texter, en hushållsbok av Per Brahe d.ä. samt dagboksanteckningar av Erik

²⁴ Av de ca 40 skolor som fanns i Sverige vid medeltidens slut var 11 stadsskolor, de övriga kloster- och domskolor. Se Brandell *SoUndervisningsväsH* 1: 180.

XIV, Karl IX, Johannes Bureus och Laurentius Paulinus Gothus. Samtliga dessa skrifter har tryckts i modern tid — Per Brahes hus-hållsbok dock redan på 1600-talet. Av den kuriala litteraturen har jag medtagit otryckt källmaterial för att fastställa om skillnad finns mellan de samtida trycken och handskrifterna. Av religiösa skrifter finns egentligen blott en enda handskrift bevarad, nämligen OPetri *MenSkap*. ca 1535.²⁵

5. Den religiösa litteraturen

Otryckt källa

OPetri *MenSkap*. ca 1535. Denna egenhändiga skrift av Olaus Petri, den enda bevarade, blev inte utgiven under författarens livstid. Den utgavs första gången av Otto Ahnfelt. Den har senare tryckts om i OPetri *SSkrift*. 3. Excerperade sidor: 515—540. (Om Olaus Petri se sid. 19.)

Tryckta källor

Avl. 1525?. Enligt Collijn (*SvBibliogr.* 1: 305 f.) är *Avl.* ett ettbladstryck, omfattande 37 bevarade rader. Översättaren är okänd.

Tideb. 1525. *Tideb.* 1525 är vår första på svenska tryckta bönbok. Författaren är okänd liksom utgivaren.²⁶ Språket i vissa partier är daniserande. Om orsaken till detta råder olika meningar. J.

²⁵ Den sannolikt i Vadstena kloster tillkomna handskriften codex Holm. A 1 från 1526, som bl.a. innehåller den s.k. *Pentateukparafrasen* (utg. av Thorell i *SFSS* 60) och *Judits*, *Esters*, *Ruts* och *Machabeernas böcker* (utg. av Klemming i *SFSS* 9:2), utgör en avskrift av förlorade förlagor. Även handskriften codex Holm. A 2, som innehåller *Jungfru Marie Psaltare* (utg. av Geete i *SFSS* 48) är en avskrift, utförd av en Vadstenanunna 1534. Även om man har att räkna med inflytande från avskrivaren (avskrivarskan) är språket i dessa skrifter att betrakta som fornsvenska, varför texterna inte medtagits i undersökningen. En flyktig genomläsning avslöjar emellertid att texterna som bruket är i Vadstenaskrifterna — har 100 % a som infinitivändelse. — Att avskrivarna verkligen kunde göra ändringar omvittnar t.ex. Jöns Buddes egenhändiga skrifter. Dessa har vokalaharmoni (se ovan s. 4 med not 7). Men i *Mecht.*, *Själkl.* och *Judit*, alla säkra översättningar av Jöns Budde, och i *Suso*, *Klosterlefv.* och *Arte*, förmodade översättningar av Jöns Budde, vilka samtliga skrifter blott föreligger i avskrifter, råder ej vokalaharmoni, utan inf. slutar genomgående på -a. Två osäkra fall med -e har dock anträffats i *Mecht.* Se Svensson *InfÄnd.* sid 17 f., 51.

²⁶ Holmquist håller för troligt att Peder Galle varit utgivaren. Se *SKII* 3:1 s. 112.

Palmér vill tillskriva två danska sättare danismerna. Samme sättare, menar Palmér, har satt sin prägel på den anonyma *Een nyttwgh vnderwijsning*, som trycktes 1526 (*ANF* 1926 s. 20—60). N. Lindqvist menar i stället att språkblandningen beror på att bönerna har olika proveniens (*ANF* 1927 s. 163—197). Enligt Lindqvist kan följande partier urskiljas i den svenska tideboken:

1. Ett parti är så gott som ren danska. Bönerna däri har av språket att döma den danska tideboken av år 1514 som förlaga, eller också utgår de svenska och danska bönerna från ett gemensamt original. Detta utpräglad daniserande parti, av mig kallat *Tideb.* 1525 A, omfattar sid. 59, 77—81 (utom s. 78 fr.o.m. Credo, första bönen på s. 79, bönerna till sankt Jacob och Andreas på s. 80).

2. Bönerna på s. 39—58, bönen till sankte Erasmus s. 60, till sankte Örien s. 62, till XV nödhjelpara s. 63, s. 71—75 (bönerna till sankta Anna, Maria Magdalena, Katherina, Barbara, Dorothea), s. 78 (Credo), s. 82—83 (tom. första stycket) är i det närmaste fria från danismer. Flera av bönerna har, framhåller Lindqvist (*ANF* 1927 s. 181), sina närmaste förebilder i en svensk Vadstenahandskrift. Detta svenska parti kallar jag *Tideb.* 1525 B.

3. Återstoden (s. 1—38, 60—104) består av sådana böner som i den danska tideboken har

- a) samma ämne och överskrift men annat innehåll och annan formulering,
- b) samma innehåll men annat språk och annan formulering,
- c) samma innehåll och mer eller mindre samma formulering (Lindqvist a.a. s. 170 f., 175, 177, 181). Detta parti kallar jag *Tideb.* 1525 C.

NT 1526. Om diskussionen kring översättaren av NT 1526 se Collijn *SvBibliogr.* 1:334 ff. med litteraturanvisningar s. 337 f. och Lindblad i *NysvSt.* 1971 s. 5 ff. Materialet är hämtat ur Wide *Verbalböjn* NT 2:8, 17. Jfr Lindqvist *ReformBibelsv.* s. 80, 87. Wide har antecknat 1 *e*-form, *ware*, som också kan fattas som konj. (a.a. s. 17 Anm. 1) och en *o*-form, *göro*, som han bedömer som tryckfel för *göra* (a.a. s. 8). Övriga inf. slutar på *-a*.

GVB 1541. Ledningen av översättningsarbetet brukar tillskrivas Laurentius Petri. En statistisk undersökning av ordförrådet i GVB 1541 föreligger ej. Känt är emellertid att inf.-ändelsen i GVB 1541

genomgående slutar på *-a*.²⁷ *NT*:s ortografi föreligger nämligen — i huvudsak — oförändrad men konsekventare genomförd i 1541 års bibelutgåva. Skillnaden mellan *NT* 1526 och *GVB* 1541 rör främst satsbildningen, ordföljden och ordförrådet.²⁸

LAndreae Troona 1528. *Troona* är den enda tryckta skrift vi har i behåll av den äldste av reformatörerna, ärkedjåknen och kungl. sekreteraren Laurentius Andreae (död 1552). Om dennes ämbetskrivelser se not 74 och s. 34. *Troona* är i sin helhet excerperad.

Olaus Petri (död 1552) skötte som sekreterare för Stockholms rådstuga stadens tänkebok 1524—29. Åren 1531—33 var han kungens kansler. 1543 blev han inspektör för skolan i Stockholm och kyrkoherde i staden året därpå. I O. Petris rika författarskap upptas största rummet av de teologiska skrifterna (uppbyggliga reformationsskrifter, antikatolska stridsskrifter och handböcker av skilda slag). Men O. Petri har också behandlat andra ämnen (juridik, historia m.m.). Viktigt är att hans skrifter — inte bara de religiösa utan också de profana — är avfattade på *nationalspråket*. Åtskilliga utkom i flera upplagor. Materialet för min undersökning är hämtat ur Palmér *SvagtonVok*. Palmér har för sin undersökning utnyttjat Hesselmans sammelupplaga av O. Petris skrifter. Alla skrifterna i sammelupplagan är dock ej med i Palmérs undersökning. Se härom a.a. s. 217. På s. 240 ff. i a.a. behandlas verbalböjningen. Siffror meddelas, men endast för *e*-formerna.

Nedan förtecknas de skrifter Palmér excerperat. Om de enskilda texterna se inledningen i sammelupplagan och Collijn *SvBibliogr.* 1 och 2.

NyttVnd. 1526. Översättaren-författaren är anonym. Starka indicier talar emellertid för att verkets upphovsman är O. Petri. Se härom Collijn *SvBibliogr.* 1: 323 ff. Jämför äv. Palmér i *ANF* 1947 s. 104 ff.

OchrSendebr. 1527.

Spörsm. 1527. Av texten är över 20 sidor att tillskriva Peder Galle.²⁹

1 *Forman.* 1528.

2 *Forman.* 1528.

Sendebreff 1528.

Echt. 1528.

²⁷ Redan Rydqvist har anmärkt att inf.-ändelsen i *GVB* 1541 är *-a*. Se ovan s. 6. Se f.ö. Lindqvist *InlednNT*, *Dens. BibelsvUrspr.*, *Dens. GVBsvRiksspr.* Jämför äv. *JesSyrBok*, utg. av O. von Friesen, s. IX f.

²⁸ Se Lindqvist *InlednNT*, *Dens. BibelsvUrspr.*

²⁹ Se Ljunggren *OPetrPGalle*.

Clost. 1528.

GudzOrdh 1528.

Ingong 1529. *Ingong* är en översättning från tyskan.

Orsack 1531.

Salighet. 1535.

3 Förman. 1535.

Eedh. 1539.

Laurentius Petri »Nericius» (död 1572), Sveriges förste lutherske ärkebiskop, bedrev liksom sin broder en omfattande litterär verksamhet, särskilt efter 1550. Han var inte bara teologisk författare (psalmförfattare, bibelöversättare m.m.), utan också historisk och politisk skriftställare. Av hans skrifter har följande excerperats: *Wijgd.* 1538. Hela skriften excerperad.

Förman. 1558. Hela skriften excerperad.

ChrPred. 1561. De 51 första sidorna genomgångna.

Mandråp 1562. De 59 första sidorna excerperade.

KO 1571. Ett ordagrant³⁰ avtryck efter 1571 års original har utgivits av Färnström med titeln *Laurentius Petris kyrkoordning av år 1571*. I denna utgåva har s. 3—40 excerperats.

Falck *Vnd.* 1558. Det tyska originalet är skrivet av J. Spangenberg. Översättaren, Erik Falck (död 1569), var Gustav Vasas lärare och hovpredikant, sedermera biskop. Excerperade blad: A1a—E7b.

LPetri Gothus *Tröstbock* 1564. *Tröstbock* är en översättning från tyskan, verkställd av Laurentius Petri Gothus (död 1579), betydande latinpoet, professor i grekiska och från år 1574 ärkebiskop. Excerperade blad: Ia—XLIa.

PPGothus *Vnd.* 1590. Författaren, Petrus Pauli Gothus (död 1593), var kyrkoherde i Stockholm 1585—90. Excerperade blad: BIa—EIIa.

PJGothus *Hist.* 1601. Översättningen är gjord av Petrus Johannis Gothus (död 1616), känd som översättare av tyska uppbyggelse-skrifter och bokförläggare. De första 167 sidorna excerperade.

OMartini *Bewijs* 1604. Denna skrift är en stridsskrift, främst riktad mot kalvinisterna och Karl IX. Den är författad av ärkebiskopen Olaus Martini (död 1609). Excerperade blad: A1b—F2b.

OMartini *Pred.* 1606. Av titeln framgår att *Pred.* 1606 är en polemisk skrift. Om författaren se ovan. Excerperade blad: A1a—E1a.

Confessio 1593—94. Boken innehåller Uppsala mötes beslut. Korrektör vid tryckningen var Johannes Bureus. Excerperade blad: B4b—J4b.

³⁰ Dock har bl.a. uppenbara (!) tryckfel rättats, bibelspråkscitat kontrollerats och rättats, originalets fraktur utbytt mot antikva. Se utgåvan s. V f.

Evangeliska bönböcker

Den första evangeliska bönboken ingick i katekesen 1544 som ett bihang. Den äldsta genuina evangeliska bönbok på svenska som finns i behåll är från år 1552.³¹ Från och med detta år finns åtskilliga bevarade. De flesta är översättningar från tyskan.

Bönebook 1552. De svenska bönerna är översättningar från tyskan. Bokens upphovsman är okänd. Översättningen har tillskrivits Olaus Petri. Estborn godtar inte denna teori utan menar i stället att översättaren är Laurentius Petri (*EvBönb.* s. 157 f.). Excerperade blad: E1a—M5a.

LPetri Gothus *Böneboock* 1564. Bönerna är översatta från tyskan av ovan nämnde Laurentius Petri Gothus. Excerperade blad: Ia—XLVIb.

Helsingus *Bönebook* 1567. Översättaren är enligt Estborn (*EvBönb.* s. 181 ff.) Erik XIV:s sekreterare, Martinus Olai Helsingus eller Mårten Helsing (död 1568), ej hans namne, biskop Martinus Olai (död 1585). Mårten Helsing's bönbok var mycket populär och utkom i flera upplagor på 1500- och 1600-talen. Excerperade blad: AIIIa—XLa.

Helsingus *Bönebook* 1577. Detta är 3:dje upplagan av Mårten Helsing's bönbok. Excerperade blad: Va—LVa.

PJGothus *Böön* 1577. Översättningen är gjord av ovan nämnde Petrus Johannis Gothus. Excerperade blad: A1a—K6b.

Helsingus *Bönebook* 1591. Detta är 5:te upplagan av Mårten Helsing's bönbok. Blott de 10 första sidorna excerperade.

Evangelier och epistlar

Evangelier och epistlar trycktes i en mängd upplagor under 1500- och 1600-talen. Den äldsta bevarade upplagan (1544) är defekt. Man har tillskrivit Laurentius Petri översättningen. Se Collijn *SvBibliogr.* 2: 131, 353.

EvEp. 1562. Detta är den första fullständigt bevarade evangelieboken på svenska. Den är inbunden tillsammans med Psalmboken, Katekesen med bönbok och utgör andra upplagan av 1544 års upplaga.³² Excerperade blad: A1a—F6b.

EvEp. 1567 (=upplaga 3).³³ Excerperade blad: A1a—G4a.

EvEp. 1585 (=upplaga 7).³³ Excerperade blad: A1a—F5a.

³¹ Estborn *EvBönb.* s. 144 ff.

³² Om *EvEp.* 1562 se Malmgren *Fyra unika svenska 1500-talstryck återfunna i Landsbókasafn Íslands* och Dahl *Bibliografisk beskrivning av Reykjavíkfyndet*.

³³ På grund av Reykjavíkfyndet får upplagesiffrorna ändras hos Collijn *SvBibliogr.*

EvEp. 1604. Excerperade blad: A1a—F4b.

EvEp. 1610. Excerperade blad: A1a—F1a.

Evangeliska handböcker

OPetri Handbock 1529. Detta är vår första evangeliska handbok. Översättaren-bearbetaren är Olaus Petri. Nya upplagor utkom 1533 och 1537. Enligt Palmér (*ANF* 1922 s. 240 f.) förekommer endast *a*-former.

Norman Handbook 1548 (=upplaga 5). *Handbook* 1548 är en »förbettrat och förmerat» upplaga av 1541 års upplaga, som utgavs av Georg Norman. Excerperade blad: A1a—K1a.

Norman Handbook 1586 (=upplaga 7). Excerperade blad: A1a—E6b.

Katekeser

En bok med stor spridning, särskilt under 1600- och 1700-talen, var Martin Luthers lilla katekes. Den första bevarade översättningen (1544) innehåller blott några blad i korrektur. Översättaren är okänd. Några tillskriver översättningen Laurentius Petri, andra Olaus Petri.³⁴

Cat. 1562 (=upplaga 2). Detta är den äldsta fullständigt bevarade katekesen på svenska.³⁵ Excerperade blad: A1a—F5b.³⁶

Cat. 1567 (=upplaga 3).³³ Excerperade blad: A1a—F5b.

Cat. 1572 (=upplaga 4).³³ Excerperade blad: A1a—F5b.

Cat. 1586 (=upplaga 7).³³ Boken är opaginerad. 82 sidor excerperade.

Cat. 1604. Denna katekes är delvis författad och anonymt utgiven av Karl IX. Innehållet är till stora delar hämtat ur den kalvinska Heidelbergskatekesen, men den yttre ordningen är densamma som man möter i den lutherska. Excerperade blad: A2a—E4a.

Cat. 1607. Excerperade blad: A1a—F8a.

Cat. 1610. Excerperade blad: A1a—F6a.

Mässböcker på svenska

År 1531 utgav Olaus Petri »Then Swenska Messan» på svenska. Hans verk är en bearbetning av den romerska medeltidsmässan efter tyska

³⁴ Se härom Collijn *SoBibliogr.* 2: 346 ff. med litteraturanvisningar och Kjöllersström *Vår första lutherska katekes och dess översättare*.

³⁵ Om *Cat.* 1562 se Malmgren (i not 32) a.a. s. 65—96 och Dahl (i not 32) a.a. s. 97—100.

³⁶ Redan i 1544 katekesupplaga följde som ett bihang »Een liten Bönebook». Då katekesen till omfånget är en relativt kort skrift, har också en del av bönboken excerperats.

förebilder. Vissa partier har han dock själv författat. Upplagorna 1535 och 1537 medförde vissa ändringar. 1541 års upplaga är starkt omarbetad. Den anses utgiven av Georg Norman och blev officiellt påbjuden. Ytterligare två upplagor följde (1548 och 1557).

OPetri *Mess.* 1531. Enligt Palmér (*ANF* 1922 s. 240 f.) förekommer endast *a*-former.

OPetri *Mess.* 1535 (=upplaga 2). Hela skriften exciperad.

OPetri *Mess.* 1537 (=upplaga 3). Hela skriften exciperad.

Norman *Mess.* 1548 (=upplaga 5). Hela boken exciperad.

Norman *Mess.* 1557 (=upplaga 6). Hela boken exciperad.

Postillor

OPetri *Post.* 1528. *Post.* 1528 är en översättning av Luthers kyrkopostilla. Översättaren är okänd. En hänvisning i företalet till en ny upplaga i utvidgat skick av postillan talar emellertid för att det är Olaus Petri som är upphovsmannen. Den utlovade upplagan utkom 1530 under hans namn. Enligt Palmér (*ANF* 1922 s. 240 f.) förekommer 3 *e*-former.

OPetri *Post.* 1530. Detta är ett egenhändigt arbete av Olaus Petri. Enligt Palmér (*ANF* 1922 s. 240 f.) förekommer blott 1 *e*-form.

LPetri *Post.* 1555. *Post* 1555 är en översättning från tyskan verkställd av Laurentius Petri. De 49 första sidorna av texten granskade (förespråket ej exciperat).

PJGothus *Post.* 1597—98. Om Petrus Johannis Gothus se ovan (s. 20). Exciperade sidor: 1—39.

Tabell 1. *Inf.-ändelsen*³⁷ i reformationstidevarvets religiösa litteratur (1525—1610).
Texterna är uppställda i den ordning vari de presenterats.

Källa	- <i>a</i>	- <i>e</i>
OPetri <i>MenSkap.</i> ca 1535	307 (100 %)	1
<i>Avl.</i> 1525?	3 (100 %)	—
<i>Tideb.</i> 1525 A	2 (8 %)	23 (92 %)
<i>Tideb.</i> 1525 B	126 (96 %)	4 (3 %) ³⁸
<i>Tideb.</i> 1525 C	235 (82 %)	47 (16 %) ³⁹
<i>NT</i> 1526	5151 (100 %)	1? ⁴⁰
<i>GVB</i> 1541	(100 %) ⁴¹	—

³⁷ Av praktiska skäl redovisas i regel i denna och följande tabeller andra inf.-former än *a*- och *e*-former i noter.

³⁸ I *Tideb.* 1525 B förekommer också 1 *ä*-form.

³⁹ I *Tideb.* 1525 C förekommer också 4 *ä*-former.

⁴⁰ I *NT* 1526 förekommer också 1 osäker *o*-form.

⁴¹ Exakta siffror för *GVB* 1541 föreligger inte. Se sid. 18 f.

Tabell 1. forts.

Källa	-a	-e
LAndrae <i>Troona</i> 1528	105 (100 0/0)	—
OPetri <i>NyttVnd.</i> 1526	1180* (100 0/0) ⁴²	—
OPetri <i>OchrSendebr.</i> 1527	700* (97 0/0)	20 (3 0/0)
OPetri <i>Spörsn.</i> 1527	870* (99 0/0)	8 (1 0/0)
OPetri <i>1Forman.</i> 1528	150* (100 0/0)	—
OPetri <i>2Forman.</i> 1528	150* (99 0/0)	1 (1 0/0)
OPetri <i>Sendebreff</i> 1528	180* (99 0/0)	1 (1 0/0)
OPetri <i>Echt.</i> 1528	270* (100 0/0)	1
OPetri <i>Clost.</i> 1528	490* (99 0/0)	5 (1 0/0)
OPetri <i>GudzOrdh</i> 1528	320* (100 0/0)	—
OPetri <i>Ingong</i> 1529	190* (100 0/0)	—
OPetri <i>Orsack</i> 1531	140* (99 0/0)	1 (1 0/0)
OPetri <i>Salighet</i> 1535	700* (100 0/0)	—
OPetri <i>3Förman.</i> 1535	390* (100 0/0)	—
OPetri <i>Eedh.</i> 1539	200* (100 0/0)	—
LPetri <i>Wijgd.</i> 1538	386 (100 0/0)	1
LPetri <i>Förman.</i> 1558	153 (100 0/0)	—
LPetri <i>ChrPred.</i> 1561	300 (100 0/0)	—
LPetri <i>Mandrap</i> 1562	302 (100 0/0)	—
LPetri <i>KO</i> 1571	406 (100 0/0)	—
Falck <i>Vnd.</i> 1558	302 (100 0/0)	—
LPetri Gothus <i>Tröstbock</i> 1564	300 (91 0/0)	29 (9 0/0)
PPGothus <i>Vnd.</i> 1590	300 (100 0/0)	—
PJGothus <i>Hist.</i> 1601	301 (100 0/0)	—
OMartini <i>Bewijs</i> 1604	304 (99 0/0)	3 (1 0/0)
OMartini <i>Pred.</i> 1606	309 (99 0/0)	3 (1 0/0)
<i>Confessio</i> 1593—94	304 (100 0/0)	—
<i>Bönebook</i> 1552	303 (98 0/0)	7 (2 0/0)
LPetri Gothus <i>Böneboock</i> 1564	302 (93 0/0)	21 (7 0/0)
Helsingus <i>Bönebook</i> 1567	12 (4 0/0)	300 (96 0/0)
Helsingus <i>Bönebook</i> 1577	302 (100 0/0)	—
PJGothus <i>Böön</i> 1577	301 (100 0/0)	—
Helsingus <i>Bönebook</i> 1591	70 (100 0/0)	—
<i>EvEp.</i> 1562	301 (100 0/0)	—
<i>EvEp.</i> 1567	301 (100 0/0)	—
<i>EvEp.</i> 1585	302 (99 0/0)	3 (1 0/0)
<i>EvEp.</i> 1604	300 (100 0/0)	—
<i>EvEp.</i> 1610	300 (100 0/0)	1
OPetri <i>Handbock</i> 1529	550* (100 0/0)	—
Norman <i>Handbook</i> 1548	300 (100 0/0)	—
Norman <i>Handbook</i> 1586	303 (100 0/0)	1
<i>Cat</i> 1562	306 (100 0/0)	—
<i>Cat</i> 1567	304 (100 0/0)	—
<i>Cat</i> 1572	304 (100 0/0)	—
<i>Cat</i> 1586	309 (100 0/0)	—
<i>Cat</i> 1604	72 (19 0/0)	304 (81 0/0)
<i>Cat</i> 1607	315 (100 0/0)	—
<i>Cat</i> 1610	302 (99 0/0)	2 (1 0/0)
OPetri <i>Mess.</i> 1531	200* (100 0/0)	—
OPetri <i>Mess.</i> 1535	110* (100 0/0)	—
OPetri <i>Mess.</i> 1537	80 (100 0/0)	—
Norman <i>Mess.</i> 1548	194 (100 0/0)	—
Norman <i>Mess.</i> 1557	301 (100 0/0)	—
OPetri <i>Post.</i> 1528	3080* (100 0/0)	3
OPetri <i>Post.</i> 1530	4680* (100 0/0)	1
LPetri <i>Post.</i> 1555	310 (100 0/0)	—
PJGothus <i>Post.</i> 1597—98	302 (100 0/0)	—

⁴² Exakta siffror föreligger ej för O. Petris *a*-former. Räknar vi emellertid (lågt) med att ca 10 inf. förekommer på varje trycksida i sammelupplagan, får vi ett

Kommentarer

Som framgår av siffrorna har så gott som alla de excerperade texterna nästan genomgående *a*-former. Av de 64 skrifterna har

46	100 % <i>a</i> -former	1	91 % <i>a</i> -former
9	99 % »	1	82 % »
1	98 % »	1	19 % »
1	97 % »	1	8 % »
1	96 % »	1	4 % »
1	93 % »		

Blott i 3 skrifter dominerar *e*-formerna: *Tideb.* 1525 A (92 %), Helsingus *Bönebook* 1567 (96 %) och *Cat.* 1604 (81 %). Dessa bör tydligen ses mot bakgrund av att bönerna i *Tideb.* 1525 A sannolikt utgår från ett danskt original (se s. 18) och att översättarna icke är teologer utan har anknytning till kansliet. *e*-formerna i Helsingus *Bönebook* 1567 talar inte emot Estborns teori — att översättningen bör tillskrivas kanslisekreteraren Martinus Olai Helsingus, ej biskopen med samma namn.⁴³ Intressant är att upplagorna 1577 och 1591, utkomna efter Mårten Helsingss död 1568, däremot genomgående har *a*-former, vilket vittnar om att medveten språkvård bedrevs på 1500-talet. Jfr även sid. 119 med not 235 och Bilaga 1.

Vad gäller *Cat.* 1604 ligger en handskrift, huvudsakligen skriven med »kanslistil», till grund för den tryckta versionen (Block *Karl IX* s. 302 ff.). Förmodligen är det någon av Karls skrivare som renskrivit kungens arbete. Också Karls egen hand förekommer i den. Ändringar i handskriften har upptagits i trycket. Det bör också påpekas att Karl själv gynnar *e*-formerna (se sid. 50 f.). Ett annat typiskt kanslispråksdrag i *Cat.* 1604 är adverbformen *-lighen* (*flijtelighen, daglighen* osv.). *GVB* 1541 har former på *-ligha* (Wessén *SvSpråkh.* 1: 213). Om *a*-formerna i *Cat.* 1603 kan anmärkas att de så gott som alla förekommer i ord som är citat ur *GVB* 1541. Karls katekes utkom blott i en upplaga.

ungefärligt tal för *a*-formerna, om denna siffra multipliceras med sidantalet. Stickkontroller i sammelopplagan, del 1, har gjorts. På sid. 93 fann jag 16 inf., på sid. 193 25 inf., på sid. 295 18 inf., på sid. 397 13 inf., på sid. 493 13 inf.

⁴³ I *HT* 1914 har Edén på s. 256 f. återgivit en sida ur Mårten Helsingss bearbetning av Peder Swarts berättelse om Gustav Vasas ungdom. På denna sida, egenhändigt skriven av Mårten Helsing, förekommer endast *e*-former (11). Tyvärr saknas jämförelsematerial från biskop Martinus Olai. Hans skrifter blev aldrig tryckta. De är bevarade i avskrifter som emellertid har *a*-former.

En del *e*-former förekommer också i *Tideb.* 1525 C, i Olaus Petris och i Laurentius Petri Gothus skrifter. Troligen beror *e*-formerna i *Tideb.* 1525 C på bönernas olika proveniens (se s. 18). Den rimligaste förklaringen till Olaus Petris *e*-former är att de beror på inflytande från tänkeboksspråket (se härom sid. 39 f.). Vi skall nämligen se att Olaus som stadsskrivare — åtminstone fram till 1526 — har många *e*-former och att han aldrig helt lyckas frigöra sig från dem i tänkeboken. Bortsett från *OchrSendebr.* 1527, *Spörsn.* 1527 och *Clost.* 1528 är *e*-formerna ganska sällsynta i hans tryckta arbeten från och med 1526.⁴⁴ Detta brukar förklaras som inflytande från NT 1526.⁴⁵

Om *e*-formerna hos Laurentius Petri Gothus (*Tröstbock* 1564 och *Bönebook* 1564) kan det anmärkas att de flesta förekommer i långstaviga verb. Det är möjligt att de delvis kan tillskrivas författarens talspråk. Liksom Laurentius Paulinus Gothus, som också har en del *e*-former (se sid. 61), var Laurentius Petri Gothus från Söderköping,⁴⁶ en ort som åtminstone i dag har *e*-mål⁴⁷ (se Törnqvist *SubstBöjnÖgl.* 1, karta 2, och Wessén *VFolkmål* s. 34, karta 5). Teologen Laurentius Petri Gothus var med all säkerhet förtrogen med bibelutgåvornas och den religiösa litteraturens välbelagda *a*-mönster. Om *e*-former från hans talspråk ibland kunde lysa igenom i hans skrifter vore i och för sig inte underligt, särskilt som sådana former var fullt kuranta i tidens ämbetsskrivelser (se II 6).⁴⁸

⁴⁴ Palmér menar (*ANF* 1922 s. 240 f., 334 ff. och *OPetrSpråk* 3: 36 ff.) att vokälväxlingen *-a* : *-e* i Olaus Petris skrifter, särskilt efter 1525, i stort är reglerad av »Ijudlagar». Att *e*-formerna skulle ha tillhört Olaus Petris talspråk verkar dock icke sannolikt. Örebro, där han är född, och Strängnäs, där han vistades 1519—24, ligger ej — i varje fall om vi utgår från modernt dialektmaterial — i *e*-målsområden. Det är heller inte övertygande att sätta *e*-formerna hos Olaus Petri i samband med »den äldre mera genomförda vokalharmonien i sörmländska urkunder» (*OPetrSpråk* 3: 40) eller med det *ä*-färgade uttalet av *-a* i Närke. Jämför diskussionen s. 92 ff.

⁴⁵ En liknande process med frigörelse från kanslispråkets *e*-former genomgår Laurentius Andreae. I det äldsta bevarade brevet av honom (1504) förekommer fler *e*- än *a*-former. Men fr.o.m. 1524 är *a*-formerna praktiskt taget allenarådande. Se Lindqvist *ReformBibelsv.* s. 102, 170. Jfr äv. not 74.

⁴⁶ Om Laurentius Petri Gothus proveniens se Kjöllnerström *StridKalvinism.* s. 68.

⁴⁷ Wessén räknar i varje fall med att det nära liggande Linköping på 1600-talet haft *e*-mål. Infinitiver på *-e* jämte några presensformer på *-er* i stället för *-ar* i Brascks komedi *Den förlorade sonen* tyder på detta (Wesséns utgåva s. 110). På 1800-talet har Linköpingstrakten *e*-mål (se *SvL* B 63: 9) liksom den moderna dialekten (se Törnqvist *SubstBöjnÖgl.* 1, karta 2).

⁴⁸ Det kan anmärkas att några *e*-former (*hoppes*, pres., *betale*, inf., *gerne*, adv.) uppträder i ett egenhändigt, i danska riksarkivet förvarat, personligt brev av Laurentius Petri Gothus till hans broder i Söderköping, avsänt från Rostock den 28 februari 1564. Det 33 rader långa brevet har dock för övrigt övervägande *a*-former inte bara i inf. utan också i 3 pl., *-ande*, ord på *-are*, adv. på *-a*.

Bibeln med sin fasta språknorm fick stor betydelse för *a*-formerna och deras spridning. Då reformatörerna i NT 1526 och GVB 1541 genomförde *-a* som infinitivändelse, knöt de direkt an till Vadstena-språket. Det är detta som tjänar som ortografiskt rättesnöre för bibelöversättningarna.⁴⁹ Bibelutgåvornas ortografi bildar i sin tur mönster för annan, främst religiös litteratur. GVB 1541 blev inte någon folkbok — den var otymplig till formatet och alltför dyr.⁵⁰ Men bibeln fick i alla fall stor spridning genom att dess innehåll och språk kom att citeras i en mängd böcker av olika slag, främst i katekesen. Reformations- och stormaktstidens katekes är ett slags bibelkompendium innehållande budorden, trons artiklar, Herrens bön, döpelsen, nattvarden, prästäm-betet, förklaringarna, hustavlan och bönboken. Katekesen blev efter-hand den verkliga folkbibeln. Den spreds i åtskilliga upplagor.⁵¹ Den trycktes oftast tillsammans med psalmboken. Till en början var katekesen blott en hjälpreda för okunniga präster (Pleijel *Katekes.* s. 13). Först i början av 1600-talet övergår den till att bli skolbok. Detta fram-går bl.a. av skolordningarna på 1600-talet. I 1611 års skolordning, utarbetad av ärkebiskop Petrus Kenicius och biskoparna Laurentius Paulinus Gothus och Johannes Rudbeckius, påbjuds följande kurser i provinskolornas första klass:

1. Innanläsning av modersmålet och latinet.
2. D o n a t u s eller deklinationer och konjugationer.
3. Luthers lilla katekes på svenska och latin, utan förklaringar.
4. Samtidigt läres välskrivning. (ÅSU 1921 vol. 4: 27)

Katekesen kom alltså att användas ej bara som kristendomsbok utan också som läsebok⁵² och ABC-bok.⁵³ Intresse för modersmålet som läroämne fanns emellertid redan på 1500-talet. Vår första skolordning, som ingår i Kyrkoordningen av år 1571 (en handskriven upplaga av år 1561 fick ej kunglig sanktion) ålägger skolmästaren att lära

⁴⁹ Det är inte bara på ortografins område som Vadstenaspråket blev mönster för bibelöversättningarna utan — för GVB 1541 — också på formlärans och ord-förrådets. Se Lindqvist *BibelsvUrspr.* s. 225. Jfr även Svensson *InfÄnd.* s. 12 ff., 48 f.

⁵⁰ Om bibelns ringa spridning se Stähle *SvBibelspråk* s. 43 med not.

⁵¹ Olsson *Psalmbok* s. 7 meddelar att bibeln utkom i 164 000 ex. under 1700-talet. Under samma tid utkom 1695 års psalmbok, vari katekesen ingick, i minst 250 upp-lagor i ca 1.500 000 ex., en fantastisk siffra med tanke på landets dåvarande folk-mängd (ca 2.300 000 invånare omkring 1800). Jfr även Pleijel *Katekes.* s. 23 f., 46 f.

⁵² Det kan påpekas att från slutet av 1500-talet krävdes kunskaper i katekesen för tillträde till nattvarden. Sedermera fordrades också katekeskunskap av dem som önskade ingå äktenskap. Genom visitationer och husförhör (allmänt påbjudna genom 1686 års kyrkolag) kontrollerades dessa kunskaper. Se Warne *FolkunderV.* 113 ff. och Pleijel *Katekes.* s. 33 ff.

⁵³ Om ABC-böcker se Collijn *NTBB* 1920 s. 11 not 3.

»Swensko, så mykit som hörer till Tiderna i Kyrkionne» (s. 180), dvs. vissa mässpartier, böner, bibelkapitel osv.⁵⁴ Intresse för svenska språket hade också Gustav Vasa och Johan III.⁵⁵

Bibeln citerades också i evangelier och epistlar, bönböcker, postillor etc., men också i almanackor och bondepraktikor. Även grammatikförfattare hämtade ofta sina exempel ur bibeln.⁵⁶

6. Den kuriala litteraturen

Källmaterialet

Källorna för den följande undersökningen består av ca 185 urkunder, huvudsakligen kungliga brev, mandat o.d. Fram till 1560 är huvudparten av källorna ottryckta. Enligt Collijn *SoBibliogr.* finns blott 6 tryckta mandat på svenska i behåll från Gustav Vasas regeringstid. Det äldsta bevarade är från 1541. Från och med 1561 är däremot åtskilliga samtida tryck bevarade.

De först i modern tid tryckta breven har hämtats ur följande utgåvor: *GIR*, *Priv.* 2—4, *SRA* 1—4 och *ST* 5: 1.

Ur *GIR* har — bihangen undantagna — i huvudsak del 1—3, 11—12, 18—20 excerperats. Det bör anmärkas att breven i *GIR* i huvudsak är avskrifter,⁵⁷ ibland inte ens samtida sådana. Flera av banden har hopfogats av äldre och yngre partier. Fr.o.m. del 20 (1549) ges upplysningar om registraturhandskrifterna.⁵⁸ Endast originalbrev har excerperats. Även om utgåvan *GIR* inte uppfyller moderna textfilologiska krav ifråga om iakttagande av handskrifternas interpunktion, bruk av stora och små bokstäver och markering av upplösta förkortningar,⁵⁹ så har jag likväl bedömt den som användbar för min undersökning. Visserligen förkortas inf.-ändelsen i 1500-talets handskrift — kanske mest i förbindelse med -r eller -s (tex. ware, betales) men jag har inte intryck av

⁵⁴ Se Hall *Om Sveriges första läroverksstadga*.

⁵⁵ 1500-talets språkvårdssträvanden riktade sig väsentligen mot de främmande orden i svenskan. Se Hernlund *Förslag* s. 2 ff., Wessén *NordSpr.* s. 113 f., Dahlstedt *FrämOrd* s. 1 f. med (i samtliga källor) tillhörande noter. — Om språket i Gustav Vasas och Johan III:s egenhändiga skrivelser se noterna 75 och 202.

⁵⁶ Exempel härpå finner man i Bureus run-ABC-böcker, i Aurivillius, Salbergs, Wallenius, Tiällmans och Swedbergs grammatiska arbeten.

⁵⁷ Då ett kungligt brev expedierades var gången följande. Först uppsattes ett koncept. Sedan detta granskats och eventuellt korrigerats, gjordes en utskrift som undertecknades, sigillerades och hopveks, varpå brevet skickades till adressaten. Konceptet behölls och avskrevs — när tiden medgav det — i en särskild kopiebok, det s.k. riksregistraturet. Stora delar av konceptmaterialet förstördes i 1697 års slottsbrand. Se Norborg *KällorSoHist.* s. 123 ff.

⁵⁸ Se Nygren *Priv.* 2: IV och Loman *NysvSt.* 1956 s. 75 ff.

⁵⁹ Se Wennström *GVasasBrev* s. 77 och Loman *NysvSt.* 1956 s. 75 ff.

att det är ofta. Jämför tex. Laurentius Andreaes egenhändiga koncept från 1524 i Lindqvist *ReformBibelsv.* Bilagor s. 3 ff.

Vad gäller *Priv.* har liksom för *GIR* endast originalbrev excerperats. Brev i *Priv.* återgivna i *GIR* är ej excerperade. Av de urkunder som medtagits ur *SRA* och *ST* har i huvudsak original granskats. I några fall har jag i brist på original måst frånga denna regel och excerperat samtida avskrifter, vilket då anmärks i noter.

Samtliga kungabrev under perioden har ej genomgåts. Jag har i regel gjort snitt i materialet ungefär vart tionde, någon gång tjugonde, år. Om beläggen för ett år har varit för få, har jag också undersökt brev från påföljande år.

Jag har till detta kapitel även fört Stockholms skråordningar som innehållsligt påminner om lagtexter men som under 1500-talet utfärdades och stadfästes av kungen eller Stockholms borgmästare och råd. Svenska skråordningar finns blott bevarade från Stockholm. De är från senmedeltiden och äldre Vasatiden. Skråordningarna innehåller (detaljerade) bestämmelser eller stadgar rörande villkoren för medlemskap i visst skrå, utbildningstiden, kontroll av alstrens kvalitet och pris o.d. Av *Skråordn.* är blott timmermännens skrå från 1454 tryckt (1604).⁶⁰

Kungliga brev och handlingar o.d.

Tabell 2. *Inf.-ändelsen i otryckta kungliga brev 1523—1610.*

källa	år	antal brev	utfärdare	-a	-e
<i>GIR, Priv.</i>	1523—26	27	Gustav	202 (72 %)	79 (28 %)
<i>GIR, Priv., SRA</i> ⁶¹	1536—39	24	Gustav	105 (35 %)	194 (64 %) ⁶²
<i>GIR, Priv., SRA</i> ⁶³	1546—49	22	Gustav	32 (9 %)	317 (91 %)
<i>Priv.</i>	1561, 62 ⁶⁴	6	Erik	1 (1 %)	197 (99 %)
<i>Priv.</i>	1577—80, 82 ⁶⁵	17	Johan	3 (1 %)	330 (99 %)
<i>Priv.</i>	1600—02	10	Karl	4 (1 %)	322 (98 %) ⁶⁶
<i>Priv.</i>	1609	6	Hert. Johan	35 (10 %)	323 (90 %)
<i>Priv.</i>	1609—10	8	Karl	10 (6 %)	164 (94 %)

⁶⁰ Om skråordningar se Ljung *KLNM* 10:367 f., Holm *MedeltStadgespråk*, särsk. s. 32 ff., och Ambrosiani *SvSkråämb.*

⁶¹ I *SRA* 1 har kungens propositioner (samtida handlingar) s. 214—217 och 238—241 excerperats.

⁶² Vidare förekommer 2 *is*-former.

⁶³ I *SRA* är kungens propositioner till rådet excerperade (s. 452—459). Skrivaren är Rasmus Ludvigsson. Om denne se sid. 46.

⁶⁴ Från år 1562 är endast brev nr 24 i *Priv.* 3 excerperat.

⁶⁵ Från år 1582 är ur *Priv.* 3 brev 245:1—2, 246, 247, 255 granskade.

⁶⁶ Vidare förekommer 3 apokope-former.

Tabell 3. *Inf.-ändelsen i samtida tryck av kungliga brev 1541—1610.*

nr i Bibliogr.	år	antal brev	utfärdare	-a	-e
1	1541	1	Gustav	14 (67 0/0)	7 (33 0/0)
2	1544	1	Gustav	10 (34 0/0)	18 (62 0/0) ⁶⁷
3	1546 ⁶⁸	1	Gustav	87 (20 0/0)	347 (79 0/0) ⁶⁹
4—9	1561—63	6	Erik	17 (9 0/0)	169 (91 0/0)
10—14	1577—80	5	Johan	31 (9 0/0)	318 (91 0/0)
15—22	1597—1602	8	Karl	5 (2 0/0)	298 (98 0/0)
23	1602	1	Sigismund	—	150 (100 0/0)
24—26	1609	3	Karl	48 (46 0/0)	57 (54 0/0)
27—33	1610	7	Karl	6 (5 0/0)	116 (95 0/0)

Kommentarer

Som framgår av siffrorna blir *e*-formerna i de *otryckta* breven dominerande (64 0/0) från 1536—39. Tio år senare har procentsiffrorna för *e*-formerna ökat ytterligare (91 0/0) för att under åren 1561—1602 kulminera (99 0/0—98 0/0). 1609—10 minskar *e*-formerna något. I hertig Johans brev är procentsiffrorna 90 0/0, i Karls 94 0/0. Anmärkningsvärt är att *a*-formerna dominerar så starkt (72 0/0) i början av Gustavs regering. Man hade snarare väntat att *e*-formerna i kungabreven skulle öka, alltså att traditionen⁷⁰ från unionstiden skulle fortsätta.

Detta traditionsbrott kan kanske sättas i samband med att Gustav under sina första regeringsår i kansliet anlidade prästmän — både som kanslerer⁷¹ och skrivare — på vilka Vadstenalitteraturens *a*-mönster kan ha utövat inflytande.⁷² Om kanslerns funktion har vi inga bestämda

⁶⁷ Vidare förekommer 1 *is*-form.

⁶⁸ De första 17 sidorna excerperade.

⁶⁹ Vidare är 4 *is*-former anträffade.

⁷⁰ I unionstidens diplom är fram till 1470 *a*-formerna starkt dominerande utom i brev utfärdade av unionsregenterna — i Karl Knutssons brev är dock *a*-formerna förhärskande. *e*-skrivningarna i de främmande unionsregenternas handlingar kom uppenbarligen att betraktas som ett för ämbetsstilen karakteristiskt stildrag och blev vanliga ca 1470 i officiella ämbetsbrev, i kyrkliga urkunder något senare. I Finland tycks vokalharmoni eller rester av vokalharmoni råda fram till 1495. Därefter får kansli-*e* överhand. Se Svensson *InfÄnd.* s. 24 ff.

⁷¹ Till 1533 utsågs kanslern bland kyrkans män. 1523 innehades kanslerposten av Erik Svensson, dekan, sedan biskop i Åbo, 1524—28 av Sveno Jacobi, kanik, sedan biskop i Skara, 1526 av magister Hans Scheel, 1529 av Henrik Sledorn, kanik i Uppsala, 1531—33 av Olaus Petri. Se Edén *CentralrVasatid.* s. 9 f., 17 f., 20 f. och Bennich—Björkman *Förf.* s. 95 ff.

⁷² Loman har i *NysvSt.* 1955—56 visat på andra i 1520-talets kungliga kanslibrev förekommande språkdrag, som också är utmärkande för Vadstenaspråket: riklig förekomst av latinska citatformer och *else*-ord. Se särskilt *NysvSt.* 1956 s. 111 f.

upplysningar. Ganska troligt är emellertid att han var kanslichef och att han som sådan fördelade och övervakade de lägre skrivarnas⁷³ arbete. Förmodligen kunde kanslern också granska språket i breven.⁷⁴ Viktigare skrivgöromål anförtröddes *sekreteraren*. Som sådan fungerade Laurentius Andreae — tillika som kungens rådgivare — åren 1523—31.

En annan faktor som möjligen kan ha orsakat en reaktion mot *e*-formerna är det danskhat som i Sverige var särskilt starkt efter Stockholms blodbad (1520). Gustav Vasas krig mot danskarna var ett befrielsekrig. Nationalkänslan var stark. Om *e*-former, som kanske uppfattats som danismer, undveks på 1520-talet, vore det ur politisk synpunkt naturligt.

Att intresse för svensk språkvård verkligen existerat i tiden framgår av ett av Gustav⁷⁵ utfärdat brev till fogden Lasse Bröms 1530. I detta heter det bl.a.:

Och må tw segia thin scriffuare til at han bliffwer widh sitt modernmål swensken när han scriffwer [oss] till. och scriffuer oss jcke Jeg för Jag till. wij wethe wäll huar han födder är. han torff ej göredt så gröntt [. . .].
(GIR 7: 42 f.)

Emellertid blir *a*-formerna i ämbetsbrev inte bestående. På 1530-talet får *e*-formerna överhand. Detta kan hänga samman med att prästmännen försvann ur kansliet och att sekreterarna och skrivarna utsågs bland borgare, flera från Stockholm, med icke-teologisk utbildning.⁷⁶ Det bör också påpekas att kansliet under åren 1538—1553 var under tysk ledning. 1538—43 var Conrad von Pyhy kansliets högste

⁷³ Från 1527 känner vi antalet kansliskrivare. Se Edén (i not 71) a.a. s. 20.

⁷⁴ Det har inte varit möjligt att undersöka inf.-mönstret hos alla de kyrkliga kanslererna. Emellertid gynnas *a*-formerna av Sveno Jacobi. I tre av honom egenhändigt skrivna brev från 1541, 1544 och 1545 har jag anträffat 25 *a*- och 7 *e*-former. Brevet är återgivna i *Vestergötlands fornminnes-förenings tidskrift* I: 8—9 s. 109 och I: 10 s. 84 f. och 86 ff. Om Sveno Jacobi och hans autografer se Sjödin *MRA* 1933 s. 110 ff. Också Olaus Petri och Laurentius Andreae gynnar *a*-former. I fem egenhändigt skrivna brev av Laurentius Andreae (1524—30) förekommer 192 *a*- och 4 *e*-former, varav 2 *e*-former är osäkra. Brevet är återgivna i Lindqvist *ReformBibelsv*. Bilagor s. 3—18, 20—27. Jämför not 45.

⁷⁵ Om Gustav Vasas egenhändiga brev och anteckningar, vari *e*-formerna tycks vara allennarådande, se Sjödin i *Gustav Vasa Minnen* s. 17 ff., Dens. i *PHT* 1957 s. 152 ff. och Carlsson *GVasa* s. 145 ff.

⁷⁶ Dessa sekreterare finns uppräknade hos Edén (i not 71) a.a. s. 99 och Svalenius *Norman* s. 189 ff. En detaljgranskning av alla de borgerliga sekreterarnas inf.-mönster har jag icke kunnat göra. Emellertid gynnas *e*-formerna av stockholmarna Clement Hansson och Rasmus Ludvigsson. Av Clement Hanssons egenhändiga skrivelser har jag excerperat *Ein kurtz ahnleithungh* som tryckts av Ahnfelt i *LUÅ*

chef, efter honom Georg Norman, som därtill var superintendent över kyrkan och till sin död (1553) kungens närmaste rådgivare.⁷⁷

Under Vasasönerna är *e*-formerna så gott som hundra procentiga. Intressant i sammanhanget är att man i kansliet använde formulär (tex. till fogdebrev, till presentation av kyrkoherdar, till frälse- och adelsbrev, till kvittenser av varor), som även i språkligt hänseende kan ha blivit normerande. Sådana formulär finns bevarade. Se *GIR* 3:305, 347 ff. och *GIR* 4:334 (not), 445 f.

I de *tryckta* breven är utvecklingen lik den i de *otryckta* breven. Från Gustavs regering har endast 3 brev undersökts. Emellertid tycks *e*-formerna öka successivt och liksom i de *otryckta* breven kulminerar de under Vasasönerna. I de *tryckta* breven är emellertid *a*-formerna märkbart flera än i de *otryckta* breven. Kan tryckeriet (-erna) möjligen ha tagit intryck av bibeltrycken och annan religiös litteratur?

I de 3 *tryckta* breven från 1609 är siffran för *a*-formerna påfallande hög (46 %), Jag har kompletterat materialet med 6 kungliga brev från samma år (26 a—f i Bibliogr.). Dessa visar ungefär samma siffror: 47 % *a*-former. *a*- och *e*-formerna fördelar sig i de 9 breven på följande sätt:

nr i Bibliogr.	- <i>a</i>	- <i>e</i>
24	17	44
25	24	11
26	7	2
26 a	37	6
26 b	8	11
26 c	2	17
26 d	18	—
26 e	3	53
26 f	9	1

Som synes är det majoritet för *a*-formerna i 5 av breven, i 26 d är *a*-formerna t.o.m. 100 %. Detta är anmärkningsvärt. I mitt material får vi nämligen gå tillbaka till 1541 för att finna *a*-dominans i ett kungligt brev.

1899 s. 1 ff. Den svenska översättningen har gjorts av Clement Hansson. Handstilen är hans, ej Rasmus Ludvigssons, som Ahnfelt antagit. Se Svalenius *Norman* s. 232 not 1. På s. 3—11 fann jag 18 *a*- och 100 *e*-former. Jag har även granskat 2 brev i *GIR* (6:339 ff. och 6:345 ff.). I dessa brev tycks *e*-formerna nästan vara allena-rådande. Att Clement Hansson har skrivit breven har docent Ivan Svalenius meddelat mig muntligen. Om Clement Hansson se för övrigt Svalenius *Norman* s. 186 ff. — Om Rasmus Ludvigsson se s. 46.

⁷⁷ Flera forskare har påvisat ett tyskt inflytande på det svenska kanslispråket i slutet av 1530-talet. Se senast Fredriksson *Personnamnsstud.* s. 108 ff., särskilt not 5 s. 108, och Loman *NysvSt.* 1955 s. 119 ff. och 1956 s. 116 ff.

För att man med större säkerhet skulle kunna uttala sig om orsaken till de många *a*-formerna 1609 hade behövts mer material och därtill en noggrann analys av språkbruket i Karls kansli på 1600-talet. Särskilt intressant vore att undersöka språkvanorna hos kansliets ledande män (hovkanslern Nils Chesnechopherus och kanslern Svante Bielke). En dylik undersökning har jag emellertid av tidsbrist inte kunnat göra. Det är möjligt att de många *a*-formerna skall ses som en ansats till ett medvetet nationellare skrivsätt i kansliet. I Karls omgivning fanns vid denna tid i varje fall *en* person med stort intresse för modersmålet och med ett klart *a*-mönster i sina skrifter, nämligen Johannes Bureus, som hade knutits till kansliet redan 1590. Kan möjligen han på ett eller annat sätt ligga bakom (en del av) *a*-formerna? *a*-formerna 1609 får emellertid ingen omedelbar uppföljning. *e*-formerna har åter stark ställning (95 %) i trycken året därpå. Även i de otryckta breven är *e*-formerna i stark dominans 1609 och 1610 (90 % resp. 94 %). Om *a*-formerna 1609 skulle bero på ingripande från korrektorn eller kungl. tryckeriet, hade man väntat större konsekvens, dvs. betydligt fler *a*-former. I sammanhanget bör nämnas att alla officiella skrifter och kungliga förordningar trycktes hos kungl. boktryckaren Andreas Gutterwitz, som utövade sitt yrke från 1582 till 1610 (se Klemming och Nordin *SvBoktryckeriH* s. 153 ff.).

Brev och handlingar (otryckta) utfärdade av råd och borgmästare o.d.

Några stickprov i ämbetsbrev och handlingar avfattade av råd och borgmästare o.d. har gjorts. Resultatet framgår av tabell 4.

Tabell 4. *Inf.-ändelsen i otryckta brev och handlingar utfärdade av råd och borgmästare o.d. 1530—1601.*

källa	sid.	år	-a	-e
ST 4	133—136	1530	32	3
SRA 1	181—182	1531	13	1
SRA 1	217—218 ⁷⁸	1537	10	23
SRA 1	511—513	1547	7	30
SRA 1	567—572	1548	—	78
SRA 2	263—266	1568	—	54
SRA 2	621—623	1582	—	32
ST 5:1	36—40	1585	—	48
SRA 4	601—603	1598	—	53
ST 5:1	111—119	1601	1	131

⁷⁸ Samtida handling. Vidare förekommer 1 enkli-form och 1 *is*-form.

Kommentarer

Tabellen måste tolkas med stor försiktighet, då siffrorna är små och då det endast är fråga om en stickprovsundersökning.⁷⁹ Enligt tabellen är *a*-formerna dominerande i rådets handlingar omkring 1530. Från 1537 har dock *c*-formerna fått överhand och åren 1548—1601 är *c*-formerna — med ett undantag — allenarådande. Utvecklingen i rådets handlingar är således densamma som i de kungliga. Dock tycks *a*-formerna vara ännu färre i rådets brev.

Kyrkliga brev och handlingar

Stickprov har också gjorts i kyrkliga ämbetshandlingar. Resultatet framgår av följande tabeller.

Tabell 5. *Inf.-ändelsen i otryckta brev och handlingar utfärdade av prästerskapet 1527—1597.*

källa	sid.	år	utfärdare	-a	-e
		1527 (sept.)	L.Andreae ⁸⁰	12	—
		1527 (okt.)	L.Andreae ⁸⁰	5	—
GIR 7	566—567	1531?	Sveno Jacobi	14	3
SRA 1	411—412	1544	Prästerskapet, V-ås	2	11
SRA 1	461—462	1546 ⁸¹	Biskopar	47	—
SRA 2	250—252	1568	L.Petri	—	17
SRA 2	441—444	1572	Prästerskapet	28	—
SRA 2	499—500	1574	Prästerskapet	2	35
SRA 2	637—638	1582	Prästerskapet	—	17
SRA 3	3—4	1593 ⁸²	Prästerskapet	13	5
SRA 3	874—875	1597 ⁸³	Prästerskapet	25	—
SRA 4	929	1597?	Prästerskapet	4	—

Tabell 6. *Inf.-ändelsen i samtida tryck av brev och handlingar utfärdade av prästerskapet 1529—1577.*

nr i Bibliogr.	tryckår	utfärdare	-a	-e
117	1529	Prästerskapet	59	1
118	1533 ⁸⁴	Hans Brask	7	8
119	1577	Prästerskapet	40	1

⁷⁹ En flyktig genomläsning av rådets brev och handlingar i SRA har visat att *a*-former visserligen förekommer men är mycket sällsynta efter 1540.

⁸⁰ Laurentius Andreaes brev är återgivna i Lindqvist *ReformBibelsv.* Bilagor s. 18 ff.

⁸¹ Samtida handskrift.

⁸² Samtida avskrift.

⁸³ Samtida handskrift med Johannes Bureus stil.

⁸⁴ Brevet finns avtryckt i Collijn *SvBibliogr.* 2 mot s. 28.

Kommentarer

För siffrorna i de kyrkliga handlingarna gäller detsamma som för siffrorna i rådets: de måste tolkas med varsamhet, då det är fråga om en stickprovsundersökning. I handlingarna från 1527, 1531? och 1546 i tabell 5 är *a*-formerna så gott som allenarådande. I texten från 1544 dominerar däremot *e*-formerna. Under åren 1568—1597 uppträder både *a*- och *e*-former, i allmänhet i olika brev. En kompletterande snabbgenomläsning av handlingar i *SRA* utfärdade av prästerskapet visade emellertid att *e*-formerna tycks vara i dominans under perioden 1568—1597, vilket ej framgår av tabellen. Detta är inte ägnat att väcka förvåning. *e*-formerna, som under denna tid är så gott som allenarådande i de profana ämbetsskrivelserna, har spritt sig till de kyrkliga. Särskilt intressant är att Laurentius Petri, i vars tryckta skrifter *a*-formerna är 100 %, i ett av honom egenhändigt underskrivet brev till kungen har genomgående *e*-former. Detta talar för att *e*-formerna i ämbetsskrivelser uppfattats som ett stilmärke.

En viktig skillnad föreligger dock mellan de profana och kyrkliga handlingarna. Medan *a*-formerna kan sägas höra till undantagen i de profana handlingarna, finns det flera kyrkliga akter, som har — mer eller mindre — genomgående *a*-former tiden 1568—1597.

De tryckta handlingarna (tabell 6) är för få för att man skall kunna dra några säkra slutsatser om inf.-mönstret. Vi fäster oss dock vid att *a*- och *e*-formerna i Brasks brev är ungefär jämnt fördelade. Örebro mötes beslut 1529 har övervägande *a*-former. Så är också förhållandet i otryckta handlingar från samma tid. Prästerskapets deklaration och antagande av Johans liturgi 1577 har likaså nästan 100 % *a*-former. Då tryckt jämförelsematerial saknas, säger oss detta inte mycket. I otryckta handlingar från samma tid finns både *a*- och *e*-former.

Stockholms skråordningar

Tabell 7. *Inf.-ändelsen i Skråordn. 1545—1602.*

Skrå	år	sid.	-a	-e
Gryt- och kanngjut. ⁸⁵	1545	229—237	44 (52 %)	41 (48 %)
Bårdskär. ⁸⁶	1571	241—248	30 (27 %)	80 (73 %)
Snick. ⁸⁶	1575	251—259	—	89 (100 %)
Skinnare. ⁸⁷	1589	263—278	133 (88 %)	18 (12 %)
Kopparsmed. ⁸⁸	1602	281—286	9 (10 %)	80 (90 %)

⁸⁵ Original eller samtida avskrift.

⁸⁶ Samtida avskrift.

⁸⁷ Efter två samtida avskrifter.

⁸⁸ Efter riksregistraturet 1602.

Kommentarer

I de medeltida skråordningarna är *a*-formerna i klar dominans tiden 1407—1502. Högsta procentsiffran för *e*-formerna (27 %) har noterats i skräddarnas skråordningar 1501 (Svensson *InfÄnd.* s. 43). För åren 1545—1602 visar *Skråordn.* ett annat infinitivmönster. 1545 är procentsiffrorna för *a*- och *e*-formerna ungefär lika stora. På 1570-talet har *e*-formerna fått övertaget. 1589 har däremot siffran för *e*-formerna sjunkit till 18 %. 1602 är emellertid *e*-formerna åter i majoritet (90 %). *Skråordn.* ansluter sig således — vad gäller inf.-ändelsen — till kansli-språket i Stockholm.

7. Tänkebokslitteraturen

Källmaterialet

Medeltida tänkeböcker⁸⁹ känner vi blott från ett fåtal städer — Kalmar. Arboga, Jönköping och Stockholm. För Kalmar (blott ett fåtal protokoll), Arboga, Jönköping, Stockholm, Enköping, Söderköping, Gävle. Vadstena, Nya Lödöse och Strängnäs finns också tänkeböcker bevarade från Vasatiden. Förebilder för de svenska tänkeböckerna var de tyska städernas stadsböcker. I tänkeboken eller stadsboken gjordes anteckningar rörande stadsangelägenheter av huvudsakligen judiciell, kommunal och kameral art. Den fördes av den årligen valde stadsskrivaren som stundom hade skrivbiträden till hjälp, vilket framgår av de många i tänkeböckerna förekommande pikturerna. Somliga av dessa förekommer blott i enstaka protokoll, andra i flera. Stadslagen stipulerade att stadsskrivaren skulle vara svensk. Flera av stadsskrivarna är kända till namnet. I många fall vet vi emellertid föga om deras proveniens och utbildning och ålder o.d. Anteckningarna i tänkeböckerna är i regel kronologiskt ordnade. Ibland är emellertid den kronologiska ordningen bruten. I flera fall torde detta bero på att stadsskrivaren under ärendenas gång i rådstugan förde memorialanteckningar på lösa blad eller papper, som sedan — vid renskrivningen — råkat i oordning.

Det mångskiftande innehållet i tänkeböckerna har ett stort kulturhistoriskt, rättshistoriskt, historiskt och inte minst språkligt värde. Någon monografi över tänkeboksspråket finns ännu inte. De mest typiska dragen är emellertid — om man karakteriserar grovt — det rika förrådet av stående formler och fraser, det vardagliga ordförrådet, det förenklade formsystemet och den i allmänhet enkla meningsbyggnaden.

⁸⁹ Om tänkeböcker se Svensson *KLNM* 19: 195 ff.

För följande undersökning har jag gått igenom tänkeböckerna för Kalmar, Arboga, Jönköping, Stockholm, Gävle, Nya Lödöse och Strängnäs. Enköpings och Vadstenas tänkeböcker har jag blott kursivgranskat.⁹⁰ Alla tänkeböckerna är utgivna i modern tid. I några utgåvor har tyvärr ej gränserna för de olika händerna markerats. Trots detta har jag använt dessa utgåvor, då jag menar att siffrorna i dessa tänkeböcker inte är helt utan värde. De ger visserligen ingen information om den enskilde skrivarens språk men de ger grovt en bild av tänkeboksspråket som genre.

Nedan presenteras och kommenteras varje tänkebok för sig.

Kalmar stads tänkebok

KTB, som är den äldsta av våra bevarade tänkeböcker, har blandat innehåll. Man kan urskilja fyra avdelningar. Den första består av protokoll på latin och lågtyska. Den andra utgörs av uppteckningar om rättshandlingar, arvsuppgörelser o.d. Den tredje består av avskrifter av 1300-talsurkunder. Den sista är en burskapslista. *KTB* är skriven av 24 händer och omfattar tiden 1358—1560. I slutet av tänkeboken föreligger blott sporadiska protokoll. Nedan följer dessa för tiden 1523—1560.

Tabell 8. *Inf.-ändelsen i KTB 1523—1560.*

hand	år	sid.	-a	-e
18	1523	119—120	—	8
18	1530	120	1	—
11	1560	120—121	—	1

Kommentar

De få beläggen omöjliggör säkra slutsatser. *e*-formerna är emellertid i klar majoritet. Under 1400-talet var *a*-formerna så gott som allena-rådande (Se Svensson *InfÄnd.* s. 37).

Arboga stads tänkebok

I *ATB*, som omfattar tiden 1450—1569,⁹¹ kan urskiljas 59 handstilar (se utg. s. XII ff.). Nedan meddelas undersökningens resultat för tiden 1522—1569.

⁹⁰ Söderköpings tänkeböcker (1571—1613) har jag ej undersökt. De är utgivna och förvaras i Vadstena landsarkiv.

⁹¹ På handskriftens rygg uppges felaktigt 1451. Se inledningen i utgåvan s. VII.

Tabell 9. *Inf.-ändelsen i ATB 1522—1569.*

hand	år	sid.	-a	-e	-ä	apokope
49	1522—25	330—354	15	—	—	—
49	1534—41	1—34	63	1	—	—
56	1545—47	50—65	6	37	1	—
56	1555—69	93—145	3	54	—	3

Kommentar

Materialet i *ATB* är också sprött. Siffrorna är dock större än i *KTB*. Som synes dominerar *a*-formerna fram till och med 1541 liksom för tiden 1450—1521 (se Svensson *InfÄnd.* s. 38). Först 1545 får *e*-formerna (med hand 56) överhand i *ATB*.

Jönköpings stads tänkebok

JTB omfattar tiden 1456—1548. Tyvärr har utgivaren ej angett upplösta förkortningar eller markerat gränserna för de olika händerna.⁹²

Tabell 10. *Inf.-ändelsen i JTB 1522—1548.*

år	sid.	-a	-e	-ä	-is	apokope	enklis
1522—32	107—124	44	35	1	3	—	—
1533—42	124—143	58	15	—	1	1	1
1543—48	143—160	37	6	—	1	—	—

Kommentar

Av siffrorna framgår att *e*-formerna gradvis avtar. Under tiden 1522—32 har 35 *e*-former anträffats, under perioden 1543—48 blott 6.⁹³ I *ATB* är förhållandet omvänt.

Stockholms stads tänkeböcker

Den omfångsrikaste och ur rikshistorisk synpunkt betydelsefullaste tänkeboksserien är Stockholms stads tänkeböcker, av vilka 11 volymer härrör från medeltiden (1474—1520), 53 volymer från nyare tiden (1524—1660). Av stort värde är att serien kompletteras med ett flertal

⁹² Se Beckmans recension i *ANF* 1925 s. 95 ff.

⁹³ *a*-formerna är allena rådande i *JTB* fram till 1504. Under åren 1504—19 är *a*- och *e*-formerna ungefär lika många. Se Svensson *InfÄnd.* s. 39.

band koncepttänkeböcker. Tänkeböcker som föreligger både i koncept och renskrift möjliggör ju jämförelse mellan primärmaterialet (konceptet) och den officiella tänkeboken. En sådan studie ligger dock utanför ramen för detta arbete. Av *STB* har följande partier excerperats:

STB 1524—28. Excerperade sidor: 3—256. Stadsskrivaren under denna period är Olaus Petri (OP). Han har egenhändigt fört tänkeboken.

STB 1553. Excerperade sidor: 3—53.

STB 1566. Excerperade sidor: 306—327.

STB 1567. Excerperade sidor: 328—350. Stadsskrivaren, Blasius Olsson (BO), var verksam åren 1544—67. I utgåvan finns ej uppgifter om skrivare o.d.

STB 1589. Excerperade sidor: 1—50. Stadsskrivaren, Lars Henriksson (LH), verksam 1586—92, har icke själv skrivit tänkeboken utan endast varit redaktör. Texten är utskriven av *en* hand. Se förordet i utgåvan och inledningen i *STB* 1592—95.

STB 1600. Excerperade sidor: 1—25, 125—150. Stadsskrivaren, Olof Pedersson Humbla (OPH), verksam 1599—1608, har enligt utgivaren utskrivit text och kantrubriker.

STB 1610. Excerperade sidor: 67—106. Stadsskrivaren, Karl Månsson Bure, verksam 1608—15, har enligt utgivaren endast fungerat som redaktör. Texten är utskriven av *en* hand.

I *STB* dominerar *a*-formerna 1474—84. Under åren 1487—1520 ökar emellertid *e*-formerna från 51 % till 87 %. Se Svensson *InfÄnd.* s. 40. Nedan presenteras materialet för tiden 1524—1610.

Tabell 11. *Inf.-ändelsen i STB 1524—1610.*

stads- skriv.	hand	år	-a	-e	enklis
OP	OP	1524	181 (68 %)	76 (29 %)	8
OP	OP	1525	186 (66 %)	92 (33 %)	5
OP	OP	1526	252 (98 %)	6 (2 %)	—
OP	OP	1527	241 (97 %)	6 (2 %)	2
OP	OP	1528	339 (97 %)	10 (3 %)	—
BO	BO?	1553	96 (30 %)	222 (70 %)	—
BO	BO?	1566	19 (24 %)	59 (76 %)	—
BO	BO?	1567	17 (20 %)	68 (80 %)	—
LH	ej LH	1589	10 (2 %)	470 (98 %)	—
OPH	OPH	1600	413 (84 %)	79 (16 %)	—
KMB	ej KMB	1610	22 (7 %)	301 (93 %)	—

Kommentarer

Tabellen föranleder följande konstateranden. Olaus Petri gynnar *a*-formerna under hela sin stadsskrivareverksamhet, även om procent-

siffrorna för *e*-formerna de första två åren är relativt höga (29 % och 33 %). 1526—28 har de emellertid sjunkit till blott 2 %—3 %. Åren 1553—67⁹⁴ får *e*-formerna i *STB* (med Blasius Olsson) åter dominans och 1598 är siffran för *e*-formerna så hög som 98 %. Olof Pedersson Humbla bryter däremot *e*-traditionen. Han gynnar *a*-former (84 %). 1610 har emellertid *e*-formerna åter stark ställning.

Intressanta är siffrorna hos Olaus Petri. Att vi finner relativt många *e*-former i början av hans ämbetstid är ej märkligt. Han har säkerligen tagit intryck av *e*-mönstret, som råder i *STB* alltsedan 1487, då Helmik van Nörden blev stadsskrivare. Från och med 1526 är *e*-formerna mycket få. För 1526 och 1527 har endast 6 *e*-belägg noterats, för 1528 10. För 1529, ej excerperat av mig, föreligger enligt Palmér⁹⁵ (*ANF* 1922 s. 240) 8 *e*-former. Palmér (a.a. s. 334) har satt denna ortografiska ändring i samband med att Olaus Petri i slutet av 1525 var sysselsatt med religiöst författarskap samt bibelöversättningen.

Att Olof Pedersson Humbla⁹⁶ gynnar *a*-former kan jag inte förklara.⁹⁷ *a*-formerna är desto märkligare, som Olof Pedersson, född i Stockholm, efter studier i hemstaden och i utlandet fick tjänst i Karls kansli. Där borde han, tycker man, snarare ha tagit intryck av det rådande mönstret.

Inf.-mönstret i *STB* ansluter sig således till det vi finner i tidens kanslihandlingar. Detta är föga anmärkningsvärt. Stadsskrivaren i Stockholm hämtades nämligen från kungens kansli,⁹⁸ där *e*-formerna från slutet av 1530-talet varit praxis. Dock förefaller *e*-formerna i ämbetsbrev under Vasasönerna vara mer frekventa än i tänkeböckerna.

Enköpings stads tänkeböcker

ETB, som omfattar åren 1540—1595, är mönstergillt utgivna. 22 stilar kan urskiljas i tänkeböckerna. Fördelningen av dessa meddelas på s. XX ff. i utgåvan. Jag har genomögnat tänkeböckerna för följande år; 1540—45 (s. 1—35). 8 skrivare är verksamma. Uppskattningsvis 85 % *a*-former.

⁹⁴ Tänkeböckerna för 1530—43 är förlorade. Jag har genomögnat tänkeböckerna för 1544—52. *e*-formerna tycks vara i majoritet.

⁹⁵ Palmér har undersökt O. Petris språk i tänkeboken och anför i *ANF* 1922 s. 217 ff. siffror för inf.-ändelsen (dock endast för *e*-formerna). Palmérs siffror och mina skiljer sig något, vilket torde bero på att vi använt olika utgåvor.

⁹⁶ Om Olof Pedersson Humbla se *Stockholms rådhus och råd* 2: 27 ff.

⁹⁷ Jag har genomögnat *STB* åren 1590—99 för att utröna om andra *a*-skrivare uppträder. Detta tycks ej vara fallet. *e*-formerna är under 1590-talet i *STB* i stark dominans.

⁹⁸ Om Stockholms stadsskrivare se *Stockholms rådhus och råd* 2: 290 ff.

1560—65 (s. 101—123, 127—145). 4 händer urskiljbara. Uppskattningsvis 90 % *a*-former.

1590—95 (s. 247—284, 286—289). 3 skrivare verksamma. Uppskattningsvis 90 % *a*-former.

Kommentar

Liksom i *GäTB*, *LTB* och *StrTB* får *e*-formerna aldrig riktigt fotfäste i *ETB*. Intressant är att hand 22, som tycks ha 100 % *a*-former, i avskriften av Sigismundbrevet (s. 284 ff.) troget följt förlagans *e*-former.

Gävle stads tänkebok

GäTB omfattar åren 1573—1659.⁹⁹ Under denna tid har sju stads-skrivare varit verksamma. Utgivaren tycker sig möjligen ha spårat 18 olika stilar (inledningen s. IX). Gränserna mellan dessa är ej markerade. Upplösta förkortningar är ej kursiverade. Nedan följer materialet för tiden 1573—1606.

GäTB 1573—1606.

år	sid.	- <i>a</i>	- <i>e</i>
1573—99	1—59	216 (85 %)	38 (15 %)
1601—06	59—70	73 (88 %)	10 (12 %)

Kommentar

Av siffrorna framgår att *a*-formerna har stark ställning under hela perioden. Procentsiffrorna är ungefär desamma som för *ETB*, *LTB* och *StrTB*. Det förtjänar att påpekas att 18 av de 48 *e*-beläggen i *GäTB* är gamla *ia(ja-)*-verb. Bl.a. stavas — fram till 1650 — så gott som alltid infinitiven med (*i*)*e* i den vanliga formeln: »Tes till yther mera viso at så ij sanning förhandlatt är, låte vij viterligen tryckie vårt stadz insigle her nedan» [etc.]. Vidare kan meddelas att infinitiverna i tre brev av Johan III, återgivna på s. 5 ff., genomgående skrivs med *-e*.

Vadstena stads äldsta tänkeböcker

Av Vadstena tänkeböcker är de som omfattar åren 1577—1610 utgivna. Upplösta förkortningar är markerade i utgåvan. Gränserna för de olika stilarna är ej angivna men av registret framgår de fem stadsskrivarnas namn och tjänstetid. En kursivläsning av *VTB* har gett följande resultat: 1577—1584 (s. 3—100) är *a*-formerna i klar majoritet, uppskattningsvis 70 %.

⁹⁹ På titelbladet i handskriften står att tänkeboken börjar 1569.

1585—1605 (s. 100—206, 277—381) dominerar *e*-formerna, uppskattningsvis 75 %/o. Åren 1596—98 (s. 206—277) överväger dock *a*-formerna. Stadsskrivare 1596 och 1597, förmodligen också 1598, var Tes Larsson.

1606—1610 (s. 381—444) tycks *a*-formerna vara allenarådande. Stadsskrivare: Lambrecht Wolfsson.

Kommentar

VTB skiljer sig klart från *ETB*, *GäTB*, *LTB* och *StrTB*, där *e*-formerna aldrig fick riktigt fotfäste. Omkring 1585 börjar en 20-årsperiod i *VTB* då *e*-formerna dominerar klart. Denna *e*-dominans bryts med Lambrecht Wolfsson, vars proveniens, ålder o.d. jag ej vet något om. Om *a*-formerna fortsätter i *VTB* vet jag inte, då jag ej haft möjlighet att undersöka de utgivna volymerna (som förvaras i Vadstena landsarkiv).

Nya Lödöse tänkeböcker

LTB består av en renskriven protokollserie, som omfattar tiden 1586—1605, samt lösa protokoll för tiden 1619—1621. De lösa protokollen föreligger för tiden 1620—21 i koncept. Dessutom är bevarat ett renskrivet men skadat protokollhäfte, som täcker åren 1619—21. Se härom inledningen s. XXIV. 10 handstilar kan urskiljas i *LTB*. Fördelningen av dessa meddelas på s. XXV i utgåvan. Upplösta förkortningar kursiveras. Nedan presenteras materialet för tiden 1586—1605.

Tabell 12. *Inf.-ändelsen i LTB 1586—1605.*

hand	år	sid. i utg. ¹⁰⁰	-a	-e	-is
A	1586—88	1—26, 90—96	334 (95 %/o)	18 (5 %/o)	—
B	1587	26—39, 46—62, 75—83	149 (35 %/o)	265 (63 %/o)	8
C	1587	62—75	3 (2 %/o)	163 (97 %/o)	2
C	1588—90	96—212	876 (85 %/o)	146 (14 %/o)	7
C	1592	257—263	27 (93 %/o)	2 (7 %/o)	—
D	1590—92	212—257	370 (89 %/o)	47 (11 %/o)	— ¹⁰¹
E	1592—93	263—291	234 (95 %/o)	10 (4 %/o)	1 ¹⁰²
F	1593	291—310	118 (82 %/o)	26 (18 %/o)	—
D	1593—95	310—358	325 (93 %/o)	25 (7 %/o)	—
G	1595—96	359—367	56 (95 %/o)	2 (3 %/o)	1
C	1596—97	385—395	83 (92 %/o)	6 (7 %/o)	1
H	1599	441—450	59 (92 %/o)	5 (8 %/o)	—
I	1603—05	485—525	239 (85 %/o)	43 (15 %/o)	1

¹⁰⁰ De siduppgifter som meddelas i utgåvan s. XXV hänför sig till handskrifterna, ej till den tryckta utgåvan.

¹⁰¹ Vidare förekommer 1 *ä*-form.

¹⁰² Dessutom har jag noterat en form *liggi* (s. 279,) som förmodligen är skrivfel för *liggia* eller *liggie*.

Kommentar

Av siffrorna framgår att *a*-formerna dominerar starkt nästan hela tiden. Siffrorna för dessa varierar i allmänhet mellan 82 % och 95 %. Händerna B och C (1587) är de enda, hos vilka *e*-formerna överväger. Hand C är märkligast. 1587 är talen hos hand C för *a*-formerna endast 2 %, 1588—90, 1592, 1596—97 är däremot siffrorna 85 %, 93 % och 92 %. Hur detta skall förklaras vet jag ej. Tanken att det icke är hand C som skrivit s. 62—75 (91—112 i hs.) har föresvävat mig. Om det skulle vara samma skrivare, så undergår hans språk en oerhört påtaglig förändring. Ett fall av språkvård? Men för att man skall få klarhet i detta krävs en detaljundersökning, som faller utanför ramen för denna undersökning.

Strängnäs stads tänkebok

StrTB omfattar tiden 1590—1599. I fragmentariskt skick föreligger tänkeböcker också för tiden 1531—1589 (inledn. s. II). Utgivaren uppger att han noga återgivit handskriftens språk, stavning och kommate-ring (inledn. s. XV). Dock har av utgivaren upplösta förkortningar ej markerats. Stadsskrivaren, Per Hansson, har skrivit *StrTB*. Denna upptar 90 sidor i trycket och har i sin helhet excerperats.

	- <i>a</i>		- <i>e</i>
<i>StrTB</i> 1580—1599	459 (82 %)	103	(18 %)

Kommentar

Som synes är *a*-formerna i stark dominans Procenttalet är dock något mindre än de i *ETB*, *GäTB* och *LTB*.

8. Laglitteraturen

Sveriges rikets landslag trycktes i Stockholm 1608. Utgivaren är Jonas Bure, sekreterare i kansliet, diplomat och lagutgivare.¹⁰³

	- <i>a</i>	- <i>e</i>
<i>LL</i> 1608. Excerperade blad: I—VIIb.	302	—

¹⁰³ Om Jonas Bure se *SBL* 6: 710 ff.

Kommentar

Liksom huvudhandskriften av Kristoffers landslag¹⁰⁴ har LL 1608 100 % *a*-former. Anmärkningsvärt är att också Karls stadfästelse, som inleder lagboken, genomgående har *a*-former med ett undantag (*late* A2a: 28). Landslagen utkom i åtskilliga upplagor under 1600-talet. Beträffande inf.-mönstret i följande upplagor se s. 71.

9. Övrig profan prosalitteratur

Otryckta källor

Glosor Terentii. I det enda kända exemplaret av den år 1538 tryckta *Variarum rerum vocabula* finns tillfogad en handskriven glosförteckning till Terentii Andria. Stilen är från mitten av 1500-talet. Hela ordförteckningen exciperad.

Per Brahes hushållsbok

Författaren till *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk* är greve Per Brahe d.ä. Skriften består av två böcker. Den första boken är en uppfostringslära för ungt adelsfolk, den andra en lärobok i lanthushållning. *Oec.* föreligger i en mängd avskrifter och i ett 1600-talstryck. Originalen (eller originalen) har förkommit.¹⁰⁵ Här redovisas inf.-ändelsen i två av avskrifterna, Lunda- och Stockholmsavskrifterna:

Oec. L. Lundahandskriften är skriven av *en* hand och stilen dateras av Holm (utgåvan s. XLIII) till ca 1590. Excerperade sidor: 4—38.

Oec. St. Stockholmsavskriften är skriven av *en* hand.¹⁰⁶ Stilen dateras av Holm (utgåvan s. LX) till ca 1600. Excerperade sidor: 3—33.

Dagböcker o.d.

Erik XIV *AlmAnt.* Erik gjorde under sin fängelsevistelse i Örbyhus (1568—75) anteckningar i margerna på Sabellici Opera. Av dessa marginalanteckningar har en del genomgått (s. 79—109).

¹⁰⁴ Se Svensson *InfÄnd.* s. 43.

¹⁰⁵ Se härom Holm utgåvan s. XL ff.

¹⁰⁶ I handskriften har en senare hand på s. 1—17 gjort en del ändringar. Vid exciperingen har jag bortsett från dessa ändringar, då den ursprungliga stilen lätt kan läsas.

Carl Cal. Dagboksanteckningar av Karl finns för tiden 1581—1609, dock med undantag för åren 1587, 1590, 1591, 1595, 1598—1603. Tre perioder har excerperats: 1581—85 (s. 1—43), 1592—96 (s. 72—111) och 1605—09 (s. 131—167).

Johannes Bureus (1568—1652) är vår förste riksantikvarie och har av H. Lindroth kallats för »den svenska grammatikens fader». 1590 knöts han till kansliet. Han var 1593—94 korrektör vid tryckningen av Uppsala mötes beslut och augsburgska bekännelsen samt bibeln (1618); 1602 blev han lärare i skrivning för Gustav Adolf, 1604 också i andra läroämnena. Från ca 1593 började han intressera sig för runinskrifter och han har skrivit och utgivit åtskilliga arbeten i detta ämne. Hans varma intresse för modersmålet yttrade sig i en mängd grammatiska skrifter. Dessa är utgivna och kommenterade av H. Lindroth i *SFSS* 42.¹⁰⁷ Av Bureus skrifter har bl.a. hans dagboksanteckningar genomgått:

Suml. *Suml.* består av anteckningar i skilda ämnen, särskilt från Bureus norrländska resa 1600—01. Excerperade sidor: 161—237 (anteckningar av annan hand än Bureus är ej excerperade).

Ant. *Ant.* sträcker sig från 1585 till 1648. Här meddelas undersökningens resultat för tiden 1585—1610. Excerperade sidor 8—36.

*LP*Gothus *Ant.* *Ant.* utgörs av marginalanteckningar i ett Laurentius Paulinus Gothus tillhörigt exemplar av 1608 års kyrkoordningsförslag. Dessa anteckningar är tryckta i notapparaten i Piltz *Kyrkoordningsförslag*. Biskop Laurentius Paulinus Gothus (död 1646)¹⁰⁸ var under förra hälften av 1600-talet en betydande gestalt på kyrkoorganisationens och undervisningens område. Prästerna i hans stift var ålagda att hålla regelbundna katekesförhör. 1626 grundade han gymnasiet i Strängnäs. I *Ant.* har hela notapparaten (s. 12—233) excerperats.

Historiska skrifter

OPetri Krön. Enligt utgivaren påbörjade Olaus Petri krönikan på 1530-talet och avslutade den på 1540-talet. Krönikan vann ej kungens gillande och blev därför ej tryckt under författarens levnad. Den spriddes dock i en mängd avskrifter. Originalet till krönikan är förkommet. Sahlgren har utgivit krönikan efter en handskrift, skriven av två händer, av utgivaren kallade A och B. Hand A (1540-t.) har skrivit 2/3 av handskriften, hand B (1550-t.) återsto-

¹⁰⁷ Om Bureus se utförligare *SBL* 6:688 ff.

¹⁰⁸ Om Laurentius Paulinus Gothus se Lundström *LP*Gothus.

den samt gjort ändringar och tillägg (förordet s.V). Enl. Palmér¹⁰⁹ (ANF 1922 s. 240 ff.) förekommer blott 3 *e*-former i krönikan.

Swart *Krön.* Författaren, Peder Swart (död 1562), var hovpredikant, från 1556 biskop. När krönikan, som går fram till 1534, skrivits, är ej känt. I originalhandskriften, efter vilken Edén tryckt krönikan, förekommer utöver Peder Swarts egen stil två andra. Luckor i handskriften har ersatts med en avskrift från början av 1600-talet. Gränserna för de olika händerna meddelas i utgåvan s. IV f. och s. XV f. De fyra händerna kallar jag H 1, H 2, H 3, H 4.¹¹⁰ H 1 (från början av 1600-t.). Excerperade sidor: 1—2: 8, 68: 14—69, 155: 1—157.

H 2 (Peder Swart). Excerperade sidor: 10: 1—10: 6,¹¹¹ 38: 8—39: 16, 39: 31—40: 15.

H 3 (från slutet av 1500-t.). Excerperade sidor: 55: 19—56: 24, 62: 1—62: 26, 73: 31—74: 1, 96: 33—99: 33, 107: 15—107: 33, 108: 13—108: 22, 110: 4—111: 14, 113: 6—122: 28, 131: 7—133: 4.

H 4 (huvudhanden, 1550-t.). Excerperade sidor: 2: 9—9, 10: 6—38: 8, 39: 16—39: 31, 40: 15—40: 35.

Brahe *Krön.* Krönikan omfattar åren 1532—1560. Om källorna till den se utgåvan s. IV, X f., 76 ff. Utgivaren har tryckt krönikan efter den äldsta avskriften, cod. Upsal. E 226 fol. från slutet av 1500-talet, skriven av *en* hand.¹¹² Excerperade sidor: 1—25.

Ludvigsson *Krön.* Rasmus Ludvigsson (död 1594) var borgareson från Stockholm. 1542 blev han skrivare i kungens kansli, från mitten av 1550-talet sekreterare. Han har gjort sig känd som genealog och krönikeskrivare.¹¹³ Krönikan omfattar tiden 1534—1560 och är tillkommen efter 1570. Den är utgiven efter Rasmus Ludvigssons egenhändiga originalhandskrifter, D 36 och D 37, av mig kallade A och B.

A. Excerperade sidor: 1—32.

B. Excerperade sidor: 32—70.

¹⁰⁹ Palmér har excerperat OPetri *Krön.* men därvid ej använt Sahlgrens utgåva utan Klemmings (1860). Då Klemming och Sahlgren använt samma handskrift som textkodex, har jag ej ansett det behövt att själv undersöka OPetri *Krön.*

¹¹⁰ I originalhandskriften (D 464, KB) har Klemming gjort anteckningar om gränserna för de olika händerna. På några punkter skiljer sig Klemming från Edén.

¹¹¹ Hos Edén (s. IV) uppges felaktigt s. 9.

¹¹² En senare hand har tillfogat en avslutning (se utgåvan s. VII).

¹¹³ Om Rasmus Ludvigssons krönikor se Wieselgren i *HT* 1890 s. 41—60, särskilt s. 50 ff., och Norborg *KällorSvHist.* 199.

Bielke *Krön.* Hogenskild Bielke (död 1605) var knuten till hovet, från 1562 riksråd. Texten, som blott är en del av en längre krönika, är avtryckt efter cod. Upsal. E 131 från ca 1585. Excerperade sidor: 164—215.

Tryckta källor

Ordböcker o.d.

Vår äldsta bevarade ordbok, *Variarum rerum vocabula*, är tryckt 1538. Den är ej alfabetiskt uppställd utan innehåller större realavdelningar. Författaren-översättaren är anonym. Palmér vill tillskriva Olaus Petri översättningen (av ett förmodligen lågtyskt original).¹¹⁴ *VarRerV* utkom under 1500- och 1600-talen i en mängd upplagor. Collijn indelar dessa i tre grupper.¹¹⁵ Till den första gruppen hör upplagorna tryckta 1538, 1559 och 1574. 1559 års upplaga skiljer sig från 1538 års genom att den har ett förenklat språk och moderniserad ortografi (Collijn *SvBibliogr.* 2: 259). 1574 års upplaga är ett noggrant avtryck av 1559 års. Till den andra gruppen hör upplagorna av år 1579, 1597, 1607, 1622, 1630 och 1637. I denna grupp har en omarbetning och utvidgning av första uppl. ägt rum, verkställd av Stockholmskollegiets rektor, Johannes Billius. Den tredje gruppen består av trycken av år 1644, 1658, 1668. I denna grupp tillkommer utöver den svensk-latinska texten en finsk översättning.

I flera av de svenska upplagorna av *VarRerV* tillkommer som ett appendix *Formulae puerilium colloquiorum*, en latinsk-svensk parlör, författad av pedagogen och reformatorn Sebald Heyden (död 1561). Se härom Collijn *SvBibliogr.* 2: 259 f.

VarRerV 1538. Hela texten genomgången.

VarRerV 1559. Hela texten excerperad (108 blad).

VarRerV 1579. Hela texten genomgången (72 blad).

VarRerV 1607. Hela texten excerperad (72 blad).

FormPuerColl 1559. Hela parlören excerperad (36 blad).

FormPuerColl. 1579. Hela parlören excerperad (25 blad).

Helsingius *Synonym.* 1587. Denna svensk-latinsk-grekiska ordbok är alfabetiskt uppställd. Ett lågtyskt arbete med samma titel av J. Serranus har varit förebild för författaren Elaus Petri Helsingius. Dennes födelse- och dödsår är okända. Han var enligt Fant

¹¹⁴ Se härom Palmérs uppsats *Om Variarum rerum vocabula*.

¹¹⁵ Se Collijn *SvBibliogr.* 2: 65, 257 ff., Dens. i *NTBB* 1928 s. 1 ff. samt Dens. *Efterskrift* s. 1 ff. i *Faksimileupplagor av äldre svenska tryck.* 6.

»publicus poenitentiarius et theologiae lector olim apud Scharenses» (Collijn *SvBibliogr.* 3: 52), dvs. biktfather och teologie lektor i Skara. Excerperade blad: B1a—I7b.

Böcker om uppfostran

IPetri *Hercules* ca 1595. Skriften ¹¹⁶ är en svensk översättning från tyskan av Herculesepisoden i Xenophons *Mirabilia*, utförd av Israel Petri Dalekarlus (död 1628). Denne tjänstgjorde efter studier i Rostock som präst i Dalarna. Hela skriften (s. 27—43) excerperad.

Skytte *Vnd.* 1604. Johan Skytte (död 1645), äldre broder till Ericus Schroderus från Nyköping, diplomat, statsman, universitetskansler, retoriker m.m. utarbetade denna lärobok ¹¹⁷ för sin elev Gustav Adolf. Hela skriften excerperad.

Läkeböcker

Olavi *LäkBook* 1578. Författaren, Benedictus Olavi (död 1583) från Örebro, var Erik XIV:s livläkare. Excerperade blad: A2a—D2b.

Berchelt *Pest.* 1588. Den anonyme författaren är hovapotekaren Simon Berchelt (död 1601), som var av tysk börd. Hela skriften excerperad: A1a—B8b.

Berchelt *PestOrs.* 1589. Författaren är ovan nämnde Simon Berchelt. Excerperade blad: A2a—E5a.

Almanackor och prognostica

Till folkböckerna räknas förutom *katekesen* och *psalmboken* också *almanackan*. Medeltidens almanackor var kalendarier, som förtecknade helgdagar och kyrkliga högtider o.d. Dessa liturgiska kalendrars ersattes i slutet av 1500-talet — efter tyskt mönster — av de astronomiska kalendrarna. Den första svenska kända almanackan är från år 1540, den äldsta bevarade från år 1585. Under tiden 1601—1650 utgavs årligen 2, 1651—1700 6 och 1701—1748 7 olika almanackor, siffror som tydligt visar almanackornas stora spridning. 1500- och 1600-talens almanacka är en liten bok (sedesformat). Den inleds av en tavla, som förklarar olika tecken och symboler. Därefter följer de olika månaderna

¹¹⁶ Om denna skrift se Collijn *SvBibliogr.* 1: 375 ff. och Gobom *Hercules*. Texten är där utgiven som bilaga s. 27 ff.

¹¹⁷ Om denna se Berg *Skytte* s. 96 ff.

med en namnförteckning och en mängd symboler som anger, när det är lämpligt att bada, fria, hugga ved, så, åderlåta sig o.d. Man kan också läsa kända bibelord, ofta markerade med rött tryck, insprängda mellan de olika dagarna. För vissa dagar meddelas också väderleksutsikterna. Varje månad avslutas med en kort notis om krig, fred, en furstes födelse eller död o.d. Efter själva kalendariet vidtar en marknadsförteckning. Härefter följer — i början med eget titelblad — *Prognosticon* eller *Practica*, som handlar om väderlek, solförmörkelser, kometer, årsväxt, farsoter o.d.¹¹⁸

I det följande redovisas — om ej annat meddelas — almanackan och *prognosticon* tillsammans.

Alm. 1585. Titelblad saknas. Om utgivaren, Petrus Olai Vadstenensis, vet vi blott att han var född i Vadstena och att han studerat i Rostock.¹¹⁹ Hela skriften exciperad (ca 60 sidor).

Alm. 1598. Titelblad saknas. Utgivaren är ovan nämnde Laurentius Paulinus Gothus. Hela almanackan exciperad (ca 92 sidor).

Alm. 1599 (= *Prognosticon* för år 1599). Själva almanackan saknas. Utgivaren är Israel Olai Lincopensis Fortelius (död 1614). Han blev magister 1599, konrektor 1600, domprost 1604. Hela texten (utom Sturmius slutord) exciperad (ca 25 sidor).

Alm. 1608. Utgivaren är finländaren Sigfridus Aronus Forsius (död 1624). 1602 blev han kyrkoherde, 1608—10 var han lärare i astronomi i Uppsala, 1621 åter kyrkoherde. Han är mest känd som astronom och astrolog. Han har utgivit åtskilliga almanackor. Hela almanackan exciperad (ca 64 sidor).

Alm. 1609. Utgivaren är ovan nämnde Forsius. Endast almanackan exciperad (ca 32 sidor).

¹¹⁸ Om almanackorna se utförligare Klemming och Eneström *SvKalLit.*, Möller *SvBokH.* s. 198 ff., Ljunggren *Alm.* och Lithberg *Alm.*

¹¹⁹ Se Hierta *Den äldsta kända svenska almanackan för år 1585.*

Tabell 13. *Inf.-ändelsen i övrig profan prosalitteratur under reformationstidevarvet (1538—1609). Texterna är uppställda i den ordning vari de presenterats.*

källa	-a	-e
<i>Glosor Terentii</i> ca 1550	315 (100 %)	1
Brahe <i>Oec. L</i> ca 1590	1	304 (100 %)
Brahe <i>Oec. St.</i> ca 1600	3 (1 %)	301 (99 %)
Erik XIV <i>AlmAnt.</i> ca 1575	34 (10 %)	304 (90 %)
Carl <i>Cal.</i> 1581—1609	3 (1 %)	242 (99 %) ¹²⁰
Bureus <i>Suml.</i> ca 1600	303 (99 %)	3 (1 %) ¹²¹
Bureus <i>Ant.</i> 1585—1610	114 (99 %)	1 (1 %)
LPGothus <i>Ant.</i> ca 1608	39 (91 %)	4 (9 %)
OPetri <i>Krön.</i> ca 1540—50	2990* (100 %)	3
Swart <i>Krön. H 1</i> ca 1600	25 (100 %)	—
Swart <i>Krön. H 2</i>	10 (67 %)	5 (33 %)
Swart <i>Krön. H 3</i> slutet av 1500-t.	303 (96 %)	12 (4 %)
Swart <i>Krön. H 4</i> ca 1550	302 (81 %)	73 (19 %)
Brahe <i>Krön.</i> slutet av 1500-t.	302 (97 %)	9 (3 %)
Ludvigsson <i>Krön. A</i> efter 1570	3 (1 %)	307 (99 %)
Ludvigsson <i>Krön. B</i> efter 1570	11 (2 %)	438 (98 %)
Bielke <i>Krön.</i> ca 1585	39 (12 %)	276 (87 %) ¹²²
<i>VarRerV</i> 1538	61 (100 %)	—
<i>VarRerV</i> 1559	61 (100 %)	—
<i>VarRerV</i> 1579	142 (93 %)	11 (7 %)
<i>VarRerV</i> 1607	148 (97 %)	4 (3 %)
<i>FormPuerColl.</i> 1559	91 (100 %)	—
<i>FormPuerColl.</i> 1579	94 (100 %)	—
Helsingius <i>Synonym.</i> 1587	302 (100 %)	—
IPetri <i>Hercules</i> ca 1595	127 (99 %)	1 (1 %)
Skytte <i>Vnd.</i> 1604	99 (28 %)	255 (72 %)
Olavi <i>LäkBook</i> 1578	336 (85 %)	58 (15 %)
Berchelt <i>Pest.</i> 1588	117 (73 %)	43 (27 %)
Berchelt <i>PestOrs.</i> 1589	302 (86 %)	48 (14 %)
<i>Alm</i> 1585	81 (80 %)	20 (20 %)
<i>Alm</i> 1598	125 (58 %)	90 (42 %)
<i>Alm</i> 1599	30 (97 %)	1 (3 %)
<i>Alm.</i> 1608	79 (100 %)	—
<i>Alm.</i> 1609	45 (100 %)	—

Kommentarer

Som framgår av tabellen är *a*-formerna i övrig profan prosalitteratur under reformationstidevarvet dominerande. Siffrorna är så gott som hundra procentiga i alla *ordböckerna*. Detta kan kanske ha sin förklaring av att författarna är teologer. Ganska sannolikt är — som tidigare antytts — Olaus Petri författaren till *VarRerV*. Helsingius *Synonym.* har utarbetats av en annan präst, Skaralektorn Elaus Petri.

Också i *almanackorna* är procenttalen för *a*-formerna höga. Även här har prästmän varit verksamma, åtminstone vad gäller *Alm.* 1598, 1599, 1608, 1609. Av dessa har emellertid *Alm.* 1598 blott 58 % *a*-former och avviker således från inf.-mönstret i de övriga almanackorna.

¹²⁰ Dessutom förekommer 1 apokope-form.

¹²¹ Dessutom förekommer 1 enkli-form.

¹²² Dessutom förekommer 1 *is*-form.

Man hade a priori väntat α -former i *Alm.* 1598, då utgivaren är en teolog. Vad anledningen är till den stora mängden e -former är tyvärr ovisst. Sannolikt härrör de ej från Paulinus Gothus själv. Denne gynnar ju i sina marginalanteckningar α -formerna (se nedan). Möjligen härrör e -skrivningarna i *Alm.* 1598 från någon ämbetsskrivare i Paulinus Gothus tjänst eller också utgår de från tryckeriets sättare eller korrektor. Se också s. 61.

Vad gäller böckerna rörande uppfostran och hushåll är e -formerna där vanligen eller i de flesta i majoritet. Så är dock ej förhållandet i IPetri *Hercules* ca 1595, som blott innehåller 1 e -form. Det bör framhållas att författaren-översättaren av denna skrift är en präst. Brahe *Oec.* L och *Oec.* St. har 100 % resp. 99 % e -former. Om skrivarna är ej något känt. Av stilen att döma är de båda vana yrkesskribenter. Om Brahe *Oec.* se även sid. 87.

Vad gäller dagböckerna fäster vi oss vid att kungarna Erik och Karl båda gynnar e -formerna. Detta, att kungen själv har e -former, kan mycket väl ha bidragit till att stärka e -skrivningarna i kansliet. I Bureus anteckningar finner vi däremot ett så gott som hundraprocentigt α -mönster. Det förtjänar att betonas att Bureus är den förste betydande profane skriftställare som gynnar α -formerna. I sina grammatiska anteckningar från 1594 (*SFSS* 42: 51 ff.) uppställer han 7 konjugationer. Om infinitiven säger han: »infinitum in a breve exit» (infinitiven slutar på kort a). Om Bureus (förmodligen ej tryckta) *läroböcker i ortografi* för skrivare och präntare se s. 98.

I Laurentius Paulinus Gothus marginalanteckningar är talen små. Dock konstaterar vi att han gynnar α -formerna starkt. Hur inf.-mönstret ser ut i hans religiösa skrifter redovisas i II 13.

I OPetri *Krön.* har både hand A och hand B 100 % α -former. De har tydligen väl följt originalet, som sannolikt haft 100 % α -former. Avskrivaren av Brahe *Krön.* har likaså övervikt för α -former. Hos alla händerna i Swart *Krön.*¹²³ dominerar också α -formerna. H 1 (från början av 1600-t.) har genomgående α -former. Siffrorna för H 2, Peder Swart själv, är för små för att man skall kunna dra säkra slutsatser. Emellertid är e -formerna ganska många (33 %). I Ludvigsson *Krön.* och Bielke *Krön.* är e -formerna i stark majoritet. Att e -formerna dominerar hos Rasmus Ludvigsson är ej förvånande. Han var ju knuten till kansliet, i vars handlingar $-e$ var praxis. Om avskrivaren av Bielke *Krön.* vet jag ingenting. Förmodligen var han yrkesskrivare. Det bör framhållas att Bielke själv tycks ha gynnat e -formerna.¹²⁴

¹²³ Vendells arbete, *Språket i Peder Swarts krönika*, har jag ej kunnat använda, då författaren ej tagit hänsyn till de olika händerna. Om infinitiven heter det s. 72: »Infinitivus kännetecknas av ändelsen $-a$, som regellöst växlar med $-e$ » [. . .].

¹²⁴ Av de 276 e -formerna är 6 av Bielke. De 39 α -formerna är alla av avskrivaren.

I *läkeböckerna* slutligen är *a*-formerna dominerande. Dock förekommer ganska många *e*-former. Dessa eller en del av dessa kan vara danismer, åtminstone vad gäller Olavi *LäkBook* 1578, som är en bearbetning av en dansk läkebok skriven av Henrik Smid.¹²⁵ Vad gäller apotekaren Berchelts pestböcker, vet jag ej vilka källor han åsyftar, då han i titeln i *PestOrs*. 1589 skriver »Aff lärde Mäns Böcker vthdragit och förswenskat». Omöjligt är ej att också Berchelt utnyttjat danska läkeböcker. Det bör även framhållas att han var av tysk börd.¹²⁶

10. Sammanfattning av avdelning II A

Föregående undersökning om infinitiven i reformationstidevarvets litteratur ger anledning till följande konstateranden:

1. Den *religiösa litteraturen* följer den medeltida Vadstenalitteraturens och bibelutgåvornas *a*-mönster. I tre religiösa skrifter (*Tideb.* 1525 A, Helsingus *Bönebook* 1567, *Cat.* 1604) dominerar dock *e*-formerna. Detta har emellertid en naturlig förklaring. *Tideb.* 1525 A har sannolikt haft en dansk förlaga och översättarna av de två andra skrifterna är ej teologer utan profana skribenter med anknytning till kansliet. Viktigt för *a*-formernas spridning är att bibeln citerades i en mängd böcker av olika slag (katekeser, bönböcker, postillor, almanackor, bondepraktikor o.d.).

2. I *kungliga brev* och *rådets brev* dominerar *a*-formerna i början av Gustavs regering. Detta traditionsbrott sätter jag i samband med att skrivarna i kansliet under denna tid var prästmän. Även kan reaktionen mot danskarna och de kanske som danismer uppfattade *e*-formerna tänkas ha varit särskilt stark på 1520-talet. Från år 1536 ökar emellertid *e*-formerna successivt vilket kan bero på att prästerna försvann ur kansliet och att skrivarna utsågs bland borgare med icke-teologisk utbildning. En annan omständighet, som kan ha verkat befrämjande på *e*-skrivningarna, är att kansliet kom under tysk ledning från 1538. *e*-formerna kulminerar under Vasasönerna. En svag tillbakagång skönjes dock 1609. Någon större skillnad mellan tryckta och otryckta kungliga brev föreligger inte. Dock är *a*-formerna något flera i de tryckta breven. I *otryckta kyrkliga ämbetsskrivelser* dominerar i det blott stickprovsundersökta materialet *a*-formerna 1527—46. 1568—97 trycks emellertid *e*-formerna ha överhand, dock ej i lika hög

¹²⁵ Se Ljunggren *Några anteckningar om Benedictus Olavi's Läkere Book*.

¹²⁶ Om Berchelt se *SBL* 3: 330 ff.

grad som i de profana ämbetsskrivelserna. I Stockholms *skrådordningar* finner vi liksom i kanslispråket stark övervikt för *e*-formerna.

3. I *tänkeböckerna* är inf.-mönstret skiftande. I *ATB* är *a*-formerna så gott som allenarådande 1522—41. Perioden 1545—69 är däremot *e*-formerna i klar dominans. I *JTB* förekommer relativt många *e*-former (ca 33 %) 1522—42. För perioden 1543—48 är däremot siffran blott 14 %. *ETB*, *GäTB*, *LTB* och *StrTB* visar ungefär samma inf.-mönster. I dessa tänkeböcker är *a*-formerna starkt dominerande. I *VTB* dominerar *a*-formerna 1577—84, *e*-formerna 1585—1606 (med undantag av 1596—98), *a*-formerna 1606—10. I *STB* gynnar skrivarna *e*-formerna så gott som hela perioden — undantagen är Olaus Petri och Olof Pederson Humbla. Inf.-mönstret ansluter sig således där till det vi finner i tidens kanslihandlingar.

4. *LL* 1608 har liksom de religiösa texterna 100 % *a*-former.

5. I *övrig profan prosa* dominerar *a*-formerna i ordböckerna och almanackorna — författarna till dessa är i flera fall prästmän —, hos Bureus, i avskrifterna av OPetri *Krön.* och Swart *Krön.* och i läkeböckerna. En del av *e*-skrivningarna i de sistnämnda skrifterna kan vara danismer — åtminstone vad gäller Olavi *LäkBook* 1578, som är en bearbetning av en dansk läkebok. I skrifter, vars författare har anknytning till kansliet eller hovet (Brahe *Oec.*, Skytte *Vnd.* 1604, Ludvigsson *Krön.*, Bielke *Krön.* och Erik och Karls almanacks- och dagboksanteckningar), dominerar däremot *e*-formerna.

B. INFINITIVÄNDELSEN I STORMAKTSTIDENS LITTERATUR CA 1611—1700

11. Tiden

Hade 1500-talet ur kulturell synpunkt delvis varit ett mörkt århundrade blev 1600-talet desto ljusare. Under Gustav Adolfs regering ägnades undervisningen den största omsorg. Konungen lät upprusta Uppsala universitet och grunda skolor. Goda medhjälpare hade han i Johan Skytte och Axel Oxenstierna. Till litteraturens fromma inrättades också nya tryckerier och den kunglige korrektorn och translatorn Erik Schroderus erhöll en god årslön, som möjliggjorde en omfattande översättar- och författarverksamhet.

En institution som fick stor betydelse under stormaktstiden var det av Gustav Adolf och Axel Oxenstierna omorganiserade *kanslikollegiet*, »ty under kollegiet lydde riksarkivet, antikvitetsarkivet, censor librorum, rikshistoriografen samt sedermera — på 1700-talet — också kungliga biblioteket och translator regni» (Schück *LittH* 2: 165).

Antikvarierna bedrev en omfattande fornforskning. Det år 1667 inrättade *antikvitetskollegiet* hade på sitt program att »utarbeta en svensk ordbok, utge isländska sagor, bearbeta våra äldsta lagar, utge ett glossarium juris, insamla och avbilda våra runstenar, verkställa arkeologiska grävningar, avbilda och utgiva mynt och sigill, göra samlingar till en svensk topografi m.m.» (Schück a.a. s. 169). Detta patriotiska intresse fick sin speciella karaktär genom göticismen. Förhärlikandet av Sveriges och Nordens forntid var utmärkande för hela stormaktstiden, från fornforskaren Johannes Bureus till Atlantica-författaren Olaus Rudbeck. En viktig drivkraft i stormaktstidens nationella kultursträvanden var Sveriges engagemang i storpolitiken i Europa. Det blev angeläget att visa världen att Sverige inte endast var en militär utan också en kulturell stormakt.

I mitten av 1600-talet får latinet en allvarlig konkurrent i modersmålet. Detta hade tidigare nyttjats huvudsakligen i uppbyggelseskrifter och kanslihandlingar. Med Georg Stiernhielm och dennes efterföljare får vi en skönlitteratur på nationalspråket. Ivern att skapa en nationallitteratur får tillskrivas dels tidens götiska patriotism, dels inflytande

från de ledande kulturstaterna i Europa — Italien, Frankrike, Holland och Tyskland —, där en litteratur på modersmålet redan hade uppstått.

1600-talet var kyrkans storhetstid i Sverige. Ingen vetenskap hade större anseende än teologin. En lång rad av biskopar och prästmän från Laurentius Paulinus Gothus och Johannes Rudbeckius till Haquin Spegel och Jesper Swedberg gjorde stora insatser i 1600-talets svenska kulturliv. De verkade — förutom som präster — också som författare, översättare, lärare, läroboksförfattare och censorer. De ivrade för folkupplysning och stod bakom skolordningarna på 1600-talet. Det är betecknande att i den språkvårdsdebatt som fördes i slutet av århundradet mellan de moderna nystavarna, som uppsatte uttalet som norm, och de konservativa, som ville ha bibelns (1618 års) ortografi som rättesnöre, var en av de ivrigaste debattörerna en teolog, nämligen Jesper Swedberg.

Den lutherska ortodoxin var emellertid sträng. »Det väsentliga var dogmerna, den sanna läran, och den villkorlösa lydnaden för kyrkans bud och stadgar» (Lindroth *SvLärdomsH* 2:119). Ofördragsamhet, stridigheter, religionsplakat och häxprocesser hör också till bilden av stormaktstidens kyrka.

12. Källmaterialet

Källorna består huvudsakligen av tryckta texter. Kyrkan är fortfarande den största bokproducenten. Av andaktslitteraturen har liksom för 1500-talets del handböcker, evangelier och epistlar, katekeser, tyska uppbyggelseskrifter i svensk översättning m.m. genomgått. Av den kuriala litteraturen har medtagits både tryckta och otryckta källor. Landslagen och stadslagen trycktes i en mängd upplagor under 1600-talet. Flera av dessa har genomgått. Av övrig profan prosalitteratur har undersökts böcker rörande skola och undervisning (ordböcker, grammatikor), historiska skrifter, dagböcker o.d., personliga brev, förströelseböcker av olika slag, almanackor, bondepraktikor och tidningar.

13. Den religiösa litteraturen

Av Laurentius Paulinus Gothus¹²⁷ teologiska författarskap har följande arbeten excerperats:

Lijkpred. 1612. Excerperade sidor: 1—39.

Ethicae christianae pars prima. Se katekeser (1617).

¹²⁷ Om Laurentius Paulinus Gothus se ovan s. 45.

Thesaurus catecheticus. Se katekeser (1631).

GAB 1618. Som framgår av titeln är *GAB* 1618 ett omtryck av *GVB* 1541. Vissa förändringar och tillägg gjordes dock. Bl.a. ändrades pluraländelsen *-nar* till *-na*.¹²⁸ I ledningen för bibelarbetet stod Johannes Rudbeckius. En av kuratorerna var Johannes Bureus. Han fungerade som ett slags korrektör och arbetsledare för bibelöversättningen.¹²⁹ Excerperade blad (marginalanmärkningarna ej excerperade): 1—4.

Johannes Rudbeckius (död 1646), professor 1604, biskop i Västerås 1619. Liksom Paulinus Gothus var han en utomordentlig stiftschef. Han »organiserade gymnasium och skolor, fattig- och sjukvård, sörjde för prästutbildningen, inrättade tryckeri, visiterade i socknarna och höll allmogen i sträng tukt» (Lindroth i *NISL* 1:321). Rudbeckius intresse för modersmålet var stort, vilket framgår av schemat¹³⁰ för det av honom grundade gymnasiet i Västerås. »Språkundervisningen börjar steg för steg med modersmålet; de båda första klassernas tid upptages till mer än hälften av svenska text- och läroböcker, sång och aritmetik.» (Hall *Rudbeckius* s. 248.) Läroböcker var ABC-boken på svenska och latin samt katekesen, psalmer och valda ordspråk av Salomo. Hall framhåller (a.a. s. 249) att Rudbeckius med sitt studieprogram gjorde modersmålet till undervisningsspråk, särskilt för de lägre klasserna. I gymnasiet var givetvis latinet huvudspråk. Men också modersmålet studerades, bl.a. »swenske lagböcker». Av Rudbeckius teologiska arbeten har följande excerperats:

Lijkpred. 1621. Hela skriften excerperad (33 sidor).

Krigzpred. 1626. Hela predikan (19 sidor) excerperad.

Eenfälligha frågor. Se katekeser (1643).

Erik Schroderus (död 1647) skollärare, korrektör och kunglig translator, kom genom sin verksamhet att utöva stort inflytande på bildningen under den äldre stormaktstiden.¹³¹ 1630—45 var han egen bokförläggare och verkade dessutom som censor¹³² för allt Stockholmstryck. Av Schroderus religiösa översättningar har följande granskats:

KyskSpeg. 1622. Författaren är den lutherske teologen Michael Sachse (död 1618). De första 155 sidorna excerperade.

¹²⁸ Se härom Cnattingius *TillkomstGABibel*.

¹²⁹ Om Bureus roll se Walde *Bibelövers.*

¹³⁰ Schemat finns tryckt s. 14 ff. i Bilagor i Hall *Rudbeckius*.

¹³¹ Om Erik Schroderus se Schück *SvFörlBokH* 1:127 ff. samt artikeln Ericus Schroderus i *Svenska män och kvinnor*.

¹³² Censorn hade att granska både innehållet och språket i de arbeten som skulle tryckas. Se Schück *SvFörlBokH*. 1:243 ff.

Paradijs 1646. Den tyske teologen Johann Arndts uppbyggelse-skrifter var mycket populära i Sverige på 1600-talet, vilket framgår av den stora mängden upplagor som trycktes. Se Collijn *1600-talet*. Företalen och 33 sidor text genomgångna.

Paradijs 1682. Omtryck av föregående text. Företalen, register och 25 sidor text exciperade.

Botvidi *Lijkpred.* 1628. Johannes Botvidi (död 1635) blev biskop i Linköping 1630. Han tillhör stormaktstidens stora predikanter. Inledningen, företal samt texten t.o.m. EIV exciperade.

Isak Rothovius (död 1652), hovpredikant 1602, biskop i Åbo 1627. Liksom Rudbeckius och Paulinus Gothus företog han regelbundna visitationer och ivrade för prästutbildningen. Tillsammans med Per Brahe d.y. upprättade han Åbo universitet. Av hans predikningar har följande exciperats:

Lijkpred. ca 1625. Hela predikan exciperad (48 sidor).

Lijkpred. 1646. Hela predikan exciperad (20 sidor).

Prytz *Lijkpred.* 1642. Författaren, Andreas Johannis Prytz (död 1655), var hovpredikant 1628, biskop i Linköping från 1647. Han är mest känd som dramatiker. Hela skriften exciperad (28 sidor).

Muraeus *Christ.* 1647. Översättaren, Stephanus Laurentii Muraeus (död 1675), var hovpredikant hos Carl Carlsson Gyllenhielm. 1645 blev han kyrkoherde i Kristinehamn. Exciperade sidor: 1—43.

Holmius *Förklar.* 1655. Författaren är kyrkoherden Nicolaus Holmius (död 1683). Företalet samt 28 sidor text (t.o.m. DIIa) exciperade.

Matthiae *Hwsbook* 1658. Författaren, Johannes Matthiae Gothus (död 1670), var 1627 teologie professor vid adelsskolan i Stockholm, Collegium Illustre, hovpredikant 1629, Kristinas lärare, biskop i Strängnäs från 1643. I sin studieplan (på latin!) ivrar han för »modersmålets rening och förfining» (Landquist *PedHist.* s. 221). Han har bl.a. författat en mängd pedagogiska skrifter. I *Hwsbook* 1658 har s. 1—23 (texten) exciperats.

Johannes Gezelius d.ä. (död 1690), professor i teologi 1643, biskop i Åbo från 1664, ivrade för folkundervisning och prästutbildning. Han författade en mängd läroböcker på både finska och svenska, vilka han utgav från eget tryckeri. Av Gezelius arbeten har följande exciperats:

Lijkpred. 1665. Hela predikan (39 sidor) exciperad.

Ett rätt barna-klenodium . . . Se katekeser (1666).

Sylloge 1672. Se ordböcker (s. 77).

Pontinus *Lijkpred.* 1666. Författaren är Hedvig Eleonoras hovpredikant, Magnus Johannis Pontinus (död 1691). Från 1681 verkade han som biskop i Linköping. Exciperade sidor: 1—52.

Stiernhielm *Ulfil*. 1671. Som framgår av titeln är den gotiska bibeln utgiven med isländsk, svensk och latinsk översättning. Om andra exciperade texter av Stiernhielm se II 17. Excerperade sidor: 3—199.

Olaus Swebilius (död 1700), hovpredikant, biskop i Linköping, ärkebiskop från 1681. Swebilius betydelsefullaste insats är hans omarbetning av Spegels katekes. Följande arbeten av Swebilius har exciperats:¹³³

LyckönskdPred. 1671. Hela texten (50 sidor) exciperad.

Lijkpred. 1672. Excerperade sidor: 1—67.

Lijkpred. 1673. Excerperade sidor: 1—75.

Lijkpred. 1676. Excerperade sidor: 1—67.

Lijkpred. 1678. Företalet samt s. 1—50 exciperade.

Sällhet 1693. Företalet samt s. 1—30 exciperade.

Enfaldig förklaring . . . Se katekeser (1689).

Wallerius *Lijkpred.* 1674. Författaren, Daniel Wallerius (död 1689), var hovpredikant, domprost, biskop i Göteborg från 1678. Excerperade sidor: 1—36.

Haquin Spegel (1645—1714), superintendent över Gotland 1679, biskop i Skara 1685, ärkebiskop 1711. Spegel deltog i kyrkolags-, katekes- och psalmbokskommissionen och utarbetade ett förslag till en ny skolordning (1693 års). Som författare är Spegel mest känd för sina psalmer och eposet *Guds verk och hwila*. Berömd är också hans ordbok, *Glossarium sveo-gothicum*. Av Spegels verk har följande exciperats:

Oliw. 1675. Hela predikan (28 sidor) exciperad.

BarnaBibel. Se katekeser (1684).

Glossarium 1712. Se ordböcker (s. 77).

Vultejus *Spörmåhl* 1688. Författaren är psalmdiktaren och kyrkoherden Johannes Vultejus (död 1700). Hela skriften (38 sidor) exciperad.

Jesper Swedberg (1653—1735), biskop i Skara 1702. Swedberg är mest känd som psalmförfattare. Sitt intresse för modersmålet dokumenterade han i flera grammatiska arbeten. Av hans författarskap har följande arbeten exciperats:

Catechismi gudliga öfning. Se katekeser (1709).

David 1713. Excerperade sidor: 1—41.

Schibboleth. Se ordböcker (s. 77).

¹³³ Att ej mindre än sex arbeten av Swebilius exciperats beror på att jag vill vara fullt säker på hur inf.-mönstret i hans tryckta skrifter ser ut. Jämför not 198 om Swebilius brev.

Evangelier och epistlar

EvEp. 1645. Excerperade sidor: 1—44.

EvEp. 1694. Excerperade sidor: 3—43.

EvEp. 1697. Excerperade sidor: 841—885.

Kyrkohandböcker

Handbook 1614. *Handbook 1614* utgavs med kungligt privilegium. Excerperade sidor: 1—45.

Handbok 1693. *Handbok 1693* var ett led i de uniformitetssträvanden, som utmärker religionen och kyrkan i slutet av 1600-talet. *Handbok 1693* gällde ända till 1811. Excerperade sidor: 1—114.

*Katekeser, spörmålsböcker*¹³⁴ o.d.

Cat. 1617. Författaren är som framgår av titeln Laurentius Paulinus Gothus. Inledningen samt s. 1—47 excerperade.

Cat. 1620. Excerperade blad: 1—47 b.

Cat. 1631. Författaren är Laurentius Paulinus Gothus. Företalet samt s. 1—31 excerperade.

Cat. 1635. Bönboken, som brukar ingå i katekesen, saknas och artiklarna kommer i en annan ordning än den gängse. En ABC-bok föregår katekesen. Hela katekesen excerperad (ca 128 sidor).

Cat. 1643. Hall tillskriver författarskapet Rudbeckius. Se KÅ 1919 s. 17 ff. Texten i sin helhet excerperad.

Cat. 1645. Hela katekesen (80 sidor) excerperad.

Cat. 1653. Författaren till förklaringarna är Västerås-biskopen Olof Laurelius (död 1670). Hela skriften (16 sidor) excerperad.

Cat. 1666. *Cat. 1666* är utgiven av Johan Gezelius d.ä. Excerperade blad: A1a—E4a.

Cat. 1667. *Cat. 1667* innehåller förutom katekesen även en spörmålsbok. Utgivaren-författaren är Piteåkyrkoherden Olaus Graan (död 1689). *Cat. 1667* är försedd med svensk och lapsk parallelltext.¹³⁵ Båda skrifterna i sin helhet excerperade (ca 140 sidor).

Spegel BarnaBibel 1684. Dedikationen samt blad A1a—E4b excerperade.

Cat. 1689. Swebilius katekes användes som skolbok under hela 1700-talet. Den gällde ända till 1811. Företalet, katekesen, Enfaldig förklaring (s. 1—25) excerperade.

¹³⁴ En spörmålsbok var en läse- och lärobok avfattad i frågor och svar för att innehållet i katekesen och dylika skrifter bättre skulle fastna hos läsaren. Sådana spörmålsböcker vann stor spridning under 1600-talet. Förutom Rudbeckius har bl.a. Laurentius Paulinus Gothus, J. Matthiae Gothus, O. Laurelius, J. Gezelius författat spörmålsböcker. Se Hall *JRudbeckKatekesutv.*

¹³⁵ Om *Cat. 1667* se Wiklund *NTBB* 1922 s. 23 not 1.

Cat. 1691. *Cat. 1691* är ett omtryck av *Cat. 1689*. Företalet samt s. 1—94 exciperade.

Cat. 1694. Excerperade sidor: 214—236, 239—256.

Cat. 1697. Excerperade sidor: 1031—1045, 1075—1086.

Cat. 1709. Författaren är Swedberg. Excerperade sidor: 1—43 (texten).

Tabell 14. *Inf.-ändelsen i stormaktstidens religiösa litteratur (1612—1713)*. Texterna är uppställda i den ordning vari de presenterats.

källa	-a	-e
LPGothus <i>Lijkpred.</i> 1612	311 (99 0/0)	2 (1 0/0)
GAB 1618	122 (100 0/0)	—
Rudbeckius <i>Lijkpred.</i> 1621	289 (100 0/0)	—
Rudbeckius <i>Krigzpred.</i> 1626	289 (100 0/0)	—
Schroderus <i>KyskSpeg.</i> 1622	303 (99 0/0)	2 (1 0/0)
Schroderus <i>Paradijs</i> 1646	314 (100 0/0)	—
Schroderus <i>Paradijs</i> 1682	303 ¹³⁸ (100 0/0)	—
Botvidi <i>Lijkpred.</i> 1628	325 (100 0/0)	—
Rothovius <i>Lijkpred.</i> ca 1625	319 (99 0/0)	3 (1 0/0)
Rothovius <i>Lijkpred.</i> 1646	155 (99 0/0)	1 (1 0/0)
Prytz <i>Lijkpred.</i> 1642	304 (100 0/0)	—
Muraeus <i>Christ.</i> 1647	300 (99 0/0)	2 (1 0/0)
Holmius <i>Förklar.</i> 1655	307 (99 0/0)	2 (1 0/0)
Matthiae <i>Hvsbook</i> 1658	316 (99 0/0)	2 (1 0/0)
Gezelius <i>Lijkpred.</i> 1665	255 (100 0/0)	1
Pontinus <i>Lijkpred.</i> 1666	300 (99 0/0)	3 (1 0/0)
Stiernhielm <i>Ulfil.</i> 1671	301 (100 0/0)	—
Swebilius <i>LyckönskPred.</i> 1671	331 (100 0/0)	—
Swebilius <i>Lijkpred.</i> 1672	304 (100 0/0)	—
Swebilius <i>Lijkpred.</i> 1673	303 (100 0/0)	—
Swebilius <i>Lijkpred.</i> 1676	302 (100 0/0)	—
Swebilius <i>Lijkpred.</i> 1678	301 (100 0/0)	1
Swebilius <i>Sällhet</i> 1693	305 (100 0/0)	—
Wallerius <i>Lijkpred.</i> 1674	307 (100 0/0)	—
Spegel <i>Oliw.</i> 1675	347 (100 0/0)	—
Vultejus <i>Spörmåhl</i> 1688	94 (100 0/0)	—
Swedberg <i>David</i> 1713	302 (100 0/0)	—
<i>EvEp.</i> 1645	300 (100 0/0)	1
<i>EvEp.</i> 1694	311 (100 0/0)	—
<i>EvEp.</i> 1697	303 (100 0/0)	—
<i>Handbook</i> 1614	303 (99 0/0)	2 (1 0/0)
<i>Handbok</i> 1693	300 (100 0/0)	—
<i>Cat.</i> 1617 (LPGothus)	521 (96 0/0)	20 (4 0/0)
<i>Cat.</i> 1620	307 (100 0/0)	1
<i>Cat.</i> 1631 (LPGothus)	304 (99 0/0)	4 (1 0/0)
<i>Cat.</i> 1635	184 (100 0/0)	—
<i>Cat.</i> 1643	103 (100 0/0)	—
<i>Cat.</i> 1645	406 (99 0/0)	4 (1 0/0)
<i>Cat.</i> 1653 (Laurelius)	63 (100 0/0)	—
<i>Cat.</i> 1666 (Gezelius)	301 (100 0/0)	—
<i>Cat.</i> 1667 (Graan)	292 (100 0/0)	1
Spegel <i>BarnaBibel</i> 1684	301 (100 0/0)	—
<i>Cat.</i> 1689 (Swebilius)	307 (100 0/0)	—
<i>Cat.</i> 1691 (Swebilius)	301 (100 0/0)	—
<i>Cat.</i> 1694	301 (100 0/0)	—
<i>Cat.</i> 1697	309 (100 0/0)	—
<i>Cat.</i> 1709 (Swedberg)	310 (100 0/0)	—

Kommentarer

Som framgår av siffrorna uppvisar den religiösa litteraturen ett utomordentligt starkt *a*-mönster. 35 av de 47 texterna har 100 % *a*-former, 11 har 99 % *a*-former, 1 har 96 % *a*-former. Hur *e*-formerna¹³⁷ i *Cat.* 1617 skall förklaras, vet jag inte. Då Laurentius Paulinus Gothus gynnar *a*-formerna i sina egenhändiga anteckningar (1608), förmodades ovan (s. 51) de många *e*-formerna i *Alm.* 1598 härröra från någon ämbetsskrivare i Paulinus Gothus tjänst eller från tryckeriets sättare eller korrektör. Men då *e*-former uppträder också i hans religiösa skrifter (*Lijkpred.* 1612, *Cat.* 1617, *Cat.* 1631) anmäler sig ytterligare en förklaring till *e*-skrivningarna: dessa kan — kanske delvis — härröra från författaren själv. Det bör påpekas att Paulinus Gothus var född och tillbringade sina första skolår i Söderköping, en ort, som åtminstone i våra dagar har *e*-mål (se s. 26). *Alm.* 1598 utgav han under sin tid som professor i astronomi. Från 1600 var han till sin död knuten till kyrkan. Att han som teolog tagit intryck av de talrika *a*-formerna i den religiösa litteraturen, är väl ganska naturligt. En parallell erbjuder språket hos LPetri Gothus (se ovan s. 26). Vi erinrar oss också att Laurentius Andreea, som, påverkad av kanslispråket i början av 1500-talet har en hel del *e*-former, från ca 1508 alltmer befriar sig från dessa för att från ca 1524 endast använda *a*-former. Se Lindqvist *Reform-Bibelsv.* s. 170 ff.

Betydelsefullt är att inflytelserika män som Schroderus och Stiernhielm i sina religiösa översättningar gynnar *a*-formerna. Till dessa skriftställare återkommer jag i annat sammanhang.

De ledande kyrkomännens iver för folkundervisningen och bättre prästutbildning samt deras intresse för modersmålet går som en röd tråd genom 1600-talets svenska kyrkohistoria. Som lämplig läsebok i svenska ansågs först och främst *katekesen*. Detta framkommer i 1611 års skolordning (se ovan s. 27). Så ock i 1649 års *skolordning*.¹³⁸ Enligt denna skall gossarna i trivialskolans lägsta klass lära sig:

1. att läsa innantill svenska och latin; 2. att skriva en vacker och flytande svensk och latinsk handstil; samt 3. att skriva siffertecknen och känna deras värden. (*ÅSU* 1921 vol. 4: 46.)

Innehållet för denna läs- och skrivundervisning hämtades ur följande böcker:

¹³⁷ Det bör framhållas att 14 av de 20 *e*-formerna är passiva. De är anträffade i texten. Den 8 sidor långa inledningen har blott *a*-former.

¹³⁸ I skolkommissionen märks bl.a. Rudbeckius och L. Paulinus Gothus. Dock kom kommissionens förslag att omarbetas av professor Lars Stigzelius. Se Landquist *PedHist.* s. 223.

på modersmålet: 1. lilla katekesen, utan förklaringar; 2. några utvalda bibelspråk, som skola tryckas i en särskild bok tillsammans med katekesen; 3. söndagsevangelierna. (a.a. s. 46.)

En förteckning på läroböcker på modersmålet finns i a.a. s. 109:

Uppsala eller Stockholm: Evangelierna på sön- och högtidsdagar, tillsammans med psalmboken m.m. Strängnäs: Luthers katekes med förklaringar ävensom de fyra ekumeniska symbola Svenska bibeln, i oktavformat. Den praktiska eller apologistiska aritmetiken.

Strängnäs eller Västerås: Lilla katekesen utan förklaringar, tillsammans med valda bibelspråk.

I skolordningen föreskrivs också att en särskild skriv- och räkneklass, avsedd för blivande köpmän och handelsmän, skall inrättas. I denna klass skall eleverna lära sig:

1. att vackert och flytande skriva såväl svensk som latinsk handstil; 2. aritmetik [. . .] vad som lämpar sig för köpmän; 3. att författa brev på ren och vacker svenska. För detta ändamål skola lärjungarna efter bildade mäns brev samla formulär till brev i olika ämnen och införa dessa i en anteckningsbok [. . .]. (a.a. s. 52.)

I kapitlet »Om undervisningen i språk och övriga ämnen i allmänhet» heter det bl.a.:

Härvid äro tre språk i främsta rummet att beakta: modersmålet, latinet och grekiskan. Modersmålet föra gossarna visserligen med sig hemifrån men mestadels rått och ovårdadt, ofta även orent och vanställdt. Därför bör det vårdas och förfinas i skolan, och lärarna böra vinnlägga sig om att lärjungarna, var efter sin ålder, lära sig tala och skriva sitt modersmål väl och vårdadt. Tillfälle härtil finna lärarna såväl annars som i synnerhet vid översättning och återgivande av de latinska skriftställarna samt vid rättande av gossarnas egna översättningar.

Understundom böra gossarna även övas uti författande av brev ävensom kortare tal på svenska, och uppföras någon gång komedier på modersmålet, så skola skådespelarna framföra sina roller på prosa, icke på vers. Dessa övningar skola fortsättas på gymnasier och vid akademien. (a.a. s. 60.)

Som framgår av det ovan citerade läggs stor vikt vid modersmålet inte bara i *skrift* utan också i *tal*. Att modersmålet nämns först av de tre språken, får dock icke tolkas så, att det var det förnämsta. Det viktigaste språket i 1600-talets svenska trivialskola — i varje fall i de högsta klasserna — var latinet, den tidens internationella språk.

Skolordningen av år 1693 (98 a i Bibliogr.), utarbetad av Gezelius d.ä. och Spegel, är i motsats till de andra skolordningarna på 1600-talet avfattad på svenska. Den följer i stort 1649 års stadganden.

Ovan har jag framhållit Bibelns stora betydelse för *a*-formernas spridning (s. 27). Hur stor auktoritet och helgd GVB 1541 hade, framgår

bl.a. av att bibelutgåvorna av år 1618 och 1703 i stort sett är oförändrade omtryck av *GVB* 1541. På 1600-talet fanns dock flera som ivrade för en revision av den gamla bibeln. År 1600 tillsattes en kommission som skulle revidera *GVB* 1541. Dess revisionsutkast, *Observationes Strengnenses*, förkastades emellertid av den konservativa bibelkommissionen 1615. I företalet till 1703 års *bibel* säger ärkebiskopen följande om utgåvans rättstavning (*B2a):

Hwad widkommer *Orthographien* eller skrifarten, så hafwa wäl berömwärde män welat och än wilja erhålla, at then som i Gustav-Adolphiska *editionen* är wedertagen, skal wara förswarligast, och medh Swenska tungomålets art enligast: likwäl, efter såsom någre förnåme och i wårt språk kunnige män, genom hållna *conferencer*, hafwa låtit vpsättia wissa reglor til en *general* efterrättelse; altså är ock i Kongl. Cantzliet för godt funnit, at thenna *editionens Revisorer* och *Correctorer* måga ställa sigh them til efterrättelse: jemwäl för then orsaken skul, at här vthi måtte hållas någon likhet medh the andra nyligen vthgångna Kyrkioböcker, som haft förberörde reglor til eftersyn.

De »wissa reglor» som var uppsatta »til en general efterrättelse» hade utarbetats av den språkkommission, som av Kanslikollegium fått i uppdrag att bringa stadga i den omdebatterade rättstavningen. Som språklig mall för kommissionen tjänade i första hand bibelutgåvan av år 1618, men »äfven det skriftsätt, som inom kansliet brukats på Gustaf II Adolfs tid och särskildt varit använt af Axel Oxenstierna, Per Banér [not hos Hernlund], Adler-Salvius, Gyldenclou [not hos Hernlund] och Lars Nilsson (Tungel). (Hernlund *Förslag* s. 31.)¹³⁹

Betydelsefullt är emellertid att ortografin i 1703 års *bibel* blev mall för boktryckare och tryckeriernas korrektorer. Jag citerar Schück *SvFörlBokhH* 1: 246:

¹³⁹ Från kommissionens sammankomster finns flera protokoll bevarade. Följande diskussion ägde rum den 11 dec. 1694: »*Gr:Gyldenstolpe*: Man hafwer här åthskillige reesor tahlit om *Orthographien* i Swenskan eller rätta arten at skrifwa Swenska, och at dän borde wara likformig öfwer alt, så at icke snart dän eena, snart dän andre, effter egen godtyckio och sielfftagen myndigheet, däruthinnan tillstaddes at begynna något nytt och owahneligit. Professoren Lagerlöff har iu haft för sigh ett sådant wärk, hwadh mände därmedh lijda?»

Sekret. Åkerhielm: »Han iemwähl och Assessoren Hierne hafwa bäge häruthinnan giordt wackert arbete, iagh troor och at dee temmeligen skohle komma öfwer ens mädh hwarandra [. . .].» [- - -]

Gr: B. Oxenstierna: »Wist är dät een tienelig saak, at Swenskan blifwer på eena-handa sett skrefwen och håller iagh äfwenledes wara heelt och hållet nödigt, at nu något Reglemente häruthinnan giöres, så at man kan wetta, hwareffter man sigh uthi dätta fallet skall kunna hafwa at rätta. Uthi Konung Johans tijdh och något seedan har man skrifwit godh Swenska.

Då en boktryckare sedan [dvs. efter 1703] använde en olika stavning i ett arbete, som skulle censureras, ålades han av Kanslikollegium att 'föllia den wedertagne ortographien uti den stora nya Bibelen'. Efter detta blevo också korrekturen bättre och tryckfelen färre.

Katekes, psalmbok och bibel kom också att spela en betydelsefull roll vid försvenskningen av Skåneland på 1680-talet.¹⁴⁰ För att försvenska de från Danmark (redan 1645 och 1658) erövrade landskapen beslöt den svenska statsmakten att dessa skulle ha samma kyrkospråk, liturgi och kyrkoskick som övriga Sverige. Alla danska ABC-böcker, katekeser och bönböcker skulle ersättas med svenska, ungdomen vänjas vid svenska psalmer, predikan hållas på svenska, pastoraten besättas med svenska präster etc. I Skåne leddes försvenskningsarbetet av biskop Canutus Hahn (död 1687). Han övervakade uniformitetens genomförande genom visitationer och skrivelser, lät trycka och sprida svenska ABC-böcker, katekeser, en psalmbok samt en handbok.¹⁴¹ Också bibeln på svenska utdelades i Skåne. 1689 skickades 413 svenska biblar till Lund för spridning (Pleijel *SKH* 5: 58). Uniformiteten innebar således att svenska blev officiellt språk och skriftspråk i de erövrade landskapen, där landsbygdsdialekterna till huvudsak karakteriserades av -a under det att stadsmålen — särskilt i väster — troligen till stor del var e-mål (Ohlsson *SkånspråklFörsvenskkn.* 2: 94 f.).

Hoffkansl. Bergenhielm: Dän tijden hafwa infinitiva mycket lychtats uppå e. Uthi dän Bibelen, som uthi Konung Gustaff Adolphs tijdh in Folio är uthgången, finnes een godh Swensk Orthographie.

Gr: B. Oxenstierna: »Dee brefwen, som H:r Axel Oxenstierna, Per Baner, Salvius och [Lars Nilsson], Hoff-Cantzlerens Tungels Broder hafwer skrifwit, äre författade på godh Swenska. Kunnandes man wähl hafwa godh rättelse af däm, om dee blifwa genomsedde och af någon mädh beskeed extraherade, hwilket Schmedman eller någon annan kan comitteras.» (Citerat efter Hernlund *Förslag* s. 28 f.)

¹⁴⁰ Om det kyrkliga försvenskningsarbetet se Pleijel *SKH* 5: 46 ff., Warne *FolkunderV* s. 199 ff. och Johannesson *Skånes historia* s. 244 ff. Om den språkliga försvenskningens processen under övergångstiden se Ohlsson *SkånspråklFörsvenskkn.* där författaren mångsidigt och ingående undersökt skriftspråket i skånska domstolsprotokoll.

¹⁴¹ Handboken har titeln *En ny och nyttigh swensk hand- eller altare-book, förordnat til at bruka vthi Guds församlingar*. Jag har excerperat register, företal och text t.o.m. H2b. Endast a-former anträffade.

14. Den kuriala litteraturen

Källmaterialet

Källmaterialet för den följande undersökningen utgörs av ca 150 urkunder. Liksom tidigare skiljer jag på brev och skrivelser utfärdade av kungen, rådet och kyrkan. Det otryckta materialet har hämtats ur följande publikationer: *Priv.* 5, *RP* 2, 8, 14, *RARP* 7, 13, 16, *AOSB* 1: 1—2, 1: 15, 2: 1 och *Synoda*.

Liksom tidigare är det i främsta rummet originalurkunder som undersökts. I några fall har också egenhändiga koncept av Axel Oxenstierna medtagits i undersökningen.

Kungliga brev och handlingar o.d.

Tabell 15. *Inf.-ändelsen i otryckta kungliga brev 1612—1620.*

källa	år	antal brev	utfärdare	-a	-e
<i>Priv.</i>	1612—14	20	G II A	91 (32 0/0)	196 (68 0/0) ¹⁴²
<i>Priv.</i>	1615—16	8	G II A	179 (50 0/0)	177 (50 0/0)
<i>Priv.</i>	1620	8 ¹⁴³	G II A	467 (82 0/0)	104 (18 0/0)

Tabell 16. *Inf.-ändelsen i samtida tryck av kungliga brev och förordningar o.d. 1612—1699.*

nr i Bibliogr.	år	antal brev	utfärdare	-a	-e
34—41	1612—14	8	G II A	245 (72 0/0)	94 (28 0/0)
42—44	1615	3	G II A	191 (81 0/0)	44 (19 0/0)
45—53	1619—23	9	G II A	332 (90 0/0)	35 (10 0/0)
54—62	1628—31	9	G II A	172 (82 0/0)	37 (18 0/0)
63—67	1640—41	5	Kristina	323 (99 0/0)	4 (1 0/0)
68—75	1650—52	8	Kristina	248 (99 0/0)	3 (1 0/0)
76—84	1661—66	9	Karl XI ¹⁴⁴	263 (99 0/0)	2 (1 0/0)
85—88	1676—78	4	Karl XI	280 (100 0/0)	—
89—95	1681	7	Karl XI	282 (100 0/0)	—
96—98	1691	3	Karl XI	285 (100 0/0)	—
99—100	1695—96	2	Karl XI	311 (100 0/0)	—
101—108	1699	8	Karl XII	257 (100 0/0)	—

Inf.-ändelsen i brev och instruktioner egenhändigt skrivna av Gustav II Adolf 1612—32

källa	år	antal brev	-a	-e
<i>AOSB</i> 2: 1	1612—32	17 ¹⁴⁵	476 (96 0/0)	19 (4 0/0)

¹⁴² Dessutom förekommer 1 enklig-form.

¹⁴³ Endast breven nr 163—166, 174, 185 (s. 379—396)—187 är excerperade.

¹⁴⁴ Under förmyndarregeringen undertecknades de kungliga breven av Hedvig Eleonora.

¹⁴⁵ Följande brev har excerperats: nr 12, 78, 94, 95, 111, 116, 176, 207 (tillägget), 208 (tillägget), 230—32, 240, 281 (tillägget), 314, 595 (tillägget), 611 (tillägget).

Kommentarer

Som framgår av siffrorna är *a*-formerna i de tryckta kungliga breven 1612—99 starkt dominerande. De under perioden 1561—1610 — med undantag av 1609 — så gott som hundra procentiga *e*-formerna har väsentligen ersatts med *a*-former. Förändringen äger rum i och med Gustav Adolfs trontillträde. 1612—14 är siffrorna för *a*-formerna 72 %, 1615 81 %, 1619—23 90 %. 1628—31 har siffran sjunkit något (82 %). Från och med 1640 är *a*-formerna i tabellen så gott som allena rådande. Enstaka *e*-former förekommer dock — de flesta i passivum. På 1670-talet är de helt försvunna.

I de otryckta kungliga breven 1612—20 går utvecklingen mot *a*-formerna betydligt långsammare och mera successivt. 1612—14 är *a*-formerna där endast 32 % mot 6 % 1610. 1615—16 är *a*- och *e*-formerna jämnt fördelade. 1620 är *a*-formerna i klar majoritet (82 %). Det råder således en markant skillnad mellan de tryckta och otryckta breven.

Även i Gustav Adolfs ämbetsbrev är *a*-formerna i stark majoritet. Se vidare s. 96.

Riksrådets och ridderskapets handlingar

Tabell 17. *Inf.-ändelsen i svenska riksrådets protokoll och Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll 1630—1697.*

källa	år	sid.	sekreterare	-a	-e
RP 2	1630	9—16	Nils Nilsson Tungel	158 (95 %)	8 (5 %)
RP 2	1630	35—50	Johan Månsson	147 (92 %)	13 (8 %)
RP 8	1640	1—19	?	304 (100 %)	1
RP 14	1650	1—27	Olof Wallenstedt	300 (100 %)	—
RARP 7	1660	9—14	Gustaf Örnevinge	22 (34 %)	42 (66 %)
RARP 7	1660	15—32	Nils Nilsson Lindegren	308 (100 %)	—
RARP 13	1680	1—19	Olof Wallenstedt	310 (100 %)	—
RARP 16	1697	189—216	?	297 (100 %)	1

Tabell 18. *Inf.-ändelsen i brev och handlingar egenhändigt skrivna av Axel Oxenstierna 1616—50.*

källa	år	antal brev	-a	-e
AOSB 1: 2	1616	12 ¹⁴⁷	266 (70 %)	115 (30 %)
AOSB 1: 15	1636	6 ¹⁴⁸	358 (91 %)	37 (9 %)
AOSB 1: 1	1650	testamente (s. 633—657)	304 (97 %)	9 (3 %)

¹⁴⁶ Av verben med -e är de flesta latinska lånord: *transfereres*, *consulere*, *procedere*, *beneficiaries* etc.

¹⁴⁷ Följande egenhändiga koncept excerperade: nr 161, 163—173.

¹⁴⁸ Följande egenhändiga originalbrev excerperade: nr 37, 128, 139, 147, 148, 169.

Kommentarer

Som framgår av siffrorna är utvecklingen i *RP* och *RARP* lik den i de kungliga breven. Dock tycks *a*-formerna ha slagit igenom något fortare i *RP* och *RARP* än i kungabreven, ty medan procentalen för *a*-formerna i *RP* är 92 % och 95 % 1630, är de endast 82 % i de kungliga breven. Vidare är — med undantag av Örnevinges protokoll 1660 — talen för *a*-formerna 100 % fr.o.m. 1640 i *RP* och *RARP*. I de kungliga breven dröjer däremot hundraprocentalen ytterligare några årtionden.

Det är sannolikt den i Anrep 4: 724 upptagne Gustaf Örnevinge d.ä. (född 1598), tjänsteman hos Per Brahe d.y., som fört protokollet 1660. Då jag inte lyckats få fram några uppgifter om hans uppväxt, utbildning o.d., kan jag inte yttra mig annat än gissningsvis om orsaken till hans många *e*-former. Möjligen kan förklaringen vara den att den 62-årige Örnevinge har svårt att frigöra sig från de gamla *e*-skrivningarna.

Av siffrorna för de egenhändigt skrivna breven av Axel Oxenstierna framgår tydligt att denne följer den allmänna utvecklingen. Att *e*-formerna uppgår till 30 % 1616 är inte förvånansvärt, då man betänker att rikskanslern var i trettioårsåldern vid omsvängningen till *a*-formerna (1612). Han hade då varit knuten till hovet, där *e*-formerna florerade, sedan 1603. Efterhand får *a*-formerna allt starkare dominans hos Axel Oxenstierna. Helt och hållet lyckas han emellertid inte göra sig fri från *e*-skrivningarna.

Kyrkliga handlingar

För att se hur inf.-mönstret ser ut i kyrkliga ämbetsskrivelser har jag gjort stickprov i svenska synodalakter. Resultatet framgår av följande tabell.

Tabell 19. *Inf.-ändelsen i svenska synodalakter 1611—1698.*

källa	år	sid.	-a	-e
<i>Synod A</i>	1611	24—25	19 (76 %)	6 (24 %)
<i>Synod A</i>	1614	26—34	58 (67 %)	28 (33 %)
<i>Synod A</i>	1640	53—56	61 (98 %)	1 (2 %)
<i>Synod A</i>	1662	113—120	109 (99 %)	1 (1 %)
<i>Synod A</i>	1678	145—157	191 (97 %)	5 (3 %)
<i>Synod A</i>	1698	203—211	95 (98 %)	2 (2 %)

Kommentarer

På det hela taget förefaller inf.-mönstret i *SynodA* följa samma utveckling som den i kungliga brev och *RP* och *RARP*. I de kyrkliga ämbetsskrivelserna under 1500-talet förekommer dock betydligt flera *a*-former än i de profana skrivelserna.

Siffrorna för 1610-talet är små men tydliga. *a*-formerna har klar dominans. Påfallande är dock att procentsiffran för *e*-formerna är större 1614 (33 %) än 1611 (24 %). I tabellen är *e*-formerna — liksom i de kungliga breven och i *RP* och *RARP* — sällsynta från 1640. Egendomligt nog uppnår *a*-formerna inte en enda gång 100 % i det exciperade materialet.

Den första tryckta allmänna skråordningen

Skråordn. 1669 (84 a i Bibliogr.) var gemensam för alla ämbeten och gällde både i Sverige och Finland. Hela texten exciperad. 293 *a*-former och 1 *e*-form anträffade.

Kommentar

Som framgår av siffrorna är inf.-mönstret i *Skråordn.* 1669 detsamma som möter i tidens kanslihandlingar.

15. Tänkebokslitteraturen

Källorna för den följande undersökningen består av tänkeböcker för Stockholm, Gävle och Nya Lödöse. Om utgåvorna av *GäTB* och *LTB* se ovan sid. 41 resp. 42.

Stockholms stads tänkeböcker

Följande partier har exciperats:

STB 1612, s. 147—187. Om utgåvan se sid. 39 (*STB* 1610).

STB 1615, s. 56—88. Stadsskrivaren är Sven Jönsson (SJ). Texten är enligt utgivaren skriven av en och samma hand.

STB 1625. Excerperade sidor: 313—341. Stadsskrivaren är Eggert Matsson Aurelius (EMA). Han var född i Stockholm, studerade aritmetik och geometri i Uppsala, blev rektor där, stadsskrivare 1618 i Stockholm, sedermera riksdagsman och rådman. Han är också känd som läroboksförfattare och översättare. Bland annat författade han vår äldsta bevarade tryckta räknelära som kom ut i åtskilliga upplagor. Han dog 1648. Se *SBL* 2: 451 ff. För 1625 finns två konceptversioner bevarade, dels stadsnotarien Johan Larssons sammanträdesnoteringar för hela året, dels Eggert Matssons konceptprotokoll från och med den 9 juli.

Ovan konstaterades att *e*-formerna i *STB* var starkt dominerande åren 1553 (1544)—1610 med undantag av de partier som skrivits av Olof Pedersson Humbla. Nedan följer materialet för tiden 1612—1625.

Tabell 20. *Inf.-ändelsen i STB 1612—1625.*

stadsskrivare	hand	år	-a	-e	enklis
KMB	ej KMB	1612	12 (4 %)	303 (96 %)	—
SJ	ej SJ	1615	217 (68 %)	100 (32 %)	—
EMA	EMA	1625	304 (95 %)	14 (4 %)	2 (1 %)

Kommentarer

Av siffrorna framgår att *e*-dominansen håller i sig 1612 (96 %). Det bör emellertid påpekas att det är samme man som skrivit 1610 (93 %) och 1612 års protokoll. Från och med 1615 blir emellertid bilden en annan. Nu har *a*-formerna fått övertaget: 1615 68 % och 1625 95 %. I huvudsak tycks således inf.-mönstret i *STB* följa det i tidens kanslihandlingar.¹⁴⁹

Gävle stads tänkebok

Ovan har konstaterats att *a*-formerna i *GäTB* har stark ställning perioden 1573—1606, ca 85 % hela tiden. Nedan följer materialet för tiden 1611—1659.¹⁵⁰

Tabell 21. *Inf.-ändelsen i GäTB 1611—1659.*

år	sid.	-a	-e
1611—1616	70—78	54 (86 %)	9 (14 %)
1631—1642	78—105	146 (89 %)	18 (11 %)
1643—1650	105—138	240 (94 %)	16 (6 %)
1651—1659	138—161	123 (99 %)	1 (1 %)

¹⁴⁹ En hastig genomläsning av s. 211—220 i *STB* 1625, som skrivits av Johan Larsson, visar att också han har ett starkt *a*-mönster, uppskattningsvis 85—90 %. De flesta av de anträffade *e*-formerna står i passivum. Av Eggert Matssons 14 *e*-former står 6 i passivum, 4 är latinska lånord. Det vore intressant att se hur inf.-mönstret ser ut i Eggert Matssons tryckta skrifter. Jag har därför gjort stickkontroller i *Arithmetica eller räknebook* 1633 (företalet och kapitel 1—3, ca 40 sidor) och i *Calendarium novum oeconomicum* 1645 (s. 4—22, 39—45) och i hans översättning av Nicolaus Hunnius *Phosphorus* 1647 (företalet och A—A12, L—L12). I räkneläran tycks alla inhemska infinitiver genomgående få *-a*, medan latinska lånord kan växla: *addere* — *addera*, *subtrahere* — *subtrahera*, *resolvere* — *resolvera*. Det vore intressant att specialstudera de latinska lånordens ändelser hos Eggert Matsson Aurelius men en sådan studie ligger utanför ramen för denna undersökning. I kalendern och *Phosphorus* är infinitivändelsen genomgående *-a*. Det tycks således föreligga en klar skillnad mellan Eggert Matssons inf.-mönster i *STB* och i hans tryckta skrifter.

¹⁵⁰ Efter 1616 följer en lucka i tänkeboken på 15 år.

Kommentarer

Av siffrorna framgår klart att *a*-formerna fortsätter sin dominans. 1611—16 är procenttalen för *a*-formerna 86 %, 1631—42 är siffran något högre (89 %) och tiden 1643—50 är siffran för *e*-formerna blott 6 %. Det sist anträffade *e*-belägget är från 1655. Vad gäller *e*-formerna kan framhållas att flera av dem ingår i vanliga tänkeboksfraser av typen: »Till ytermero wijsso lãthom wij vndertryckie wãrt stadz jnsegell».

Nya Lödöse tänkeböcker

Ovan har visats att *a*-formerna i *LTB* tiden 1585—1605 dominerar. Procenttalen för *a*-formerna varierar mellan 82 % och 95 %. Endast hos två skrivare, B och C (1587), är *e*-formerna i majoritet. Nedan presenteras materialet för 1619—1620. Tänkeböckerna för åren 1606—1618 är ej bevarade. Protokollen för 1619—1621 är utskrivna av Jöran Jönsson, Nya Lödöses siste stadsskrivare.

Inf.-ändelsen i LTB 1619—1620.

sid. i utgåvan	- <i>a</i>	- <i>e</i>	- <i>is</i>	apokope
525—554	297 (95 %)	11 (4 %)	1	1

Kommentar

Siffrorna är tydliga. *a*-formerna dominerar starkt.

16. Laglitteraturen

Lagarna utgavs i åtskilliga upplagor på 1600-talet. Sålunda trycktes *landslagen* 20 gånger under tiden 1608—1692, *stadslagen* 18 gånger under åren 1618—1692. Alla dessa upplagor har inte undersökts utan blott ett urval. På grund av siffrornas entydighet har jag inte ansett det nödvändigt att excerpera 300 inf. i alla de undersökta texterna, utan i flera fall har jag nöjt mig med stickprov (ca 50 inf.).

Tabell 22. *Inf.-ändelsen i LL 1634—1692 och SL 1618—1692.*

källa	excerperade sid.	-a	-e
LL 1634	1—54	302 (100 %)	—
LL 1638	1—3	58 (100 %)	—
LL 1647	1—9	50 (100 %)	—
LL 1662	1—26	309 (100 %)	—
LL 1667	1—5	51 (100 %)	—
LL 1683	1—5	50 (100 %)	—
LL 1692	1—4	50 (100 %)	—
SL 1617—18	1—10 b	305 (100 %)	1
SL 1628	1—62	302 (99 %)	2 (1 %)
SL 1638	1—3	58 (100 %)	—
SL 1647	1—5	53 (100 %)	—
SL 1661	0—34	304 (100 %)	— ¹⁵¹
SL 1667	1—9	52 (100 %)	—
SL 1682	1—9	53 (100 %)	—
SL 1692	1—8	52 (100 %)	—

Kommentarer

De excerperade upplagorna av *LL* följer det hundra procentiga *a*-mönstret från 1608 års upplaga. Att stadslagen följer landslagens inf.-mönster är ganska naturligt. Utgivaren av *SL* 1617—18 var f.ö. Jonas Bure, dvs. samme man som utgav första upplagan av *LL* (1608). De enstaka *e*-former som förekommer i ett par upplagor av *SL* kan inte tillmätas någon betydelse.

Att *LL* och *SL* har 100 % *a*-former är väsentligt, då lagböckerna fick stor spridning både på landsbygden och i städerna. Särskilt myndigheter av olika slag måste ju ha tillgång till en lagbok. I sammanhang härmed förtjänar att påpekas att den svenska landslagen — liksom den svenska katekesen, psalmboken och bibeln — efter freden i Lund 1679 infördes i de från Danmark erövrade provinserna i uniformitetens och försvenskningens intresse.

17. Övrig profan prosalitteratur

Otryckta källor

Ordböcker och språkvetenskaplig litteratur

EJSchroderus *Dictionarium*. *Dictionarium* är ett fyrspråkslexikon med orden ordnade i spalter (sv.-ty.-lat.-grek.). Hesselman påpekar i inledningen (s. VI) av sin utgåva att *Dictionarium* först och främst är ett *svenskt* lexikon, ej en glosbok avsedd för undervisningen i de klassiska språken. Han anser det »uppenbart att Schroderus fått sina impulser från Bureus och hans riktning»

¹⁵¹ Dessutom förekommer 1 *is*-form.

(s. XI). Lexikonet består av fyra kapitel behandlande substantiv, adjektiv, verb och adverb. Handskriften, beskriven s. XVII i utgåvan, saknar författarnamn. Den är emellertid egenhändigt skriven på 1630-talet av uppsalamagistern och språkforskaren Ericus Schroderus (död 1639).¹⁵² Denne, som ej bör förväxlas med sin namne, kunglig translatör, utgav ett lexikon 1637 och utarbetade en svensk översättning till Comenius *Janua linguarum* samt ett register över de svenska orden däri. Om dessa skrifter se s. 76. Excerperade sidor i *Dictionarium*: 230—238.

Samuel Columbus (död 1679), född i Dalarna, student i Uppsala, är i första hand känd som lyriker och som författaren till anekdot-samlingen *Mål-roo eller roo-mål*. Men han ägde också en språkvetenskaplig begåvning. Därom vittnar *Ordeskötsel*, bevarad blott i avskrifter. Hesselman har lagt den äldsta bevarade handskriften, N 3 från ca 1689 (KB) — av Hesselman kallad K — till grund för sin utgåva 1908. Sylvia Boström har emellertid klart visat att handskriften N 622 från 1710 (UUB), kallad A, trots sin senare tillkomsttid är en noggrannare avskrift än K,¹⁵³ varför hon lagt A till grund för en ny upplaga 1963. Hesselmans utgåva kallas i det följande *Ordeskötsel* 1689, Boströms *Ordeskötsel* 1710.

Ordeskötsel 1689. Excerperade sidor: 2—28.

Ordeskötsel 1710. Excerperade sidor: 1—25.

Aurivillius *Gramm.* Handskriften är ett egenhändigt verk av författaren, Eric Aurivillius, jur. professor i Uppsala (död 1702). Bokens företal är daterat 1684. I verbparadigmen och exemplen i kapitlet »De verbo» slutar infinitiven på *-a* och *-as* i två och flerstaviga verb. Något om *e*-skrivningar meddelas ej. Däremot kommenteras s. 127 f. *ä*-skrivningarna i landskapslagarna.

Salberg *Gramm.* Johan Salbergs *Grammatica svecica* är ej utgiven men citeras och behandlas av Andersson i Salberg *Gramm.* Grammatiken föreligger i två handskrifter. Den ena är skriven av författaren själv med årtalet 1696 i företalet, den andra är en avskrift (s. 1 ff.). Om kammarskrivaren och klädkammarförvaltaren Johan Salberg (död 1701?) se s. 15 ff. Inf.-ändelsen är *-a* och *-as* i Salberg *Gramm.* Detta framgår dels av Salbergs exempel, dels av hans företal (s. 5—15).

Per Brahes hushållsbok

Brahe *Oec.* N1. Handskriften, codex Upsaliensis N 319 folio, är en avskrivningsvolym skriven av fyra händer. Enligt Holm har hand

¹⁵² Om författarskapet och författaren till *Dictionarium* se utförligt utgåvan s. VIII ff. och XX ff. resp. s. XIII ff.

¹⁵³ Se Boströms utgåva s. XX ff. Om de olika handskrifterna se därstädes s. XI ff.

1, som dateras till 1600-talets mitt eller förra del, skrivit större delen av *Oec.* (utgåvan s. LIII). Excerperade blad: 1—9.

Brahe *Oec.* T. Handskriften, utan signum, tillhör Trolle-Ljungby slott i Skåne. Det är en sammelvolum i kvartoformat. *Oec.*, som upptar sidorna 19—105, är skriven av en och samma hand. Denna dateras av utgivaren till »decennierna omkr. 1600-talets mitt l. strax dessförrinnan» (utgåvan s. LXXIII). Excerperade sidor: 19—45.

Brev, dagböcker, självbiografier o.d.

G IIA *Brev.* De egenhändiga breven till prinsessan Catharina och de tre originalbreven till Ebba Brahe (s. 576—580) excerperade. Breven omfattar åren 1613—32.

Stiernhielm *Brev.* Av Stiernhielms brev, som är utgivna och kommenterade av Wieselgren, har samtliga 22 egenhändiga granskats (1632—70). Utom breven har följande skrifter av Stiernhielm excerperats:

Fatebvr 1643 (se s. 76 f.).

Vttydn. 1668 (se s. 77).

Archimedes 1644 (se s. 79).

Musae Suethiz. (prosan) 1668 (se s. 80).

Ulfil. 1671 (se s. 58).

Ekeblad *Brev.* Johan Ekeblad (död 1696), krigare, hov- och ämbetsman. Hans brev är berömda för den inblick de skänker i stormakstidens hov- och fältliv. Om utgåvan¹⁵⁴ kan anmärkas att Sjöberg moderniserat stavningen och rättat (!) slarvfel och »de värsta vårdslösheterna» (utgåvan s. V). 10 brev från 1649 (s. 1—17: 10), 10 brev från 1654 (s. 303—319: 9) samt 10 brev från 1659 (s. 100—114: 22) excerperade.

Rudbeck *Brev.* Universitetsläraren, naturforskaren och arkeologen Olof Rudbeck (död 1702) är mest berömd för *Atlant* (se s. 80). Av hans brev har nr 1—10 (1662—63) s. 1—29 i utgåvan del 1 excerperats.

Stenbock *Brev.* Greven och fältmarskalken Magnus Stenbock, guvernör över Skåne, dog 1717 i dansk fångenskap. Av hans brev är de flesta adresserade till hans hustru. Vad gäller utgåvan har utgivaren strävat efter att bibehålla originalets stavning i görligaste mån. Några ortografiska ändringar har dock gjorts. Se härom utgåvan s. VIII f. Excerperade sidor: 3—30 (1688—90), 121—141 (1697).

¹⁵⁴ Alléns utgåva av Johan Ekeblads brev utkom, då min undersökning av Ekeblads brev redan var avslutad. Företagna stickprov i Alléns utgåva har emellertid bekräftat att Ekeblad uteslutande använder *a*-former.

Hermelin *Brev*. Olof Hermelin (död 1709), ämbetsman, kunglig sekreterare, rikshistoriograf m.m. Hans litterära kvarlåtenskap består av politiska arbeten (mest på latin), prosaskrifter — berömda är hans stridsskrifter — och brev. De brev som han skrev till S. Barck under tiden 13.3 1702 till 14.3 1703 är exciperade och upptar i utgåvan s. 1—30. Bortsett från att en del förkortningar utskrivits är brevskrivarens text bokstavstroget återgiven av utgivaren.

Bureus *Ant.* Undersökningen gäller tiden 1611—48. Excerperade sidor: 36—95.

Rudbeckius *Dagbok*. Dagboken är bokstavstroget avtryckt efter originalmanuskriptet, som huvudsakligen skrivits av biskopen själv (se utgåvan s. V). Den tidigaste anteckningen är från 1619, den sista från 1645. Excerperade sidor: 2—54 (1620—39).

Gyllenius *Diarium*. Dagboken omfattar åren 1622—1667. Originallet, beskrivet i utgåvan s. I f., är bokstavstroget återgivet. Petrus Magni Gyllenius (död 1675) verkade i Värmland som lärare och präst. Excerperade sidor: 5—25, 66—86, 160—180, 250—281, 351—369.

Bolinus *Dagbok*. Handskriften ingår i en samlingsvolym vars innehåll presenteras i utgåvan s. 4 f. Utgivaren har noggrant följt handskriften vid utgivningen. Dagboken, som omfattar åren 1666—97, är egenhändigt förd av smålandsprästen Andreas Bolinus (död 1698). Excerperade sidor: 7—89.

Pihlström *Dagbok*. Utgivaren har i stort sett bibehållit originalets stavning. Dagboken är skriven av den i Falun födde fänriken Anders Pihlström (död 1729), som under deltagande i Karl XII:s fälttåg 1708—09 föll i ryssarnas händer. Excerperade sidor: 1—86 (1708—22).

Wivallius *Själviogr.* Äventyrare, språkgeni, stormaktstidens störste lyriker är epitet som tilldelats närkingen Lars Wivallius (död 1669). Så gott som alla hans litterära alster har tillkommit under hans tioåriga fängelsevistelse (1630—41). I *Själviogr.*, som avtryckts efter Wivallius originalinlagor till Svea hovrätt — dock med moderniserad stavning — har jag excerperat sidorna 43—67.

Horn *Beskrivn.* Texten är avtryckt efter den enda kända handskriften, X 240 Horn, UUB. Den är egenhändigt skriven av fältmarskalksdottern Agneta Horn (död 1672). Se härom utgåvan s. VI ff. och XXXIII ff. Själviografin är förmodligen skriven ca 1657 (se utgåvan s. V). För excerperingen har jag begagnat en separat tryckt verbalkonkordans,¹⁵⁵ som täcker hela ordförrådet i Agneta Horns

¹⁵⁵ Verbalkonkordansen förvaras på Institutionen för nordiska språk, Lund, och står till forskningens förfogande.

självbiografi. Följande stickord har granskats: *akta, bedja, bedraga, bedröva, befalla, binda, bliva, giva, hava, låta, komma, kunna, ligga, lägga, vara, veta, vilja*.

Historiska skrifter

Gyllenhielm *Ant.* Utgivaren anmärker s. XIII att originalkonceptet är egenhändigt »på några få sidor när». Carl Carlsson Gyllenhielm (död 1650), halvbror till Gustav Adolf, blev riksamiral 1620. *Ant.*, nedskrivna i början på 1640-talet, skildrar Sigismunds andra ankomst till Sverige, hertig Karls infall i Finland 1599, belägringen av Wolmar samt författarens polska fångenskap. Excerperade sidor: 258—280.

Förströelselitteratur

Hiärne *Stratonice*. Utgivaren har utgivit *Stratonice* efter Hiärnes handskrift D 701 (UUB) och eftersträvat diplomatarisk trohet. Dock är förkortningar upplösta utan att kursiveras, interpunktionen normaliserad m.m. Urban Hiärne (död 1724) är mest känd som diktare, läkare och naturforskare. Bland språkmän är han särskilt bekant för *Orthographia svecana*, hans inlägg i rättstavningsfrågan och svar på Swedbergs *Schibboleth*. *Stratonice* är en självbiografisk herderoman tillkommen i två etapper, 1666 och 1668. Den var förmodligen ej avsedd att tryckas. Excerperade sidor: 5—53.

Columbus *MålRoo*. Columbus anekdotsamling föreligger endast i avskrifter så när som två lösa blad,¹⁵⁶ vilka är egenhändigt skrivna av författaren. Hesselman har avtryckt texten efter en handskrift i LSB med signum W 56, skriven av *en* hand, daterad till slutet av 1600-talet eller början av 1700-talet (utgåvan s. VI f.). Excerperade sidor: 3—50.

Tryckta källor

Ordböcker, skolböcker,¹⁵⁷ *språkvetenskaplig litteratur*

VarRerV 1630. Av denna upplaga är endast s. 3—30 bevarade.

VarRerV 1644. Hela skriften excerperad (s. 3—121).

VarRerV 1668. Hela skriften excerperad (s. 3—108).

FormPuerColl. 1644. Hela parlören excerperad (H8a—L4a).

¹⁵⁶ Columbus egenhändiga koncept är avtryckt i utgåvan s. 72—73. Endast *a-former* noterade (22).

¹⁵⁷ Som skolbok bör också katekesen räknas.

FormPuerColl. 1668. Hela texten exciperad (H8a—I8b).

EJSchroderus *Lex.* 1637. Schroderus ordbok är indelad i tre stora avdelningar: ett fyrspråkslexikon (lat.-sv.-ty.-fi.)¹⁵⁸ upptar s. 1—73, ett appendix (s. 74—100) innehåller svenska avledda ord och sammansättningar med latinsk översättning och sista avdelningen (s. 101—106) en uppräknig av främmande ord i svenskan. Excerperade sidor: 66—71 (kapitlet »De verbis»).

Grubb-Petri *Linc.* 1640. Den s.k. Lincopensen påbörjades av kyrkoherden Nicolaus Grubb (död 1622) och fullbordades av Linköpingsbiskopen Jonas Petri Gothus (död 1644). I slutet av den digra volymen vidtar *Index sveco-latinus*, som lätt omredigerat kom att avtryckas i åtskilliga latinsk-svenska ordböcker, stundom utan angivande av källan. Bl.a. avtrycktes detta index som *Index svecicus secundus* i Comenius *Janua* 1641, 1642, 1643, 1647 och som *Index sveco-latinus* i Gezelius *Vocum latinorum sylloge*.¹⁵⁹ I *Lincopensen* har av *Index sveco-latinus* bladen Pppp-Pppp 5 b t.o.m. spalt 1 exciperats.

EJSchroderus *Janua* 1640. Författaren till *Janua* är den tjeckiske pedagogen och teologen Johann Amos Comenius (död 1670). *Janua* 1640 är en trespråkig (sv.-lat.-ty.) lärobok omfattande 1000 meningar fördelade på 100 kapitel. Den utkom i flera upplagor. Boken trycktes året efter det att Schroderus, översättaren, dött. Hur mycket Schroderus översatt är ej klart, ej heller vem som utfört det resterande.¹⁶⁰ I *Janua* 1640 har bladen A1a—A7b i Schroderus svenska register exciperats.

EJSchroderus *Janua* 1641. Schroderus svenska register är i denna upplaga nedbantat på grund av det nytillkomna *Index svecicus secundus*. I Schroderus register har bladen S1a—S9a t.o.m. spalt 1 exciperats.

Grubb-Petri *Index* 1641. Om detta index se ovan. Excerperade blad: A2a—B4b t.o.m. spalt 1.

EJSchroderus *Janua* 1643. En stickkontroll har gjorts i Schroderus register S1a—S2a t.o.m. spalt 1.

Grubb-Petri *Index* 1643. Endast en stickkontroll har företagits. Excerperade blad: A2a—A4a t.o.m. spalt 1.

Stiernhielm *Fatebvr* 1643. Det ofullständiga lexikonet — det omfattar blott bokstaven A — förtecknar sådana fornsvenska och fornis-

¹⁵⁸ Hesselman påpekar i sin utgåva s. V att den ordsamlingen »är den äldsta kända finska ordboken».

¹⁵⁹ Se Andersson *ComeniusBibliogr.* s. 10 med not, Noreen *VS* 1: 187 och Collijn *1600-talet* 1: 333 (Grubb).

¹⁶⁰ Se Andersson *ComeniusBibliogr.* s. 7.

ländska ord som Stiernhielm ville uppta i svenskan. Det är i sin helhet excerperat (Aa—F2b).¹⁶¹

Arvidi *Manuductio* 1651. Lektorn och kyrkoherden Andreas Arvidi (död 1673) är författaren till *Manuductio*, vår äldsta bevarade svenska poetik. Excerperade sidor: 1—35 och 39—115 (rimlexikonet).

Stiernhielm *Vttydn*. 1668. Glosorna (till Hercules) omfattar blott ett par sidor (Ca—C2b).

Gezelius *Sylloge* 1672. Författaren till *Sylloge* är Johannes Gezelius d.ä. Excerperade sidor: 1—27.

Grubb-Petri *Index* 1672. I det i *Sylloge* 1672 ingående *Index sveco-latinus* har sidorna 1—31 excerperats.

Orbis 1683. Författaren till *Orbis* är Johann Amos Comenius. Någon uppgift om vem som gjort den svenska översättningen har jag ej funnit.¹⁶² *Orbis* 1683 är en trespaltig lärobok i latin. I de två första spalterna står den latinska och svenska texten, i den tredje meddelas grammatiska anmärkningar (genus, deklination, verbtema o.d.). I ordregistret har blad Aa—Aa6 excerperats.

Verelius *Index* 1691. Författaren till lexikonet är filologen och fornforskaren Olof Verelius (död 1682). Verket låg färdigt 1681 men utkom först efter författarens död genom Rudbecks försorg.¹⁶³ Excerperade sidor: 1—56.

Spegel *Glossarium* 1712. Excerperade sidor: 1—52.¹⁶⁴

Swedberg *Schibboleth* 1716. I detta arbete som låg färdigt 1701, har excerperats s. 246—254 (»Ordalista»).

Bureus *ABCBok*. 1624. Den korta skriften (16 sidor) är i sin helhet excerperad. Om Bureus ABC-böcker se s. 99 f.

Bureus *VttydnKS* 1634. I uppfostringsläran Konungastyrelsen, som utgavs av Bureus efter en nu förkommen handskrift från 1400-talet, har Bureus ordförklaringar s. Q2b—R4b excerperats.¹⁶⁵

¹⁶¹ Även det 6 sidor långa företalet har excerperats. Endast *a*-former noterade.

¹⁶² Det kan emellertid anmärkas att Gezelius d.ä. har utgivit *Orbis* 1684 och 1689. Redan 1680 lär Gezelius ha utgivit en upplaga av *Orbis*, som förstörts av eld. Även en upplaga från 1682 skall ha existerat men förkommit. Se Collijn *1600-talet* 1: 183 (Comenius). Det kan tillfogas att Gezelius också har utgivit och översatt (till grekiska) Comenius *Janua linguarum* 1648.

¹⁶³ Av Rudbecks företal framgår att Verelius icke ville publicera sitt verk, då ej alla isländska glosor översatts till svenska och latin. Han ville också konsultera lärde män angående vissa ords betydelse. Vidare fanns en del excerpter blott på lösa lappar. Rudbeck, som ansåg verket för värdefullt att ligga opublicerat, ombesörjde en översättning av de oöversatta orden och infogade i lexikonet de excerpter som fanns på lösa lappar.

¹⁶⁴ Endast infinitiver som ingår i inf.-artiklar (uppslagsord och exempel) excerperade.

¹⁶⁵ Även Bureus dedikation till Kristina och Johan Skytte samt företalet till läsaren har granskats. Endast *a*-former noterade.

Matthiae Libellus 1626. Om författaren till »De ungas bok», Johannes Matthiae se s. 57. *Libellus* 1626 är en lärobok i latin, svenska, franska, tyska och engelska. Texten är hämtad ur bibeln. Excerperade sidor: 98—108.

Vestibulum 1639. Författaren till *Vestibulum* är Comenius. Texten består av korta satser ordnade i en mängd realiaavdelningar. *Vestibulum* utkom liksom *Janua* på flera språk. Till svenska översattes läroboken första gången 1639. Översättaren är okänd. Hela skriften excerperad (ca 50 blad).

Vestibulum 1642. Hela texten excerperad.

Vestibulum 1648. Hela texten excerperad.

Vestibulum 1662. Hela skriften excerperad.

Vestibulum 1672. Hela texten excerperad.

Vestibulum 1688. Hela texten excerperad.

Orbis 1698. Denna upplaga är den tredje kända av *Orbis*utgåvorna. Hela boken excerperad (s. 2—317).

I följande grammatiska arbeten¹⁶⁶ har jag studerat vad som sägs om verbet. Särskilt verbparadigmen har granskats, där sådana finns.

Gyldenstolpe *Epitome* 1650. Michael Olai Gyldenstolpe (tidigare Wexionius) studerade i Uppsala, blev pol. och hist. professor i Åbo 1640 och e.o. juris professor där 1647 (död 1670).

Wallenius *Project* 1682. Gabriel Wallenius (död 1690) var bibliotekarie vid Åbo akademi 1675—90.

Tiliander *Gramm.* 1691.

Aurivillius *Cogitationes* 1693. Författaren är den ovan (s. 72) nämnde Eric Aurivillius.

Tiällmann *Gramm.* 1696. Kaplanen och språkforskaren Nils Tiällmann dog 1718.

Granskningen gav följande resultat: *-a* och *-as* anges som infinitivändelse i två- och flerstaviga verb. Uppgifter om *e*-skrivningar förekommer ej.

Böcker om uppfostran

Schroderus *Moderschola* 1642. Författaren till *Moderschola* är Comenius. Den svenska översättningen har utförts av riksöversättaren Erik Schroderus. Excerperade sidor: 1—58.

Brahe *Oec. V* 1677. I Visingsborgstrycket har sidorna 3—27 excerperats. Skytte *Vnd.* 1678. Detta är andra upplagan av Johan Skyttes lärobok, som utkom första gången 1604. Excerperade sidor: 1—41.

¹⁶⁶ Om Bureus grammatiska arbeten se s. 51 och 98 ff.

*Böcker rörande kronologi och matematik*¹⁶⁷

Bureus *NordL* 1644. Excerperade sidor: 1—86.

Stiernhielm *Archimedes* 1644. Av Stiernhielms matematiska skrifter är *Archimedes* den mest kända. Excerperade blad: A1a—G4a.

Historiska skrifter

Kemner *Geenswar* 1612. Den latinska översättningen har verkställts av Heinricus Martini Kemner (Chemnerus), som verkade som präst först i Nöteborg, sedan vid finska kyrkan i Dorpat. Excerperade sidor: 1—97. (De *e*-former som ingår i de danska citaten på s. 29 och 32 har ej medtagits i statistiken.)

HertCarlSlakt. 1617. Författaren till smädeskriften mot Karl IX är anonym. Berg menar att historieskrivaren och jesuiten, Sigismunds sekreterare och kansler, Gregorius Laurentius Borastus¹⁶⁸ (död 1656) har skrivit pamfletten efter dokument, som hopsamlats av Karls ärkefiende Jöran Knutsson Posse, ledaren för de landsflyktiga svenskar som följt Sigismund till Polen. Posse (död 1616) har också anbefallt bokens tryckning.¹⁶⁹ Excerperade sidor: 7—65.

Tegel *GustHist*. 1622. Erik Jöransson Tegel (död 1636) var ämbetsman både under Karl och Gustav Adolf. Som historiograf är han mest känd för sina krönikor om Gustav Vasa och Erik XIV. Då Tegel är noggrann i sin textåtergivning, är hans verk, i synnerhet krönikan om Gustav Vasa, värdefulla historiska källor, särskilt som förlorat urkundsmaterial bevarats till eftervärlden genom hans skrifter. Se Norborg *KällorSvHist*. s. 200 f. I andra delen av *GustHist*. har företalet och s. 1—13 och 23—24 excerperats.¹⁷⁰

Schroderus *Livius* 1626. Dedik. och s. 1—14 i texten excerperade.

Girs *Chrön*. 1670. Krönikeförfattaren Aegidius Girs (död 1639) var anställd i rikets kansli och arkiv från 1620-talet. Hans krönika trycktes posthumt. Excerperade sidor: 1—35.

Oration 1678. Johan Skyttes tal utkom i svensk översättning 1604. Översättaren är okänd. En andra upplaga utkom 1678. I denna har s. 2—39 excerperats.

¹⁶⁷ Om Eggert Matsson Aurelius räknelära och kalender se not 149.

¹⁶⁸ Om Gregorius Borastus se HT 1882 s. 149 ff.

¹⁶⁹ Om författarskapet till *HertCarlSlakt*. se Bergs efterskrift s. III ff. i utgåvan.

¹⁷⁰ Vad gäller det citerade brevet av Gustav Vasa s. 13—23 har detta hos Tegel ca 160 *a*-former och 23 *e*-former. Samma brev finns avtryckt i *GIR* 9: 18—29 (1534) med samma ordalydelse men med annan ortografi. I *GIR*-brevet synes *a*- och *e*-formerna vara jämnt fördelade. Vidare förekommer i detta en mängd *is*-former. Sådana saknas hos Tegel. I *GIR*-brevet förekommer också — i motsats till Tegel-brevet — många *g*- och *d*-skrivningar för väntade *k*- och *t*-skrivningar. Originalet är förkommet.

Rudbeck *Atland* 1679. I *Atland*, som utkom i fyra gigantiska delar jämte ett planschband, kulminerar stormaktstidens göticism. Excerperade sidor: 3—29 i del 1.

Förströelselitteratur

Grisilla 1622. Berättelsen om *Grisilla* återgår på en novell i Boccaccios *Decamerone*. Den var mycket populär och översattes till flera språk.¹⁷¹ Excerperade blad: C2a—D4b.

Grisilla 1636. Excerperade blad: A8—B8.

Grisilla 1644. Excerperade blad: A1a—B8b.

Grisilla 1654. Hela skriften excerperad (A8—B8).

Historia 1644. Hela skriften excerperad (17 s.).

Historia 1654. Hela skriften excerperad (17 s.).

Siusoffuare 1626. Om den medeltida legenden *Siusoffuare* se *SvLittLex*. s. 459 och *SvFolkböck*. 2: 217 ff. Hela skriften excerperad (16 s.).

Aenigmata 1641. Översättaren är möjligen identisk med Jonas Johannis Ostrogothus som var inskriven vid Uppsala universitet 1639. Se *Collijn 1600-talet* 1: 127 (Burman). Hela skriften excerperad (A8—B8).

Facetiae 1641. Om författaren, Michael Lindner, ger *Collijn 1600-talet* 1: 523 följande upplysning: »Stud. i Leipzig o. Wittenberg på 1540-talet, poet, senare korrektör i Hans Daubmanns tryckeri i Nürnberg». Excerperade sidor: 1—53.

Arosiandrinus *ApolloniiHist.* 1642. Denna folkbok är av grekiskt ursprung.¹⁷² Den äldsta bevarade upplagan är från 1633. Översättaren Andreas Arosiandrinus var anställd vid akademitryckeriet i Uppsala från 1627. Se *SBL* 2: 269 ff. I det defekta exemplaret har ca 41 sidor excerperats.

Arosiandrinus *ApolloniiHist.* 1663. Excerperade blad: A4b—C8a.

Ulspegel 1661. Novellen om Thil Ulspegels 102 upptåg är av tyskt ursprung och var fordom mycket populär i hela Skandinavien.¹⁷³ Företalet och de 20 första bladen excerperade.

Stiernhielm *MusaeSuethiz.* 1668. Prosastyckena i *Lycksaligheetenes ähre-pracht* (ca 9 sid.) och i *Virtutes repertae* (6 sid.) har granskats.

Verelius *HerrSaga* 1666. Inledningen (5 s.) och texten s. 1—59 excerperade.

Verelius *HervSaga* 1672. Företalet (3 s.) och texten s. 1—183 excerperade.

¹⁷¹ Se *SvLittLex*. s. 179 (*Grisilla*) och särskilt *SvFolkböck*. 1: 275 ff.

¹⁷² Se *SvLittLex*. s. 16 (*Apollonius av Tyrus*) och *SvFolkböck*. 1: 140 ff.

¹⁷³ Se *SvLittLex*. s. 544 (*Ulspegel*) och särskilt *SvFolkböck*. 2: 65 ff. (översikten).

*Almanackor*¹⁷⁴ och *prognostica*

- Alm.* 1623. Författaren är matematikern och fysikern David Herlicius (död 1636).
- Alm.* 1624. Almanackan är författad av Nicolaus Petri Niurenus, rektor i Stockholm och Gävle på 1620-talet.
- Alm.* 1638. Författaren är David Herlicius.
- Alm.* 1639. Författaren är David Herlicius.
- Alm.* 1648. Författaren är pastorn i Jörnsdorff, Caspar Schwartz.
- Alm.* 1651. Författaren är Hermann de Werve, astronom hos kurfursten av Mainz på 1640-talet.
- Alm.* 1658. Almanackan är författad av kyrkoherden i Lipstadt, Stephanus Fuhrman (död 1683).
- Alm.* 1659. Författaren, Magnus Nicolai Celsius (död 1679), var verksam som matematikprofessor och från 1677 som kyrkoherde i Uppsala.
- Alm.* 1669. Författaren är Johann Heinrich Voigt (död 1691), kunglig svensk matematiker i Stade.
- Alm.* 1672. Författaren är den tyske astronomen Johannes Meyer.
- Alm.* 1686. Författaren är Anders Spole (död 1699), professor i astronomi i Uppsala.
- Alm.* 1687. Författaren är Johann Voigt.
- Alm.* 1696. Författaren är magister Samuel Krok (död 1716).
- Alm.* 1697. Författaren är Anders Spole.

Bondepraktikor

Den äldsta kända svenska upplagan av bondepraktikan är från år 1662 och är huvudsakligen en översättning från den danska bondepraktikan, som i sin tur är en trogen översättning av den tyska. Den svenska översättaren har också begagnat den tyska upplagan.¹⁷⁵ Den svenska översättningen är enligt en handskriven uppgift i ett exemplar av Schefferus *Specia literata* gjord av kyrkoherden i »Komble», Nicolaus Klint. En präst med detta namn är emellertid ej känd.¹⁷⁶ Ett flertal forskare har framhållit bondepraktikans stora spridning med tanke på det stora antalet upplagor (ca 50) som sedan 1662 utkommit. Varje upplaga har uppskattningsvis utgivits i 5000—6000 exemplar.¹⁷⁷ Sigfrid Svensson menar däremot att bondepraktikan ej varit allmän egendom utan att innehållet har blivit känt genom lån, avskrivning eller referat (*Bondeprakt.* s. 3).

¹⁷⁴ Samtliga almanackor är i sin helhet excerperade.

¹⁷⁵ Se Svensson *Bondeprakt.* s. 4 och i not 5 (s. 17) citerad litteratur.

¹⁷⁶ Se härom Nelson i *NTBB* 1934 s. 48 not 1.

¹⁷⁷ Svensson *Bondeprakt.* s. 17 not 3.

Bondepraktikan är skriven dels på vers (ca 2/3), dels på prosa (1/3). Innehållet påminner mycket om almanackans. I bondepraktikan meddelas väderleksförutsägelser, regler för åderlåtning, astrologiska notiser, märkes- och olycksdagar, medel mot sjukdomar etc.

Från 1600-talet är 6 upplagor av bondepraktikan kända. Fem av dessa har excerperats.

BondePract. 1662. Excerperade blad: A2a—A4a, C7b—E4b.

BondePract. 1670. Excerperade blad: A2a—A4a, C7b—E4b.

BondePract. 1682. Excerperade blad: A2a—A4a, C7b—E7b.

BondePract. 1688. Excerperade blad: A1b—A4a, C5a—D7a.

BondePract. 1696. Excerperade blad: A2a—A4a, C5a—E5a.

Tidningar

Med postväsendets ordnande skapades förutsättningar för tidningsväsendet. De första egentliga tidningarna¹⁷⁸ i Sverige utkom en gång i veckan och bestod vanligen av fyra sidor i liten kvart. Huvudinnehållet utgjordes av meddelanden om Sveriges krig. Också utlandsnyheter av allehanda slag serverades läsaren. Småningom infördes också hovnyheter, skandalthistorier, notiser om olyckshändelser, annonser m.m.¹⁷⁹ Under fredstid trycktes få tidningar.

Nedan presenteras de tidningar som granskats. För utförligare upplysningar om de enskilda tidningarna hänvisar jag till Lundstedt *SvPeriodLitt.* och Sylwan *SvPressHist.*

HermGoth. 1624. Detta enda, defekta exemplar av *HermGoth.* brukar anses som Sveriges äldsta tidning (sförsök).¹⁸⁰ Excerperade blad: A2a—C2a.

OPT 1645. *OPT* 1645 anses som Sveriges äldsta *egentliga* och Europas äldsta existerande tidning. 10 nummer excerperade (4—13).

NNA 1655—56. Följande 9 nummer excerperade: N:o Prima och Secunda november och december 1655, 3, 10 (N:o Prima och Secunda) och 17 januari (N:o Prima och Secunda) 1656.

OPT 1667. Nr 21—27, 30—32 excerperade.

SwMerc. 1675—77. Följande nummer granskade: 35, 36 (1675), 40, 44—52 (1676), 3, 29 (1677).

SwMerc. 1685. Nr 1—10 excerperade.

¹⁷⁸ Dessa förtecknas i Lundstedt *SvPeriodLitt.* Se också Sylwan *SvPressHist.*, särskilt s. 18—68.

¹⁷⁹ Om innehållet i tidningarna se Sylwan *SvPressHist.* s. 31 ff. och 41 ff.

¹⁸⁰ Se Klemming i *Samlaren* 9: 174 ff.

Tabell 23. *Inf.-ändelsen i övrig profan prosalitteratur under stormaktstiden (1611—1722). Texterna är uppställda i den ordning vari de presenterats.*

källa	-a	-e
EJSchroderus <i>Dictionarium</i> 1630-t.	324 (100 0/0)	—
Columbus <i>Ordeskötsel</i> 1689	305 (96 0/0)	— ¹⁸¹
Columbus <i>Ordeskötsel</i> 1710	314 (95 0/0)	1 ¹⁸²
Aurivillius <i>Gramm.</i> 1684	(100 0/0)	—
Salberg <i>Gramm.</i> 1696	161 (100 0/0)	—
Brahe <i>Oec.</i> N 1 ca 1650	292 (93 0/0)	21 (7 0/0) ¹⁸³
Brahe <i>Oec.</i> T ca 1650	298 (100 0/0)	1
G II A <i>Brev</i> 1613—32	191 (99 0/0)	1 (1 0/0)
Stiernhielm <i>Brev</i> 1632—70	250 (95 0/0)	13 (5 0/0)
Ekeblad <i>Brev</i> 1649—59	535 (100 0/0)	—
Rudbeck <i>Brev</i> 1662—63	372 (100 0/0)	—
Stenbock <i>Brev</i> 1688—97	271 (100 0/0)	1
Hermelin <i>Brev</i> 1702—03	482 (100 0/0)	—
Bureus <i>Ant.</i> 1611—48	188 (98 0/0)	3 (2 0/0)
Rudbeckius <i>Dagbok</i> 1620—39	311 (100 0/0)	1
Gyllenius <i>Diarium</i> 1622—67	225 (99 0/0)	2 (1 0/0)
Bolinus <i>Dagbok</i> 1666—97	216 (100 0/0)	—
Pihlström <i>Dagbok</i> 1708—22	302 (99 0/0)	2 (1 0/0)
Wivallius <i>Själviogr.</i> 1630-t.	308 (99 0/0)	3 (1 0/0)
Horn <i>Beskrivn.</i> ca 1657	411 (98 0/0)	3 (1 0/0) ¹⁸⁴
Gyllenhielm <i>Ant.</i> 1640-t.	312 (100 0/0)	—
Hiärne <i>Stratonice</i> 1660-t.	302 (100 0/0)	—
Columbus <i>MålRoo</i> ca 1700	306 (97 0/0)	— ¹⁸⁵
<i>VarRerV</i> 1630	19 (100 0/0)	—
<i>VarRerV</i> 1644	188 (100 0/0)	—
<i>VarRerV</i> 1668	189 (99 0/0)	1 (1 0/0)
<i>FormPuerColl.</i> 1644	95 (100 0/0)	—
<i>FormPuerColl.</i> 1668	91 (100 0/0)	—
EJSchroderus <i>Lex.</i> 1637	229 (100 0/0)	—
Grubb-Petri <i>Linc.</i> 1640	301 (100 0/0)	—
EJSchroderus <i>Janua</i> 1640	301 (100 0/0)	—
EJSchroderus <i>Janua</i> 1641	300 (100 0/0)	—
Grubb-Petri <i>Index</i> 1641	308 (100 0/0)	—
EJSchroderus <i>Janua</i> 1643	55 (100 0/0)	—
Grubb-Petri <i>Index</i> 1643	57 (100 0/0)	—
Stiernhielm <i>Fatebur</i> 1643	112 (100 0/0)	—
Arvidi <i>Manuductio</i> 1651	(100 0/0) ¹⁸⁶	—
Stiernhielm <i>Vttydn.</i> 1668	62 (100 0/0)	—
Gezelius <i>Sylloge</i> 1672	304 (100 0/0)	—
Grubb-Petri <i>Index</i> 1672	301 (100 0/0)	—
<i>Orbis</i> 1683	315 (100 0/0)	—
Verelius <i>Index</i> 1691	301 (100 0/0)	—
Spegel <i>Glossarium</i> 1712	302 (100 0/0)	—
Swedberg <i>Schibboleth</i> 1716	316 (100 0/0)	—
Bureus <i>ABCBok.</i> 1624	21 (100 0/0)	—
Bureus <i>VttydnKS</i> 1634	26 (100 0/0)	—
Matthiae <i>Libellus</i> 1626	21 (100 0/0)	—

¹⁸¹ Vidare förekommer 14 apokope-former.

¹⁸² Vidare förekommer 16 apokope-former.

¹⁸³ Vidare förekommer 1 apokope-form.

¹⁸⁴ Dessutom förekommer 6 apokope-former.

¹⁸⁵ Vidare förekommer 8 apokope-former.

¹⁸⁶ Då det ej alltid klart framgår om Arvidi med de förtecknade orden i rimlexikonet avser substantiv eller verb, meddelas ej exakta siffror.

Tabell 23. Forts.

källa	-a	-e
<i>Vestibulum</i> 1639	63 (100 0/0)	—
<i>Vestibulum</i> 1642	67 (100 0/0)	—
<i>Vestibulum</i> 1648	67 (100 0/0)	—
<i>Vestibulum</i> 1662	69 (100 0/0)	—
<i>Vestibulum</i> 1672	65 (100 0/0)	—
<i>Vestibulum</i> 1688	67 (100 0/0)	—
<i>Orbis</i> 1698	95 (100 0/0)	—
Gyldenstolpe <i>Epitome</i> 1650	(100 0/0)	—
Wallenius <i>Project</i> 1682	(100 0/0)	—
Tiliander <i>Gramm.</i> 1691	(100 0/0)	—
Aurivillius <i>Cogitationes</i> 1693	(100 0/0)	—
Tiällmann <i>Gramm.</i> 1696	(100 0/0)	—
Schroderus <i>Moderschola</i> 1642	322 (100 0/0)	—
Brahe <i>Oec.</i> V 1677	307 (98 0/0)	5 (2 0/0)
Skytte <i>Vnd.</i> 1678	309 (100 0/0)	—
Bureus <i>NordL</i> 1644	300 (100 0/0)	—
Stiernhielm <i>Archimedes</i> 1644	304 (100 0/0)	—
Kemner <i>Geenswar</i> 1612	301 (100 0/0)	—
HertCarlSlakt. 1617	194 (39 0/0)	306 (61 0/0)
Tegel <i>GustHist.</i> 1622	287 (95 0/0)	11 (4 0/0) ¹⁸⁷
Schroderus <i>Livius</i> 1626	316 (100 0/0)	—
Girs <i>Chrön.</i> 1670	300 (99 0/0)	3 (1 0/0)
<i>Oration</i> 1678	300 (100 0/0)	—
Rudbeck <i>Atland</i> 1679	300 (100 0/0)	—
<i>Grisilla</i> 1622	84 (99 0/0)	1 (1 0/0)
<i>Grisilla</i> 1636	225 (100 0/0)	1
<i>Grisilla</i> 1644	246 (100 0/0)	—
<i>Grisilla</i> 1654	237 (100 0/0)	—
<i>Historia</i> 1644	97 (99 0/0)	1 (1 0/0)
<i>Historia</i> 1654	95 (99 0/0)	1 (1 0/0)
<i>Siusoffuare</i> 1626	48 (100 0/0)	—
<i>Aenigmata</i> 1641	70 (100 0/0)	—
<i>Facetiae</i> 1641	301 (93 0/0)	23 (7 0/0)
Arosiandrinus <i>ApolloniiHist.</i> 1642	302 (100 0/0)	1
Arosiandrinus <i>ApolloniiHist.</i> 1663	300 (100 0/0)	—
<i>Ulspegel</i> 1661	300 (100 0/0)	—
Stiernhielm <i>MusaeSuethiz.</i> 1668	103 (100 0/0)	—
Verelius <i>HerrSaga</i> 1666	325 (100 0/0)	—
Verelius <i>HerbSaga</i> 1672	321 (100 0/0)	—
<i>Alm.</i> 1623	36 (97 0/0)	1 (3 0/0)
<i>Alm.</i> 1624	17 (100 0/0)	—
<i>Alm.</i> 1638	37 (100 0/0)	—
<i>Alm.</i> 1639	37 (100 0/0)	—
<i>Alm.</i> 1648	22 (100 0/0)	—
<i>Alm.</i> 1651	5 (100 0/0) ¹⁸⁸	—
<i>Alm.</i> 1658	39 (100 0/0)	—
<i>Alm.</i> 1659	26 (100 0/0)	—
<i>Alm.</i> 1669	51 (100 0/0)	—
<i>Alm.</i> 1672	38 (100 0/0)	—
<i>Alm.</i> 1686	40 (100 0/0)	—
<i>Alm.</i> 1687	90 (100 0/0)	—
<i>Alm.</i> 1696	72 (100 0/0)	—
<i>Alm.</i> 1697	71 (100 0/0)	—
<i>BondePract.</i> 1662	309 (100 0/0)	—
<i>BondePract.</i> 1670	308 (100 0/0)	—

¹⁸⁷ Vidare förekommer 2 enkli-former.¹⁸⁸ *Alm.* 1651 innehåller många förkortningar. Därav de få beläggen.

Tabell 23. Forts.

källa	-a	-e
<i>BondePract.</i> 1682	303 (100 %)	—
<i>BondePract.</i> 1688	304 (100 %)	—
<i>BondePract.</i> 1696	303 (100 %)	—
<i>HermGoth.</i> 1624	133 (100 %)	—
<i>OPT</i> 1645	252 (100 %)	1
<i>NNA</i> 1655—56	246 (100 %)	—
<i>OPT</i> 1667	311 (99 %)	2 (1 %)
<i>SwMerc.</i> 1675—77	307 (100 %)	—
<i>SwMerc.</i> 1685	430 (100 %)	—

Kommentarer

Som framgår av siffrorna är *a*-formerna i nästan alla de tryckta skrifterna i utomordentligt stark dominans. Av de 88 tryckta excerperade texterna har 77 100 % *a*-former, 6 99 %, 1 98 %, 1 97 %, 1 95 % och 1 93 %. I en enda skrift dominerar *e*-formerna, nämligen i *HertCarlSlakt.* 1617 (61 %). Viktigt är att *a*-formerna är allenarådande i ordböckerna, skolböckerna, den grammatiska litteraturen, almanackorna och bondepraktikorna, dvs. tryckalster som alla haft stor spridning. Betydelsefullt är också att framstående forskare och kulturpersonligheter som Bureus, Stiernhielm, translatoren Erik Schroderus, Verelius, Rudbeck har 100 % *a*-former i sina tryckta skrifter. Särskilt intressant vore att utröna i vad mån Bureus har utövat inflytande på sina efterföljare.¹⁸⁹ En sådan undersökning låter sig emellertid ej göras i detta arbete. Jag får här nöja mig med att hänvisa till Lindroths resultat (*Bureus* s. 326 ff.). Att Bureus varit väl känd framgår emellertid av att han och hans arbeten omnämns av åtskilliga av stormaktstidens språkmän (tex. Erik Schroderus *Upsaliensis*, Stiernhielm, Columbus, Auri-villius, Tiällmann, Verelius).

Intressant är att de många *e*-formerna (72 %) i *Skytte Vnd.* 1604 (se s. 50) helt och hållet ersatts med *a*-former i omtrycket 1678, ett vittnesbörd bland många om att *e* definitivt spelat ut sin roll som inf.-ändelse.

Av *e*-formerna i de tryckta skrifterna är det egentligen blott de i *HertCarlSlakt.* 1617, *Tegel GustHist.* 1622 och *Facetiae* 1641 som tar var en särskild kommentar. För *e*-formerna i *HertCarlSlakt.* finns det flera möjligheter till förklaring. Handlingarna i Jöran Knutsson

¹⁸⁹ Av hans tryckta skrifter torde i första hand ifrågakomma ABC-böckerna 1612 och 1624, *Runa redux* 1643 och den nu förkomna år 1636 tryckta *Specimen primariae lingvae Scanzianae* som dock var känd 1756, då ett exemplar såldes på auktion. Enligt rubriken, återgiven av Schefferus i *Svecia literata*, behandlas ej verbsystemet i *Specimen*. Se Lindroth *Bureus* s. 34 ff.

Posses dokumentsamling, som Borastus sannolikt använde vid utarbetandet av pamfletten, var tillkomna före 1612 och hade övervägande *e*-former.¹⁹⁰ Dessa måste för Sigismunds kansler ha varit naturliga. En annan omständighet som skulle kunna förklara *e*-formerna eller en del av dem är att smädeskriften ej tryckts i Stockholm utan sannolikt av utländska sättare och tryckare i Polen (Krakau). Därmed undgick den korrektorn Schroderus granskning. En tredje förklaringsgrund kan vara att (en del av) *e*-formerna härrör från författarens talspråk. Borastus var nämligen från Norrköping, som åtminstone i dag har *e*-mål.

De 11 *e*-formerna hos Tegel kan dels bero på att Tegel använt källor med *e*-former (Peder Swarts och Rasmus Ludvigssons krönikor samt kanslihandlingar), dels på att Tegel som ämbetsman var knuten till kansliet både under Karl och Gustav Adolf. Det är ej omöjligt att han under Karls tid i enlighet med rådande praxis gynnat *e*-skrivningar men under Gustav Adolfs tid övergått till de allt mer dominerande *a*-skrivningarna men ej helt lyckats frigöra sig från *e*-formerna.

Vad gäller slutligen *Facetiae* 1641 är översättaren och tryckaren¹⁹¹ obekanta, vilket försvårar bedömningen av de — för att vara så sent — relativt många *e*-formerna (7 %). Vi får nöja oss med att konstatera faktum. Det är dock inte uteslutet att några *e*-skrivningar är rena tryckfel. Det är nämligen påfallande många sådana¹⁹² i *Facetiae*.

I både de otryckta och tryckta skrifterna är *a*-formerna starkt dominerande. Dock har *e*-formerna sammantaget något starkare fotfäste i de otryckta skrifterna än i de tryckta. I de 23 excerperade otryckta texterna (inklusive breven) förekommer 52 *e*-former (samt 45 apokopeformer), i de 87 tryckta texterna (exklusive *HertCarlSlakt.* 1617) 53 *e*-former (och 2 enklistformer). Tendensen är densamma men avsevärt mera markerad i kanslihandlingarna.

Grammatikförfattarna har 100 % *a*-former utom Columbus,¹⁹³ som

¹⁹⁰ Om Posses dokumentsamling, den enda bekanta i Polen vid denna tid, se Berg i faksimileutgåvans efterskrift s. VII ff.

¹⁹¹ Det är möjligt att man med ledning av kartuschen på sista sidan i boken skulle kunna spåra tryckeriet, men en sådan undersökning ligger utanför ramen för detta arbete.

¹⁹² Sålunda är tex. *Brödher* s. 59:8 tryckfel för *Brödher*, *Stålbrödher* (eller *Stålbrodher*) s. 59:9 för *Stalbrodher*, *Stvdh* 60:4 för *Stadh*, *måtde* s. 62:20 för *mådde*, *Bryesteen* s. 92:25 för *Brynesteen* (*n* eller nasalstreck glömt), *förågadhe* s. 101:5 för *frågadhe*.

¹⁹³ Av Columbus får man en intressant uppgift om *a*:s frekvens: »*a* är den förste bokstafven i alle Abecedên. utan twifwel efter han är den klareste. kommer alt för ofta i Swenskan. til wittnes booktryckiare som måtte haa a-lådan snart half-annan gång så rijk som en ann bokstaf. bör derföre billigt förändras i e stundom. ded finna i hoos honom. heller: ded finnen i.» (*Ordeskötsel* 1710 s. 59.)

enligt de båda exciperade avskrifterna har 4—5 % apokopeformer (i *MålRoo* 3 %). Apokopen tillhörde tidens uppsvenska talspråk. Att detta språkdrag återspeglas i Columbus texter överensstämmer med hans stavningsprogram: att närma det skrivna språket det talade.¹⁹⁴ Apokope förekommer också hos Agneta Horn. Se härom Holm i Horn *Beskrivn.* s. XIX ff.

Vad gäller de exciperade avskrifterna av Brahe *Oec.* följer dessa kanslispråkets utveckling: från *e*-former (före 1612) till *a*-former (efter 1612). *Oec.* N1 (ca 1650) har 93 % *a*-former, *Oec.* T (ca 1650) 100 % *a*-former — Visingsborgstrycket 1677 har 98 % *a*-former —, siffror som är diametralt motsatta dem i de äldre avskrifterna *Oec.* L (ca 1590) och *Oec.* St. (ca 1600), som har 100 % respektive 99 % *e*-former. Rimligtvis har *e*-formerna dominerat i det förlorade originalet. I varje fall är inf.-ändelsen genomgående *-e* i de två egenhändiga breven av Per Brahe vilka är återgivna av Holm i Brahe *Oec.* s. CLXV ff. Se även Holm i Brahe *Oec.* s. CXL ff., särskilt s. CXLIV f. Det är emellertid knappast förvånande att vi finner *e*-former hos riksdrotsen Per Brahe (1520—1590), som i mer än 50 år var knuten till hovet. Under tre Vasakungar var han en mycket anlitad och ansedd rådgivare och utnyttjades för åtskilliga uppdrag, särskilt som diplomat och förlikningsman. Rimligtvis har ämbetsmannen Per Brahe tagit intryck av det officiella ämbetsspråkets *e*-skrivningar, vars blomstringstid sammanföll med hans långa hovtjänst.

I de otryckta breven, dagböckerna och självbiografierna förekommer egentligen blott sporadiska *e*-skrivningar, tex. hos Bureus. Det bör emellertid anmärkas att *Sumlen* är otillfredsställande utgiven. Se Nordlander i *SoS* 9:29 ff. Ett förhållandevis stort antal *e*-former (13)¹⁹⁵ finner vi dock i Stiernhielms brev. Hur dessa skall förklaras är ej fullt klart. I de av mig exciperade tryckta skrifterna av Stiernhielm förekommer endast *a*-former. Stiernhielms brev är icke några hastverk utan omsorgsfullt formulerade. Åtskilliga är ämbetsskrivelser riktade till ledande personer i rikets tjänst. Språket¹⁹⁶ i dessa brev kan betrak-

¹⁹⁴ Om apokope i uppsvenskt talspråk och i 1600-talets svenska verskonst se Wessén *SvSpråk.* 1: 158 och i not 14 anförd litteratur.

¹⁹⁵ På grund av *e*-formernas mängd har jag gjort kontroller i fotografiska reproduktioner av originalen, som välvilligt ställts till mitt förfogande av utgivaren. Brev nr 26 har jag granskat i original. Vid granskningen fann jag två tryckfel: *beware* (utgåvan 3: 1 s. 123: 16) och *lijdhe* (utgåvan 3: 1 s. 43: 20) stavas i originalet *bewara* och *lijdha*. Bland de 13 *e*-formerna ingår ej *beware* och *lijdhe*. — 2 av *e*-formerna är lånord från latinet: *signifiere* (7: 26), *restituere* (43: 6).

¹⁹⁶ Om Stiernhielms brevspråk se Wieselgren i SVS VIII 3: 2 s. 459 ff.

tas som en form av kansli- eller ämbetsprosa.¹⁹⁷ Kontakt med denna stilart fick Stiernhielm redan i slutet av 1620-talet, då han anställdes i kansliet, och under åren 1630—38, då han fungerade som assessor i Dorpat. Som vi minns från undersökningen om kauslispråket började *a*-formerna i denna genre dominera från och med 1612. Men det dröjde länge innan *e*-formerna helt försvann ur denna stilart. Sporadiska *e*-belägg förekom ända in på 1660-talet. Se tabell 16 s. 65. Jag är böjd att mot denna bakgrund betrakta Stiernhielms *e*-former i breven som rester av det officiella ämbetsspråkets *e*-skrivningar.¹⁹⁸

¹⁹⁷ De brev i vilka *e*-former förekommer är nr 5, 19, 26, 45, 69, 82, 121 och får så gott som alla anses som ämbetsbrev. Av de 13 *e*-formerna förekommer 9 i brev från 1634—36, de 4 återstående i brev från 1640, 1645, 1649 och 1659.

¹⁹⁸ Lundström har i *KÅ* 1906 s. 179 ff. utgivit fyra skrivelser av Swebilius, som liksom Stiernhielm och Bureus har 100 % *a*-former i sina tryckta skrifter. I de två första skrivelserna uppträder i Lundströms transkription några *e*-former, som jag i min lic.-avhandling 1968 bedömde som en parallell till *e*-formerna i Stiernhielms brev och Bureus dagboksanteckningar. Efter ett grundligt studium av originalen samt andra egenhändiga skrivelser av Swebilius är jag emellertid nu böjd att tro att *e*-formerna i Lundströms utgåva skall uppfattas som *a*-former. De två aktstyckena är från 1692 och egenhändigt skrivna av Swebilius. Jag har jämfört originalen (T 67 nr 77 och 78, LSB) med Swebilius (egenhändigt skrivna) självbiografi (B 119, LSB), som tycks endast innehålla *a*-former, samt med brev som säkert skrivits av Swebilius: en rekommendationsskrivelse för en präst daterad den 18 september 1679 (N 1922, UUB) samt två brev till Erik Benzelius daterade den 17 juli 1677 och 21 augusti 1677 (Cod. Linc. Br. 2, 96 resp. 97). Dessa tre brev har genomgående *a*-former. Brev nr 3 och 4 i *KÅ* 1906 är från 1694 (Kh 14, nr 101, LSB) resp. 1695 (Linköpings domkapitels arkiv E Ib:1) och innehåller blott *a*-former. De är emellertid inte egenhändigt skrivna av Swebilius.

I brev nr 1 förekommer enligt Lundström 4 *e*-former (*bliffve* s. 180:1, *uttsende* s. 180:3, *upsättie* s. 180:26, *öffuersende* s. 180:26) och 9 *a*-former. Swebilius har en karakteristisk, relativt lättläst piktur. Stundtals ser slut-*a* och slut-*e* mycket lika ut, i synnerhet då pennan plumpat. Men i allmänhet skiljer sig ett plumpat *a* från ett plumpat *e*. Man kan i regel se hur bokstaven formats. Ändelsevokalen i de ovan anförda infinitiverna är otydliga men jag tror att den är -*a*. I aktstycke nr 2 förekommer enligt Lundström 7 *e*-former och 13 *a*-former. En kontroll i originalet visade emellertid att *distingueres* s. 182:15 är tryckfel eller läsfel för *distingveras*, *tryckies* s. 182:24 för *tryckias*, *införes* s. 183:4 för *införas* och att ändelsen i *föres* s. 181:19 och *rättes* s. 181:24 icke är urskiljbar. Även *siunges* s. 182:10 och *siunge* s. 182:16 har enligt min mening -*a* som ändelsevokal. Av de 13 *a*-formerna är ändelsen ej urskiljbar i *tryckias* s. 182:17, *wara* s. 183:12 och *ändra* s. 183:13. Som synes är skrivelserna otillfredsställande utgivna — de avtryckta aktsyckena innehåller också åtskilliga andra onöjaktigheter som ej tas upp här. För en språklig undersökning är de utan värde. — Swebilius har *a*-mönster i sina tryckta skrifter och även i sin självbiografi och andra egenhändiga skrivelser. Att ärkebiskopen Olaus Swebilius skulle ha *e*-former 1692 förefaller orimligt. Breven är visserligen ämbetsskrivelser men det är för sent för att *e*-skrivningar skulle kunna vara rester av ämbetsspråkets *e*-former. Det verkar inte heller troligt att ev. *e*-former skulle kunna härröra från Swebilius talspråk. Swebilius var född i Råby i Ljunby socken i Södra Möre, som i varje fall

I Pihlström *Dagb.* finns 2 *e*-belägg (1708). Det är de av mig sist anträffade *e*-formerna. Hur de skall bedömas är osäkert. Jag lutar dock åt att det är fråga om felläsning av utgivaren eller om tryckfel.

18. Sammanfattning av avdelning II B

Föregående undersökning om infinitivvändelsen i stormaktstidens litteratur ger anledning till följande konstateranden:

1. Den *religiösa litteraturen* följer *a*-mönstret från reformationstidens religiösa litteratur. Blott en enda skrift visar lägre procentsiffra för *a*-formerna än 99 %, nämligen *Cat.* 1617 (96 %). Se härom s. 61. Efter 1678 har ej något *e*-belägg påträffats.

2. I den *kuriala litteraturen* får de särskilt under Vasasönerna förhärskande *e*-formerna ge vika för *a*-formerna. En omsvängning märks 1612. I de tryckta kungliga breven är denna mycket tvär: *a*-formerna ökar från 5 % 1610 till 72 % 1612—14 (dock med ett förebud 1609: 46 %). I de otryckta kungliga breven går utvecklingen långsammare: *a*-formerna ökar från 6 % 1609—10 till 32 % 1612. 1620 är emellertid procentalen för *a*-formerna 82 %. Därefter ökar *a*-formerna gradvis och från och med 1640 förekommer i det excerperade materialet blott sporadiska *e*-former. Från och med 1676 har jag ej funnit några *e*-belägg i kungliga brev.

Utvecklingen i *RP* och *RARP* är lik den i kungabreven. Dock förefaller *a*-formerna i riksrådets och ridderskapets handlingar ha slagit igenom något fortare. I det excerperade materialet är *a*-formerna däri 100 % från 1640 (frånsett 1660).

I de stickprovsundersökta *synodalakterna* är *a*-formerna i stark dominans 1611 och 1614. Efter 1640 uppträder *e*-former blott sporadiskt.

I den undersökta kuriala litteraturen kan alltså två klara gränser urskiljas: den första 1612, den andra omkring 1640. Från och med det senaste året förekommer *e*-former blott sporadiskt. Kort uttryckt: *a*-formerna har definitivt besegrat *e*-formerna.

i dag har *a*-mål (se t.ex. Lundell *FolkmålsKalm.* s. 66). I och för sig behöver Swebilius — i varje fall om vi utgår från modernt dialektmaterial — inte ha varit obekant med *e*-former. På 1630- och 1650-talen vistades han som skolgosse respektive rektor i Kalmar, som ligger nära gränsen för *e*-mål i norra Kalmar län (Kristvalla socken), och 1678 blev han biskop i Linköping, som idag har *e*-mål (jämför not 47). Jag är emellertid mest böjd att betrakta de anförda *e*-formerna i *KÅ* 1906 som felläsningar av utgivaren. — Om Swebilius se Petersson *Sweb.*

3. Vad gäller *tänkebokslitteraturen* behåller i *STB* *e*-formerna sin dominans från 1500-talet till 1612 (98 %). 1615 har emellertid en omsvängning skett. Nu är *a*-formerna i majoritet (68 %). 1625 är siffrorna för *a*-formerna 95 %. Inf.-mönstret i *STB* följer således det vi finner i tidens kanslihandlingar.

I *GäTB* och *LTB* fortsätter *a*-formerna sin tidigare starka dominans.

4. *LL* och *SL* har ett väl belagt *a*-mönster. 14 av de 15 undersökta uppslagorna har 100 % *a*-former.

5. I den övriga *profana prosan* har *a*-formerna stark dominans både i de tryckta och otryckta texterna. I de senare är dock *e*-formerna förhållandevis flera. *HertCarlSlakt*. 1617 är den enda tryckta skrift, i vilken *e*-formerna har majoritet (61 %). Om tänkbara orsaker härtill se ovan s. 85 f.

I breven, dagböckerna och självbiografierna förekommer *e*-former blott sporadiskt. I Stiernhielms brev finns påfallande många *e*-former (13), som sannolikt skall ses som kvarlevor av det officiella ämbets-språkets *e*-skrivningar.

C. KARAKTÄREN HOS VÄXLINGEN -a:-e I REFORMATIONSTIDEVARVETS OCH STORMAKTSTIDENS LITTERATUR. RESTITUTIONEN AV -a: FÖRUTSÄTTNINGAR OCH ORSAKER

Kronologiskt och i stora drag ser bilden ut så här:

De i senmedeltidens kuriala litteratur dominerande *e*-formerna får ge vika för *a*-former i ämbetsskrivelser i början av Gustav Vasas regering. Men denna *a*-dominans är kortvarig. Från 1536 är *e*-formerna åter i majoritet i kansliskrivelser, och under Vasasönerna är de — fränsett 1609 — i det allra närmaste hundra procentiga. 1612 sker emellertid på nytt en återgång till *a*-former, och denna gång blir *a*-formernas dominans bestående.

I tänkeboksgenren är inf.-mönstret skiftande. I *JTB*, *ETB*, *GäTB*, *LTB* och *StrTB* dominerar *a*-formerna. *ATB* har *a*-dominans 1522—41, *e*-dominans 1545—69. *VTB* har övervägande *a*-former 1577—84, 1596—98 och 1606. Under perioden 1585—1606 dominerar emellertid *e*-formerna. Inf.-mönstret i *STB* — liksom i stort det i Stockholms skråordningar — ansluter sig till det i tidens kanslihandlingar.

Liksom *e*-formerna huvudsakligen påträffas i det officiella ämbets-språket, hör *a*-formerna hemma i den religiösa litteraturen. Reformations- och stormaktstidens teologiska litteratur har ett så gott som hundra procentigt *a*-mönster. Så är också förhållandet i den tryckta laglitteraturen. Även i den övriga profana prosalitteraturen har *a*-formerna stark dominans.

Så ser kronologin ut i kort sammanfattning.

Den omständigheten att *e*-formerna i äldre nysvenska företrädesvis är bundna till det officiella ämbetsspråket i kanslihandlingar, vissa tänkeböcker och skråordningar talar starkt för att *e*-formerna i första hand bör uppfattas som ett stildrag utmärkande för ämbetsspråket. Då *e*-former förekommer mer eller mindre allenarådande i texter i andra genrer, har — vilket stöder denna teori — författaren eller översättaren praktiskt taget alltid haft tjänst vid eller anknytning till kansliet eller hovet. Exempel härpå är Helsingus *Bönebook* 1567, *Cat.* 1604, Brahe *Oec.*, Ludvigsson *Krön.*, Bielke *Krön.*, Gustav Vasas och hans söners

egenhändiga skrivelser, Skytte *Vnd.* 1604, *HertCarlSlakt.* 1617, Clement Hansson (se not 76).

En annan omständighet som tyder på att *e*-formerna väsentligen är att fatta som ett stildrag är att en och samma person kan skifta inf.-mönster beroende på vilken text han skriver. Olaus Petri har t.ex. många *e*-former som tänkeboksskrivare, särskilt de första åren av sin ämbets-tid, men i sitt religiösa författarskap har han ett nästan hundra-procentigt *a*-mönster. En liknande process med frigörelse från kansli-språkets *e*-former kan iakttas hos Laurentius Andreae (se noterna 45 och 74). I hans enda tryckta skrift, *Troona* 1528, är *a*-formerna allena-rådande. Även Stiernhielm har en del *e*-former i sina ämbetsbrev men genomgående *a*-former i sitt vittra författarskap. En klar skillnad finns också mellan inf.-mönstret i den av Eggert Matsson Aurelius förda *STB* 1625, som har en del *e*-former, och hans tryckta skrifter, som genomgående tycks ha *a*-former med undantag av hans år 1633 utkomna räknelära (se not 149). Skillnad föreligger också mellan inf.-mönstret i Gustav Adolfs egenhändiga ämbetsskrivelser och personliga brev (se s. 96).

Man kan emellertid fråga sig i vad mån det dialektalt skiftande tal-språket haft inverkan på *e*-formerna i ämbetshandlingarna. Utgångs-punkten för denna diskussion är givetvis de moderna dialekterna — vi kan ju inte med säkerhet uttala oss om 1500-talets dialektgränser — och den ganska rimliga förutsättningen att dialektgränserna under äldre nysvensk tid åtminstone i mycket stora drag var desamma som nu.

Det förefaller inte troligt att det skulle ha funnits fonetisk realitet bakom *e*-formerna hos stockholmare som Rasmus Ludvigsson och Clement Hansson, dvs. att Stockholm på 1500-talet skulle ha haft *e*-mål. Så förhåller det sig i varje fall icke i dag. Lika svårt är det att tänka sig att skrivarpersonalen i kansliet skulle ha rekryterats enbart från *e*-målsområden, dvs. från Småland (norra Kalmar län), Öster-götland och Värmland.¹⁹⁹ De perifert belägna Småland och Värmland torde för övrigt ha haft ringa inflytande på kanslispråket. Knappast

¹⁹⁹ De flesta av östra Smålands dialekter har *e*-mål (N. och S. Tjusts härad, Sevede härad, Tunaläns härad, Stranda härad, Aspelands härad (utom Järeda, Virserum), Handbörds härad (utom Fagerhult, Kråksmåla) samt i N. Möre härad Ryssby, Åby och nö. Bäckebo. Sydgränsen för *e*-mål går vid Kristvalla och Förlösa socknar i N. Möre härad. Se Areskog *ÖSmålFolk.* s. XXIV ff. och Lundell *FolkmålsKalm.* s. 64 ff. — Större delen av Östergötland har *e*-mål. Längst i söder och väster, i Ydre, Lysings och Dals härader, är emellertid *-a* bevarat. *ä*-mål finns dels i nordöst, vid gränsen mot Södermanland, dels i västra Östergötland (nö. Ydre, Göstrings, Vifolka, Aska, Bobergs, sydvästra Finspånga härader). Se Törnqvist *SubstBöjnÖgl.* 1, karta 2 och s. XIV. — Södra Värmland söder om linjen Bogen-Fryksdalshöjden-Fryksdals härads sydgräns-Filipstad har *e*-mål. Se Broberg *SprGränsVärml.* s. 86 ff. — Jämför även Wessén *VFolkmdl* s. 34, karta 5 och s. 52 ff. och Hesselman *Huvudl.* s. 231.

har heller det mera kulturellt betydande och centralare Östergötland haft någon avgörande betydelse i detta hänseende. Ringa inflytande torde också det perifert belägna Norrland ha haft, där vi också finner ändelseförsvagning av en viss typ. Den norrländska vokalbalansen innebär ju bl.a. att ändelsevokalen i målen i mellersta Norrland försvagas till *-e* (eller *-ä*) i ord med gammal lång rotstavelse (tex. *kaste*, ev. *kastä*), medan ord med kort rotstavelse behåller *-a* oförsvagat (tex. *svara*) eller som *-å* (tex. *svårrå* o.d.). Sydgränsen för den norrländska vokalbalansen går ner till och med Medelpad, Ytterhogdal och Ängersjö i nordvästra Hälsingland, Härjedalen. Se Dahlstedt *ÖNorrBygdemål* karta 3 s. 138 och 240 ff.

Ingen betydelse vill jag tillmäta de områden där ändelse-*a* försvagats till *-ä* eller är att fatta som en variant av fonemet *a* (delar av Östergötland, Närke, Uppland, Södermanland, Västmanland).²⁰⁰ Om vi antar att dessa områden hade *-ä* eller *ä-färgat -a* i ändelser också på 1500-talet, kan man fråga sig hur en skrivare från en trakt med sådan försvagning skulle återge ändelsen, om han följde sitt talspråk. Vi kan aldrig få svar på frågan, men man väntar sig att han skulle skriva *-a* eller *-ä*, i varje fall icke *-e*, som ju är ett helt annat fonem i målen.²⁰¹ Det bör i sammanhanget påpekas att *ä*-former i kanslispråket, ja, över huvud taget i äldre nysvensk litteratur, är utomordentligt sällsynta.

Fördelningen av *-a* och *-e* i skrift och förhållandena i dialekterna talar således gemensamt för att förekomsten av *e*-formerna åtminstone i övervägande utsträckning betingas av att det är fråga om ett stildrag.

Man kan dock inte bortse från möjligheten att *e*-skrivningarna kan ha fått visst stöd av skrivare från *e*-måls- eller vokalbalansområden. *e*-

²⁰⁰ Beträffande *ä*-målsområdena i Östergötland, se föregående not. — Askersmålet i ö. Närke har *ä-färgat -a* (*a*) i svagtonig stavelse, se Borgström *Askersmål*. s. 45 f. J. W. Grill uppger i sina på 1840-talet gjorda uppteckningar om folkspråket på Tylöskogen i Lerbäcks socken i Närke att alla ord »som i skriftspråket ända sig på *a*, hafva här liksom på Gotland ett (vanligen kort) *ä* [. . .]» (*SvL B* 63:9). — *ä-färgat a* (*a*) i ändelser finns i Roslagen (se Tisellius *Fasternamål*. s. 87 och Schagerström *Gräsösmål*. s. 16 f.) och i Skuttunge i Bällinge härad (se Grip *Skuttungemål*. s. 106). — Målen i Södermanland — dock ej Stockholmsregionen — har *ä-färgat a* i ändelser. Se Ericsson *SödermFolkmål* s. 86 f. — I västra Västmanland — väster om Köping från nedre Hedströmmen i söder och nordvästut — uppträder *ä-färgat a* i ändelser. Se 2NF 33:419. Jämför även textprovet från Vikers socken i Nora och Hjulsjö härad i Pamp *SvDialekt*. s. 100 f. I textprovet står *ä* »för en försvagningsprodukt av *a* som varierar mellan öppet *ä*-ljud och ljust *a*» (Pamp a.a. s. 102). — Jämför även Wessén *VFolkmål* s. 34, karta 5, som emellertid bör kompletteras, och s. 52 f. Enligt kartan har Roslagen och Södermanland och Närke *ä-mål*, vilket är missvisande. Riktigare vore att ange försvagningen som *ä-färgat a*.

²⁰¹ Ericsson återger i *SödermFolkmål* *ä-färgat a* med *a* (och behandlar det i kapitlet om de olika *a*-ljuden).

formerna hos biskoparna Laurentius Petri Gothus (*Tröstbock* 1564, *Böneboock* 1564) och Laurentius Paulinus Gothus (*Alm.* 1598 (utg.), *Ant.* 1608, *Lijkpred.* 1612, *Cat.* 1617, *Cat.* 1631) kan möjligen — men det är inte nödvändigt — uppfattas som ett indicium på att talspråket kunnat slå igenom i tryckta skrifter. Båda författarna var födda i Söderköping, som i varje fall i dag har *e*-mål (se s. 26). Om en annan omständighet som kan tyda på att talspråket spelat en viss roll för kanslispråket se s. 124 f.

Andra texter intressanta att beakta i sammanhanget är *Alm.* 1585 (20 % *e*-former), som utgivits av Petrus Olai från Vadstena, *Hert-CarlSlakt.* 1617 (61 % *e*-former), som författats av Gregorius Borastus från Norrköping, och *VTB.* *e*-formerna i dessa skrifter kan — åtminstone delvis — men behöver inte återspegla ett verkligt uttal. Särskilt intressant är de många *e*-formerna i *VTB* 1585—1605 (ca 75 %) och *Alm.* 1585. Sådana finner vi inte i 1400-talets religiösa Vadstenalitteratur, som liksom den moderna dialekten har *a*-former. Man kan fråga sig om Vadstenas närhet till *e*-målsområden spelat någon roll för *e*-skrivningarna. Det är möjligt men inte mer. *e*-formerna i *VTB* bör först och främst ses mot bakgrund av att *e*-dominans också finns i tänkeböckerna i Arboga (1545—69), Stockholm (1544—1612) och Nya Lödöse (1587), orter som ligger i *a*-målsområden och ej har några *e*-målsområden i närheten. Jag finner det därför rimligast att anta att *e*-formerna i *VTB* beror på att skrivaren (-arna) tagit intryck av det officiella ämbetsspråket, kanslispråket.

Att *Alm.* 1585 — eller över huvud taget en text från 1500-talet — har 20 % *e*-former är i och för sig inte anmärkningsvärt. I tidens litteratur förekom ju både *a*- och *e*-former — om än i stort fördelade på olika genrer — men vi vet i regel inte hur pass stilmedveten den enskilde författaren (skrivaren, utgivaren, sättaren, boktryckaren) var. En växling 20 % *e*-former : 80 % *a*-former kan bero på osäkerhet eller okunnighet om det »korrekta» eller vedertagna språkbruket. Jag har inte kunnat detaljstudera texter med växling av den här typen, men mitt allmänna intryck är att växlingen är regellös. Samma ord förekommer än med *-a*, än med *-e*. En mening i Olavi *LäkBook* 1578 (A3 a f.) kan illustrera detta (kursiveringarna gjorda av mig:

Men hwar the skulle *bliffua* bespijsadhe medh färsk och mykin osaltat maat.
tå kunne the icke lenge *bliffue* widh sundheet och helso.

Vad gäller *HertCarlSlakt.* 1617 se andra, mera troliga förklaringar till *e*-formerna s. 85 f.

Låt oss i detta sammanhang också titta på den brokiga bilden i tänkebokslitteraturen. Där förekommer skillnader dels mellan de olika

städernas tänkeböcker, dels inom samma tänkeboksserie, dels hos en och samma skrivare. Enskilda skrivare kan förorsaka tvära svängningar, som dock ej leder till bestående förändringar. Se tex. *VTB* 1584—85 (från ca 70 % *a*-former till ca 75 % *e*-former), *LTB* 1587—88 (från 97 % *e*-former till 85 % *a*-former). Jämför även Olof Pedersson Humbla i *STB* 1600, som med sina 84 % *a*-former bryter den tidigare mångåriga *e*-dominansen. Rationella förklaringar av enskilda fall försvåras av att man i regel ej känner till skrivarens (-arnas) härkomst, utbildning, språkvanor o.d. Enligt min mening beror emellertid de påtagliga variationerna i huvudsak på genrens art: i tänkeböckernas protokoll blandas kanslispråk, lagspråk och vardagligt berättarspråk. I detalj kan man tänka sig följande möjligheter. *e*-formerna beror i första hand på anslutning till kanslispråkets norm. Men det är också rimligt att i enskilda fall räkna med genomslag av skrivarens (-arnas) talspråk. *a*-skrivningarna kan vara orsakade av:

ovilja att följa normen (*-e*), dvs. anslutning till bibelspråket och lag-språket, ett slags nationell språkvård,
 oförmåga att följa normen,
 okunnighet om normen och genomslag av skrivarens (-arnas) talspråk, en provinsiell norm, dvs. *-a* fanns i det lokala språket,
 avstånd från det normgivande kungliga kansliet.

Jag sammanfattar: Även om *e*-former i enskilda fall — helt eller delvis — kan härröra från skrivarens talspråk, förklarar detta dock ej *e*-formernas nästan hundra procentiga dominans i kanslihandlingarna under Vasasönerna. Jag står därför fast vid min ovan deklarerade mening, att kanslispråkets *e*-former i äldre nysvenska väsentligen är att fatta som ett stildrag. *e*-skrivningarna beror på skrifttradition, en tradition som ytterst går tillbaka till unionstiden och dess svensk-dansk-tyska förvaltningsspråk.

Den omedelbara orsaken till *e*-formernas upphörande i de tryckta kanslitexterna kan inte anges med absolut visshet. Förmodligen är det flera faktorer som samverkat. Grundförutsättningen för kansli-*e*:s försvinnande torde dock vara dess karaktär av utländskt kurialt stildrag och den språkliga patriotism som fanns hos rikets ledande män. Att den definitiva svängningen sker med Gustav Adolfs trontillträde tyder på att kungen på ett eller annat sätt haft med saken att göra. Har han ingripit, vore det med tanke på hans varma intresse för modersmålet ej förvånande. Allmänt känt är att han ville inrätta en professur i svenska, att han uppmanade Bureus att skriva en svensk

ordbok och grammatik, att han i flera skrivelser påpekade modersmålets betydelse, att han upprättade skolor och intresserade sig för själva undervisningen och lärarutbildningen etc. Viktigt i sammanhanget är att Gustav Adolf själv har ett nästan hundra procentigt *a*-mönster. I hans personliga brev har jag blott funnit 1 *e*-form (se s. 83). I hans ämbetsbrev och instruktioner är *a*-formerna 96 % (se s. 65). Gustav Adolf är således den förste av Vasa-regenterna som gynnar *a*-formerna.²⁰² Jag vill sätta detta i samband med att Bureus var hans skrivlärare. Gustav Adolfs andre lärare, Johan Schroderus, adlad med namnet Skytte, har i egenhändigt skrivna brev ganska många *e*-former,²⁰³ vilket dock inte torde ha haft någon betydelse för kronprinsen, då Skytte ledde Gustavs klassiska studier.²⁰⁴

Bland andra betydelsefulla män med starkt intresse för modersmålet kan nämnas rikskanslern Axel Oxenstierna, riksrådet Johan Skytte, biskoparna Johannes Rudbeckius och Laurentius Paulinus Gothus, rikstranslatoren Erik Schroderus och Johannes Bureus. Om de två sistnämnda se nedan.

Att *e*-formerna upphör i kansliskrivelserna skulle kanske också kunna ha en politisk orsak. Den abrupta övergången från *e*-dominans till *a*-dominans i trycket sker ju mitt under det svensk-danska kriget 1611—13, vilket för Sveriges del fick en olycklig utgång (Älvsborgs lösen). Under sådana omständigheter vore det naturligt om *e*-formerna, som i tiden sannolikt uppfattades som danismer, på kunglig order utrensades ur det kungliga trycket.²⁰⁵

Den tvära omkastningen i trycken — 1610 var *a*-formerna där 5 %, 1612—24 72 % — tyder på att ett påbud eller en instruktion av något slag utfärdats. Vad som styrker detta antagande är att kanslipersonalen 1610 och 1612 — med undantag av hovkanslern Nils Chesnecopherus och sekreteraren Erik Elofsson — sannolikt är densamma. Karls kanslipersonal behölls så gott som mangrant av den nye kungen.²⁰⁶

²⁰² I det enda kända originalbrevet av Johan III förekommer ej några infinitiver men texten i övrigt är full av *e*-former. I det enda kända egenhändiga brevet av Sigismund (till Klas Fleming 20 mars 1594) — dess äkthet har dock ifrågasatts — är *e*-formerna allena rådande.

²⁰³ Se t.ex. brev nr 3 (s. 165 f.), 10 (s. 173), 59 (290 ff.) i AOSB 2: 10.

²⁰⁴ Om Gustav Adolfs utbildning och lärare se Berg *Skytte* 94 ff.

²⁰⁵ Att danskhatet var särskilt starkt i tiden framgår av att 1611 — nio år före den fullständiga översättningen — utkom i särtryck Schroderus svenska översättning av Hemming Gadhs beryktade tal *Oratio contra Danos*, som Johannes Magnus infört i sin *Historia de omnibus gothorum sveonumque regibus* tryckt i Rom 1554. Se Ståhle *Verspråk* s. 418.

²⁰⁶ Edén är övertygad om att så gott som hela kanslipersonalen övertogs av Gustav Adolf. Ävlöningslängderna är visserligen ofullständiga för Karl IX:s sista år och saknas från Gustav Adolfs första tid, men Edén anför andra handlingar som

Andra omständigheter, som gör det rimligt att räkna med att en instruktion rörande ortografin utfärdats, är att en omorganisation av kansliet påbörjades 1612 och att Stockholmstrycken fick ny korrektorsamma år. I den av Axel Oxenstierna år 1612 utfärdade kansliordningen uppräknas de förnämsta tjänstemännen i kansliet och deras åligganden. Några ortografiska föreskrifter för skrivarna förekommer emellertid inte.²⁰⁷ Man måste emellertid räkna med möjligheten att en språklig mall eller instruktion kan ha existerat men förkommit. Man kan också tänka sig att en sådan muntligen förelagts skrivarpersonalen. I varje fall är det inte orimligt att anta att ortografin i kansliet sågs över i samband med kansliets omorganisation i övrigt.

Om en språklig mall eller instruktion — och tillkomsten av en sådan låg i luften — utarbetats för kanslipersonalen, vore det rimligt att den också skulle gälla för kronans tryckeri i Stockholm. Korrektors vid detta var sedan januari 1612 riksöversättaren och f.d. skolläraren Erik Schroderus (Nycopensis) som liksom Bureus uteslutande nyttjar *a*-former i sina tryckta arbeten. (Undantaget är *KyskSpeg.* 1622 som har 2 *e*-former, vilka emellertid nog skall fattas som tryckfel.) Den omständigheten att Schroderus övervakade trycken skulle kunna ge en förklaring till att *a*-formerna fortare blir normgivande i de tryckta breven än i de otryckta. Som korrektors hade Schroderus att språkligt granska korrekturavdragen, rätta felaktigheter i texten och meddela dessa till faktorn, som fick ombesörja rättelser. I kansliet däremot övervakades skrivelserna av sekreterarna som var skolade i Karls eller Johans kansli, där *e*-skrivningarna sedan långt tillbaka varit så gott som allmänt förhärskande. Det är rimligt att tro att det gick trögt att utrota de sedan länge traditionella *e*-skrivningarna. Som framgår av procenttalen fick korrektorn eller/och faktorn — särskilt de första åren — låta en del *e*-skrivningar passera. Rättelser behövde ju inte göras av fara för att missförstånd skulle uppstå.

Att ett ortografiskt påbud o.d. utfärdats av Gustav Adolf eller Axel Oxenstierna är givetvis blott en hypotes. Om nu kungen eller kansli-

innehåller åtskilliga av namnen på kanslipersonalen. Se Edén *CentralrUtveckl.* s. 96 med noterna 1 och 2.

²⁰⁷ Förhållandet är detsamma i kansliordningarna av år 1613 (?), 1618, 1620 och 1626. I dessa redogörs det för kanslichefens åligganden, personalens uppgifter, arbetstider, arbetslokaler etc., men några språkliga föreskrifter har jag ej funnit. Det skall emellertid påpekas att samtliga nämnda kansliordningar föreligger i avskrifter. Flera av dem är odaterade. Första gången bestämmelser angående språket tas upp i en kansliordning tycks vara i 1713 års. I § 23 föreskrivs att man skall beflita sig om en ren och tydlig svenska och så mycket som möjligt undvika främmande ord. Kansliordningarna är avtryckta av Styffe i *SamlInstructFörv.* 1: 295 ff. och i *MRA* 1929 s. 127 ff. (1713 års kansliordning).

chefen velat genomföra en svenskare skriftnorm i kansliet, kan man fråga sig vem eller vilka som fick uppdraget att utarbeta lämpliga ortografiska regler. Det är egentligen blott två personer som kan komma i fråga.

Den ene är Johannes Bureus. Som lärare för Gustav Adolf måste han ha utövat ett stort inflytande på kronprinsen. Och liksom sin fader stödde och uppmuntrade Gustav Adolf som konung Bureus i dennes olika värv. Särskilt gillade han Bureus antikvariska och fosterländska forskning. Bureus hade knutits till kansliet redan 1590 och hade ett aktat namn och stor auktoritet, vilket framgår av de många uppdrag²⁰⁸ han tilldelades både under Karls och Gustav Adolfs tid. Det är faktiskt inte omöjligt att idén till ett svenskare stavsätt i kansliet ytterst kommit från Bureus själv. Bureus var nämligen tillsammans med Peder Månsson Utter och Mickel Olofsson sedan 1610 sysselsatt med att restaurera och komplettera det äldre riksregistraturet, som var i oordning. Koncepten genomgicks och ordnades efter år och månad. Restaureringsarbetet pågick ännu 1612 men var vid denna tid någorlunda fullbordat.²⁰⁹ Att den språkligt observante Bureus vid granskningen av kanslihandlingarna också kan ha intresserat sig för språket däri och meddelat kungen eller rikskanslern sina iakttagelser är fullt rimligt att anta. I varje fall måste han omkring 1612 på grund av restaureringsarbetet vara särskilt väl förtrogen med kansliets språkanor. Viktigt i sammanhanget är också att Bureus som korrektör vid trycket av Uppsala mötes beslut 1593 och GAB 1618 — han förordnades för det sistnämnda uppdraget redan 1594 — rent praktiskt torde ha befattat sig med ortografi och språkvårdsfrågor.

Vi har i behåll två skrifter av Bureus, vilka vittnar om att han verkligen haft intresse för språkvård. Jag syftar på *Vnderwijsning för svenske skrifvere och prentere*, som av Lindroth daterats till före 1636 (SFSS 42: 33), och *Tabula ortho-graphica Stvnt vndervisning om vanliga svenska skriftenes bokstavar[s] Huru de rätteligare än här til, skrivas oc stavas kunna. Skrivarom och präntarom til nytto skrivvin af Johan [. . .] Bure*, som av Lindroth daterats till 1636—42 (SFSS 42: 36 ff.).²¹⁰ I dessa skrifter behandlas enskilda bokstäver, avstavning, stor bokstav, dubbelskrivning av vokal och konsonant, onödiga, främmande bokstäver (C, Q, X, Z) etc. I *Tabula orto-graphica* finns också en tabell till hjälp vid arkbeteckning för tryckare.

²⁰⁸ Se härom SBL 6: 689 ff.

²⁰⁹ För uppgiften om Bureus deltagande i arbetet med riksregistraturets restaurering och komplettering har jag att tacka docent Ivan Svalenius, Lund.

²¹⁰ Båda skrifterna är avtryckta i SFSS 42: 107 ff. och 112 ff.

Alltiffrån 1593 har vi anteckningar av Bureus hand rörande runologiska och grammatikaliska spörsmål. Från omkring 1600 härrör *Rätt svenskt mdl grammaticae* (SFSS 42: 67 f.) och *Praecepta quaedam grammatica*, som innehåller språkliga anmärkningar mot Petrus Johannis Gothus översättning av Psaltaren, som utkom 1599. Bl.a. irriteras Bureus över att Gothus skriver »the äre, för äro . . . krona . . . pro krono . . .» och att han »för sin sijne sitt, satte . . . theras mångestädz i 106» (SFSS 42: 69). 1602 skriver han *Runaräfst*. Däri ges regler av samma slag, som sedan möter i de ortografiska skrifterna från ca 1636. Där behandlas y-j, f-v-w, där fördöms de onödiga bokstäverna C, Q, X, Z etc. På ett ställe heter det (SFSS 42: 88):

Månge hafva nu taghit sigh före at skrifva desligest och ligervis och mykit annat sådant, ibland rene Svenskan som dogh är Danska. Them voro best läta huart tungomål vara för sigh oförkränkt och omängt och blifve til fridz medh Svenskan hon är altijdh så godh som någhot tungomål här om kring. Vti Svenskan säghs ju lijk och ikke lig [. . .] så hör och hêta tes lijkast och lijkavist. k emillan i och a och ikke g.

Som synes är Bureus väl medveten om hur — enligt hans mening — god svenska bör skrivas. Av de ovan nämnda skrifterna existerar inte något känt tryck. 1611 trycktes emellertid med kungligt privilegium Bureus *Rvna ABC-boken*, den äldsta bevarade svenska ABC-boken. Den utkom i nya och förändrade upplagor 1612 och 1624.²¹¹ Innehållet utgöres av det latinska alfabetet och runalfabetet, katekesens fem huvudstycken, både med runskrift och latinska bokstäver, samt några böner. De två första upplagorna innehåller uppgifter, som är av intresse för oss. De inledes nämligen med några *rättskrivningsregler*. I ABC-boken av år 1611 heter det:

Thetta läres först j swenske skriften: A B C . . . T V X Y Z Å Ä Ö Ch Dh Gh Th Ph. Så at lärefädherne vnderwijse sijne lärebarn achta 1. Hwilke äre the rätta swenske 9 vocales och 19 consonae och at C Q X latijnske äre K och C H S, och grekeske Z och Ph äre intet annat än S och F j Swenskan. 2. Åtskilnan emillan E och Ä, O och Å, K och Ch, D och Dh, G och Gh, T och Th, i vocal. och j cons., u vocal. och v cons., V cons. och F. 3. Skillnadhen emillan enfalle stawar och twefalle, såsom v ifrå w vthi blifwa [. . .] och blifwin etc. 4. At the, som lijke äre fatte, icke hindra hwar annan. (Citerat efter Hernlund *Förslag* s. 7 not 2.)

I ABC-boken av år 1612 slås reglerna 2 och 3 samman. Dessutom tillkommer två nya regler:

4. Vthi stavandet, at *characteristica terminatio* icke hindrar rätta stavelsen, ty rättare stavas Svensk-er än Sven-sker. 5. At medhan dh, gh, th, ch börja

²¹¹ Dessutom förekommer en latinsk upplaga: *Prima juventutis christianae institutio literaria*. Stockholm 1612.

aldrigh någhot svenskt ord eller stavelse, ty är rättare fadh-er än fad-her. (Citerat efter Hernlund a.a. s. 7 not 2.)

Dessa ortografiska regler²¹² är de äldsta bevarade i svenskt tryck. Att ABC-boken omtrycktes och hade kungligt privilegium tyder på att den fyllde ett behov och hade kungens gillande. Orden »Så at lärefädherne vnderwijse sijne lärebarn achta» visar att Bureus ABC-bok var avsedd som lärobok i modersmålet. Men ingenting hindrar att den också fungerade som ortografiskt rättesnöre för skrivare och tryckare. Vi bör observera att reglerna i ABC-böckerna återkommer i *Vnderwijsning för svenske skrifvere och prentere* och i *Tabula orthographica*.

Av ovanstående framgår att Bureus i början av 1600-talet sysslade med språkliga spörsmål, ofta rent ortografiska. Några anmärkningar mot *e*-skrivningar har jag emellertid inte påträffat hos honom, men väl mot danismer i svenskan. I de genomgångna texterna har emellertid *a*-formerna varit allena rådande. Bureus var på grund av sina runologiska och »götiska» studier väl medveten om vad som — enligt hans förmenande — var rätt och fel i svenskan. På grund av den sakkunskap och det goda rykte han ägde, åtnjöt han konungens fulla förtroende. Om en ortografisk instruktion avfattats, måste han ha varit väl skickad för uppgiften att sammanställa en dylik.

Den andra tänkbara författaren av en stavningsmall är den ovan nämnde korrektorn och rikstranslators Erik Schroderus, som i sin dagliga gärning måste ha befattat sig med ortografiska spörsmål. Också Schroderus åtnjöt stort anseende och hade mäktiga gynnnare. Karl IX hade under sin hertigtid umgåtts i Schroderus föräldrahem och 1608 blev Schroderus lärare för den unge hertig Karl Filip. Han tycks även ha varit nära vän till hertig Johan av Östergötland (Schück *SvFörlBokH* 1:133). I Schroderus enorma produktion är *a*-formerna allena rådande (med undantag av *KyskSpeg.* 1622). Det vore av största intresse, om möjlighet funnes, att jämföra ett tryckmanuskript av Schroderus med det färdiga tryckalstret. Om sådant material finns bevarat, har jag emellertid av tidsbrist ej undersökt. Den tvärgående till *a*-former i de tryckta kanslihandlingarna och det faktum att *a*-mönstret överlag är betydligt noggrannare iakttaget i de tryckta skrifterna än i de otryckta styrker teorin om att en medveten språkvård existerat i tryckeriet (-erna). Tryckens ställning talar således för att det är den handlingskraftige Schroderus — kanske i samarbete med Bureus — som ligger bakom en ortografisk instruktion, om nu en sådan avfattats.

²¹² Dessa ortografiska anvisningar är utelämnade i sista upplagan.

En viktig förutsättning för *a*-formernas återkomst och bestående är att den tryckta religiösa litteraturen och trycken av *LL* och *SL* samt huvudparten av trycken av den övriga profana litteraturen har 100 % eller nästan 100 % *a*-former. I varje fall torde *a*-mönstret i bibel²¹³ och lag ha haft betydelse för att den språkliga utvecklingen blev som den blev, dvs. att *a*-formerna slog ut *e*-formerna. Viktigt är också att *a*-formerna sannolikt fått stöd i vissa mellansvenska dialekter.

Infinitiv-*a*:s restitution är en seg och långvarig process. Saken var ingalunda klar i och med översättningen av *NT* 1526 och *GVB* 1541, trots vad N. Lindqvist flerstädes påstått.²¹⁴ Det kom — som denna undersökning visat — att dröja ytterligare drygt 100 år innan *a*:s seger var ett faktum.

²¹³ Språket i 1618 års bibelutgåva ansågs mönstergillt inte bara av 1615 års bibelkommission utan också av den av Kanslikollegium tillsatta språkkommissionen på 1690-talet.

²¹⁴ Se tex. Lindqvist *GVBs Riksspr.* s. 14 och Dens. *Inledn NT* s. XVI ff.

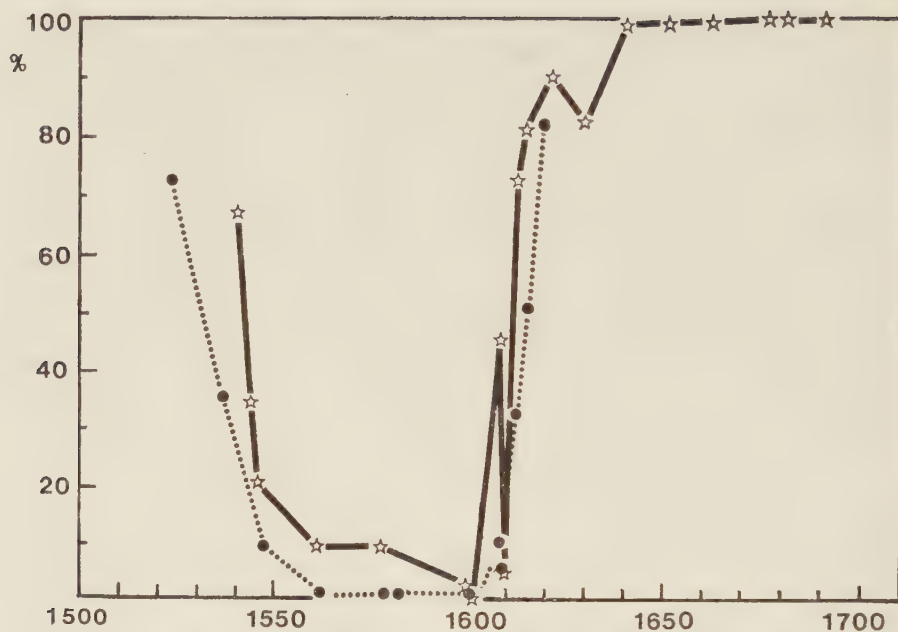

Fig. 1. Infinitivvändelsen i kungliga brev, plakat, förordningar o.d. 1523—1691

% a-former i otryckta brev — prickad linje.

% a-former i tryckta brev — heldragen linje.

Avdelning III

Om andra ord- och böjningskategorier än inf. med historiskt ändelse-*a* i reformationstidevarvets och stormaktstidens religiösa och kuriala litteratur

1. Forskningsuppgiften

Huvudsyftet med detta kapitel är att pröva om den i avdelning II uppställda hypotesen — att en ortografisk instruktion av något slag utfärdats i samband med kansliets omorganisation 1612 — kan vara riktig eller i varje fall ges ytterligare stöd. Om man önskade få till stånd en ortografisk reform i kansliet, en svenskare skriftnorm, vore det ju rimligt att även andra »osvenska» *e*-skrivningar än *inf.-e* utmönstrades. En fråga som härvidlag genast anmäler sig är: vilka ord- och böjningskategorier med historiskt ändelse-*a* utöver *inf.* får *e* i ändelse för väntat *a*?²¹⁵ Det torde vara omöjligt att med full säkerhet och i detalj besvara frågan. Men ett tvärsnitt av de ordkategorier som drabbas i en »*e*-text» kan ge en ungefärlig bild av *e*-formernas art och förekomst. Texten jag valt är hämtad ur Sigismunds patent och svar på beskyllningar från hertig Karl, daterat den 23/12 1602. Den har 100 % *-e* i *inf.* Ändelser som har *e* men som historiskt sett »borde» ha *a* har satts med fet stil. Understrykning betecknar tveksamma fall: *e* kan gå tillbaka på ett gammalt *a* men kan också ha annat ursprung.

Och som han beskyller Oß, för osanfärdigheet håller lögn, så måge i wete, att Wij (Gud skee loff) annorlunde opfödde ähre, ähn att wete omgå, håller och wele behielpe Oß mäd sådane last. Män han ähr sielff thän samme, som sigh thär wti mäst öfuedh, och mädh lögn, bedrägerij och falskhett omgå, och alle sine saker thär mädh drifuet hafuer, så och altijd lugit och dichtet Oß 5 oppå, [. . .] mäd monge wrongwijse och osanferdige beskylninger och tilmäle, och må wäl blifue hollen för alle lögneres mestere och hufwud, äfter som han nogsampt hafuer bewijst sig een long tijd bort äth, wäl kunne göre thär skiäl före. [— — —]

Män thät han skrifuer sig hafue hulptet, till att sättie Cronen på wår Salige 10 Herfader (höglåflig i åminnelse) thät wele Wij icke neke till [. . .]. Och såsom han mener, thät han mere skulle blifue förskoned thärföre, att han war på höglåflig i åminnelse wår Herfaders sijde emot Kong ERICK. Så må han först ihugkomme, at han och thärföre wtaff honom wäl nog bleff betenckt igen, som förbättrede hans Förstendome mäd thätt intet ringe war, äfter som een partt 15 aff eder wäl ähr wetterliget. [— — —]

Och såsom han icke alleenest, holler på mäd thän ene tungen äfter thän andre, eder att skinne och skafue (och snarest så til seijende) wtsuger eder både till mårg och been, Jaa, skoner cij håller (äfter som Wij förnummet

²¹⁵ *e* i ändelser för väntat *i* eller *o* eller *u* behandlas ej i denna avhandling.

- 20 hafue) wärnlöse Änckiers. Faderlöse och Moderlöse barns Penninger, röfwer och skiöffler Hospitaler: wptager och all Ricksens ränthe, både sölfuer, kåpper, och andre förnämbde wharer: [. . .] ähn så snart han förnimmer, thett mäd hans ogudachtige, wäldsamme Regemente gripper een ände, och han ingen annen råd kan finne, wthen moste tage til flychten, will han mäd samt sijne
- 25 wtlänni[n]ger och annet Parthij, drage sin kooß och behollet sig till bäste. Och så aldeles förblotte Rijket all sin wärn och förmögenheet, så att thätt sig antingen seent äller aldriß opreeser igen, huilket hans wpsåt Rijket till alsomstörste skade, kan få sin framgong, så framt i icke wele wäll see edher före, och i tijd sådant förhindre och förekomme. [— — —]
- 30 Wij haffue och förståt, at Hertigen på nytt igen, wil holle een Sammenkompst, och kan skee för wåre Mandater skul, som han icke hade förmodet att honom så oförtänckte skulle påkomme, twifle och icke håller att han wti samme försambling, gripper til sijne gamble konster igen, edher mäd gode och söte ord til at förblinde, låcke och öfuertale. Män så wele Wij icke
- 35 förmoode annet, än att i jw mäd skaden, skole och wele wijse ware.

I texten finns givetvis inte exempel på alla de kategorier i vårt språk-system som historiskt sett har ändelse-*a*, men de kategorier som är representerade har alla — med undantag av *sådant* r. 29 och *sådane* r. 3 (där dock sista vokalen är *e*) — *e* i texten: inf. (tex. *wete* r. 1), pres. sing. 1:a konj. (tex. *skiöffler* r. 21), pret. 1:a konj. (tex. *förbättre* r. 15), p.pf. 1:a konj. (tex. *förskoned* r. 12), sup. 1:a konj. (tex. *förmodet* r. 31), p.pr. (tex. *seijende* r. 18), subst.-ändelsen *-ar* (*kåpper* r. 22), pluraländelsen *-ar* (tex. *wtlänni[n]ger* r. 25), subst.-ändelsen *-are* (tex. *mestere* r. 7), ordningstal (*annet* r. 35), adj.-böjn. (tex. *sijne* r. 24), adv. på *-a* (tex. *annorlunde* r. 2), adv. på *-an* (*wthen* r. 24), superlativändelsen *-ast* (tex. *snarest* (adv.) r. 18).

Vad gäller de tveksamma fallen kan man tex. inte säkert avgöra om *beskyller* r. 1, *skoner* r. 19 böjs efter första eller andra konjugationen eller om en form som *skade* r. 28 representerar historiskt *skade* mask. eller *skada* fem. eller mask. *Cronen* r. 10 kan utgå från en nominativ *Cronan* eller från oblik form *Cronon*. *behollet* r. 25 kan komma av *beholla det* eller *beholle det*. Påfallande är att adjektivens gamla ändelselösa pluralform i nominativ och ackusativ neutrum — som under äldre nysvensk tid från mask. och fem. analogiskt får *-a* — här har fått *-e*: *gode och söte ord* r. 33 f.

Men det är ej bara gammalt *a* som blivit *e* utan också gammalt *i*, *o* eller *u* (tex. *drifuet* r. 5 *Änckiers* r. 20, *wharer* r. 22, *ähre* r. 2). Även 1:a och 2:a person pl. presens har fått *-e* (tex. *Wij haffue* r. 30, *måge i* r. 1). Osv.

Texten illustrerar således *e*:s fullständiga dominans som ändelse-vokal.

Det kan vara befogat att vi också granskar en text med 100 % *a*-former i inf. för att se om andra historiska *a*-kategorier där också har

ändelse-*a*. Texten är hämtad ur Petrus Johannis Gothus *Postilla* 1597—98 s. 46 f. Fetstilsmarkeringarna är gjorda av mig.

Thetta är Gudz Rådth, att han genom Euangelij dårachtiga Predican, wil göra Menniskiorna saliga, och alleena genom Ordzens hörande och Sacramentzens retta brwk geffua Troona, Retferdigheetena, Saligheetena och thet ewiga Lijffuet. Thesse äre the Fattigas liuffliga Fötter, som förkunna Fred, genom hwilka vår Herre Christus kommer til oss, och medhdeelar oss sins Rijkes 5 håffuor, ägodeelar och skattar, sina Nådh, hielp, tröst, retfärdigheet, saligheet och thet ewiga Lijffuet, och ther igenom Satanas warder trädde vnder våra Fötter, och all högheet kulslåås och förstööras, som vpsätter sikh emoot Gudz kundskap.

Hwad haffuom wij för ena besynnerliga Tröst
i thesso Euangelio?

10

Aendoch vår Frelsare JESus Christus är en rijker och mechtiger Herre öffuer Himmel och jord, och haffuer Lijffuet och all tings fulheet, så försmåår han doch icke ringa och förachtada Menniskior, Vthan seer nådeliga til the älanda och fattiga, och wil genom Euangelij predican komma och boo hoos them, som 15 haffua en förkrossadan Anda, på thet han må wederqwickia the ödmükas Anda och the förkrossadas hierta.

Ty thesse äre the Fattige, hwilkom Euangelium warder predicat, nemliga, the Andeliga Fattige, som see och kenna theras feel och brister, befruchta sikh för Gudz strenga wrede, och rädas (såsom stoore Skyldenärar, hwilke 20 äre Gudj skyldige tiyo tusend pund) att the skole ifrån Gudz ansichte hårtkastade warda och til ewigh tijdh förråtna vthi Heluetes Fångatorn.

Sådana fattiga Menniskior, och förkrossada hierta, wil vår Herre Christus icke förachta, vthan wil komma til them och förskaffa Läpparnes frucht, som icke predica wreede, onådth, bedröffuelse, ångest, dödh och fördömelse, 25 Vthan Fredzens Euangelium, thet frögdefulla Bodskapet, och then goda nyia tijdenden, att Gudh är försonat medh oss genom Cristi Blod och Offer, och wil tilräkna them sina retfärdigheet genom Troona, skenckia them dubbelt för alla theras synder och geffua them then helga Anda, som geffuer theras Anda witnesbyrd, att the äre Gudz Barn, och roopar vthi theras hierta, Abba käre 30 Fadher.

Altå haffuer vår Herre Christus tröstat Adam och Eua, Daud, Hiskiam, Manassem, Mariam Magdalenam, Zacheum, Petrum, Röffuaren på Korsset och andra flere, och kommit til them medh sinne hugswalelse vthi theras armood, lätit predica them Euangelium, och werkat retfärdigheet, fred och 35 frögd vthi theras hierta.

Som synes har alla *a*-kategorierna fått *a*. I de fall där *e* uppträder som ändelsevokal är det grammatiskt korrekt: *Thesse* r. 4, 18, *Fattige* r. 18, *käre* r. 30 osv. 3:dje person pl. presens av *vara* (tex. r. 18) och det preterito-presentiska *verbet* skola (r. 21), som går tillbaka på *-u* (*-o*), har ljudlagsenligt fått *-e*.

Det är givet att man utifrån endast två språkprov inte säkert kan uttala sig om det förhåller sig så, att en text med 100 % *-e* eller *-a* i inf. också har 100 % *e* resp. *a* i andra kategorier som historiskt sett borde ha ändelse-*a*. Att döma av de anförda språkproven tycks man emellertid ha rätt att misstänka att så är fallet. Jämför dock tabell 24 och 25 s. 116 f.

2. Urvalet av ord- och böjningskategorier

Kategorier som historiskt sett bör få ändelse-*a* i vårt språkssystem är många, vilket redan framgår av de ovan anförda språkproven. Hur bilden ser ut i fornsvenskan framgår av fig. 2.

Fig. 2. Tablå över ändelse-*a*s förekomst i klassisk fornsvenska.²¹⁶

	ändelse	genus	num.	kasus	stam	exempel
<i>Subst.</i>	<i>-a(r)</i>	m.	pl.	nom.	a-, an-	arma(r), granna(r)
<i>Obest. f.</i>	<i>-a(r)</i>	f.	pl.	nom., ack.	o-	grava(r)
	<i>-a</i>	m.	pl.	ack.	a-, an-	arma, granna
	<i>-a</i>	m.	sg.	oblika	an-, nd-	granna, bonda
	<i>-a</i>	f.	sg.	nom.	on-	gata
	<i>-a</i>	n.	sg.	alla	an-	ögha
	<i>-a</i>	alla	pl.	gen.	alla	arma osv.
	<i>-a(r)</i>	m.	sg.	gen.	i-, u-, rot-	rätta(r), suna(r), fota(r)
	<i>-a(r)</i>	f.	sg.	gen.	o-, i-, rot-	grava(r), synda(r), boka(r)
<i>Best. f.</i>	<i>-na</i>	m.	pl.	ack.	a-, an-	armana osv.
	<i>-na(r)</i>	f.	pl.	nom., ack.	o-, i-, on-	gravana(r) osv.
	<i>-ina</i>	f.	sg.	ack.	o-, i-, on-	gravina osv.
	<i>-inna(r)</i>	f.	sg.	gen.	o-, i-	gravinna(r) osv.
	<i>-nna(r)</i>	f.	sg.	gen.	on-	gatunna(r)
	<i>-nna</i>	alla	pl.	gen.	alla	armanna osv.
<i>Adj.</i>	<i>-an</i>	m.	sg.	ack.		langan
<i>Stark böjn.</i>	<i>-a</i>	m.	pl.	ack.		langa
	<i>-(r)a(r)</i>	f.	sg.	gen.		lang(r)a(r)
	<i>-a</i>	f.	sg.	ack.		langa
	<i>-a(r)</i>	f.	pl.	nom., ack.		langa(r)
	<i>-(r)a</i>	alla	pl.	gen.		lang(r)a
<i>Svag böjn.</i>	<i>-a</i>	m.	sg.	oblika		langa
	<i>-a</i>	f.	sg.	nom.		langa
	<i>-a</i>	n.	sg.	alla		langa
<i>Komp.-änd.</i>	<i>-are</i>					starkare
<i>Superl.-änd.</i>	<i>-aster</i>					starkaster
<i>Komparativ</i>	<i>-a</i>	f.	sg.	nom.		yfra
	<i>-a</i>	n.	sg.	alla		längra
	<i>-a</i>	m.	sg.	oblika		längra
<i>Pronomen</i>	<i>-a</i>	f.	sg.	gen.		pera
<i>Dem.</i>	<i>-a</i>	alla	pl.	gen.		pera
	<i>-a</i>	m.	sg.	ack.		pänna
	<i>-a</i>	f.	sg.	gen., ack.		pässa
	<i>-a</i>	n.	sg.	nom., ack.		pätta
	<i>-a</i>	m.	pl.	ack.		pässa
	<i>-a(r)</i>	f.	pl.	nom., ack.		pässa(r)
	<i>-a</i>	alla	pl.	gen.		pässa
<i>Adv.</i>	<i>-a</i>					illa
	<i>-an</i>					sedan, nordan
	<i>-ars</i>					annars
<i>Komp.-änd.</i>	<i>-ar</i>					optar
<i>Superl.-änd.</i>	<i>-ast</i>					optast
<i>Prep., konj.</i>	<i>-an</i>					utan

	ändelse	infinita former	finita former	exempel
<i>Verb</i>	<i>-a</i>	infinitiv		älska
	<i>-ande</i>	p.pr.		älskande
	<i>-ad</i>	p.pf.		älskad
	<i>-at</i>	sup.		älskat
	<i>-a</i>		3. pl. pr.	älska
	<i>-ar</i>		sg. pr.	älskar
	<i>-ape</i>		pret.	älskape
	<i>-a</i>		2. sg. pr. imp.	älska

Att undersöka alla kategorier med gammalt *a* är icke görligt och knappast heller nödvändigt för mitt syfte. Jag har måst göra ett urval som är subjektivt och kanske ej helt invändningsfritt. Avgörande för mitt val har emellertid varit kategoriernas frekvens och entydighet. Jag har valt att undersöka följande sex kategorier:

1. 3. pl. = 3:dje person presens pluralis (typen *kalla*)
2. *-ade* = preteritum av första konjugationen (typen *kallade*)
3. adv. på *-an* (typen *sedan*)
4. *-ande* = presens particip och verbalsubstantiv (typen *kallande*, *byggande*)
5. adv. på *-a* = adv. (typen *illa*) och adverbiala prep.-uttryck (typen *till baka*, *med rätta*)
6. *-are* (typen *domare*).

Kommentarer

1. 3. pl. är en entydig och frekvent och lättexcerperad kategori. Ursprung för ändelsevokalen: gammalt *a*.

Två fall av 3. pl. har icke excerperats. I de siffror som ges för 3. pl. ingår icke de preterito-presentiska verben (se Wessén *SvSpråkh.* 1: 131) och verbet *vara*. Ändelsevokalen går här ej tillbaka på gammalt *-a* utan på *-u* (*-o*), som i götiska och mellansvenska, även i vissa uppsvenska, mål ljudlagsenligt försvagats till *-e*.²¹⁷ Dessa verb har i äldre nysvenska vanligen också *-e*, ofta även i texter med ett hundra procentigt *a*-mönster i 3. pl. för övrigt. Jämför tex. det ovan s. 107 citerade textstycket ur Petrus Johannis Gothus *Postilla* 1597—98. Intressant är emellertid att också de preterito-presentiska verben analogt fått *-a* men inte verbet *vara* (*äro*). När denna övergång är genomförd belyses något i not 238.

²¹⁶ Tablån är ej fullständig. Substantivslut på *a*+kons. (typen *början*, *härad*) och *-are* (typen *domare*) har ej upptagits. Räkneorden och de poss. pronomina, som i stort höjs som adjektiv, har inte heller medtagits. Likaså har de indef. pronomina *nokor*, *ängin* och det interrogativa *hvilikin* ej uppförts, då de i stort får samma ändelser som *pänni*. Det indefinita *hvar* får *-a* i fem. sing. gen. och ack., *hvarghin* *-a* i fem. sing. ack. — Det bör tilläggas att böjningssystemet förenklas på grund av kasusutjämning o.d. i slutet av den fsv. och under den nysv. perioden. Bl.a. får gen. pluralis genomgående *-s* hos substantiv och pronomen (tex. *armars*, *drottningars*, *deras*); *-a* blir alternativt ändelse (tex. hos adjektiv i mask. pluralis nominativ stark böjning, tex. *långa*, och i mask. nominativ singularis svag böjning, tex. *spada*); adjektivens ändelselösa form i nominativ och akkusativ pluralis neutrum får från mask. och fem. analogiskt *-a*. Osv.

²¹⁷ Se Wessén *SvSpråkh.* 1: 156.

e-former i att-satser styrda av verb och uttryck som betecknar vilja, befallning, förbud o.d. är tvetydiga och osäkra. I en sats som:

Wij biude och befalle fördenskul alle dem som detta angår, [...] at dhe ställe sigh detta till rättelse och effterkompst [. . .]. (Ur Hedwig Eleonoras Plakat angående tiggeri. 4/4 1663.)

kan man icke säkert avgöra vilket modus *ställe* har, även om äldre språkbruk talar för konjunktiv. Fornsvenskan hade i sådana att-satser — då ej omskrivning förelåg — ren konjunktiv.²¹⁸ För att vara på den säkra sidan har jag därför uteslutit både *e*- och *a*-former i sådana satser. Formellt sett är visserligen *a*-formerna entydiga (indikativ) men för att det ej skall bli överrepresentation för *a*-formerna har ingendera av formerna excerperats. Sådana osäkra fall i de tryckta kungliga mandaten är emellertid så få, att jag inte ansett det behövt att registrera dem särskilt.

2. *-ade* är en entydig och klar kategori. Ursprung för ändelsens första vokal: gammalt *a*. I den religiösa litteraturen är *-ade* mycket frekvent, i den kuriala däremot lågfrekvent. Men även om talen för *-ade* i kansli-texterna är små, så ger de tillsammans med de övriga excerperade kategorierna en relativt säker bild av mönstret i den excerperade texten. Jag har dessutom kompletterat *-ade* i den kuriala litteraturen genom att granska den böjda formen *-ade* av p.pf. av första konjugationen (typen *den utskickade mannen, de som är utskickade, utskickade män*).

3. adv. på *-an* är en entydig och relativt frekvent kategori. Ursprung: ändelsevokalen i de hit hörande orden har ej samma etymologi men går i dem alla tillbaka på gammalt *-a*.²¹⁹ Vissa av orden kan också uppträda som prep. och/eller konjunktion (tex. *innan, utan, sedan, undan*). Adverbena på *-an* är inte någon särskilt stor grupp, det rör sig om 20 stycken (varav några också förekommer såsom senare sammansättningsled): *innan, utan, fjärran, framman, nedan, vadan, undan, hädan, dädan, ovan, nordan, östan, västan, sunnan, nästan, samman, sällan, sedan, medan, emedan*.

I undersökningen har ej medtagits de analogiskt bildade (*e*)*mellan* och *redan*, där ändelsens vokal ju inte utgår från gammalt *a* (jämför fsv. *mællom, redho*).²²⁰

²¹⁸ Se Mattsson *KonjFsv.* s. 96.

²¹⁹ Se Hellquist *SvOrdbildn.* s. XI f.

²²⁰ Första och sista belägg i SAOB för formen *mellen* är 1523—1754. Vad beträffar *redan* är denna form av ordet belagd sent i SAOB (1640) och endast med *a*.

4. *-ande* är en frekvent kategori. Den har dubbelt ursprung: presensparticipen är inhemska,²²¹ de neutrala verbalabstrakterna är efterbildningar av medellågtyska neutrala substantiv på *-ent* eller *-en* (gen. *-endes*, dativ *-ende*). Tamm har visat att dativen i tyskan var den mest brukade formen, tex. *mit etende* 'med att äta'.²²² Då det emellertid vid en förundersökning visade sig att verbalabstrakterna följer de inhemska presensparticipens mönster och utveckling beträffande *a* och *e* i ändelsen, fann jag det ej nödvändigt att i excerperingen skilja de två *ande*-typerna åt. Siffrorna för *-ande* avser således presensparticip och verbalabstrakter sammantagna.

Substantiverade presensparticip, typen *handlande*, och *-ande* med tillagt *-s*, typen *finnandes*, har medtagits i undersökningen.

5. Orden som hör till kategorin adv. på *-a* har dubbelt ursprung. De kan vara inhemska och ändelsevokalen går då tillbaka på gammalt *-a*, vilket kan ha flerfaldig härkomst.²²³ De kan också vara lån och ändelsevokalen går då (väsentligen) tillbaka på den medellågtyska adverbändelsen *-e*,²²⁴ tex. *sakta* (av mlt. *sachte*), eller på den medellågtyska dativändelsen *-e*, tex. *med rätta* (av mlt. *mit rechte*).²²⁵ I undersökningen har inte medtagits *borta* (< fsv. *borto*, eg. dativ av fsv. *bröt* '(uppbruten) väg') och *fram-* och *huvudstupa* (< fsv. *fram-* resp. *hovudhstupo*, sammansättning med fsv. adv. *stupo* 'framstupa', eg. oblikt kasus av sv. dialekt *stupa* 'brant ställe').²²⁶ Liksom i *ande*-kategorin redovisas de inhemska orden och lånorden i denna kategori tillsammans.

6. *are*-orden bildar en mycket frekvent kategori.²²⁷ *-are* är en samgermansk avledningsändelse, som ytterst går tillbaka på lat. *-arius* (tex. *camerarius* kamrerare, avledning av *camera* rum). Sådana latinska ord inlånades tidigt från sydgermanska språk och blev i de nordiska fornspråken mönster för nybildning (tex. fsv. *domare* : *domber* dom, *klokkare* : *klokka*). *are*-orden kan även vara tyska ord inlånade under medeltiden (tex. *ryttare*, *skräddare* av mlt. *rüter* resp.

²²¹ Se Wessén *SvSpråkh.* 2: 52 och Holm *Epoker* s. 68.

²²² Se Tamm *TyÄndelser* s. 5 ff. och Wessén *SvSpråkh.* 2: 138 ff.

²²³ Se Tamm *ÄndAdv.* s. 3 ff.

²²⁴ Den medellågtyska adverbändelsen *-e* kan dock vara etymologiskt lika med svenskans *-a*, så tex. i *gärna*.

²²⁵ Se Tamm *ÄndAdv.* s. 4; jämför Tegnér i *ANF* 1889 s. 335—36 not 1.

²²⁶ Äldsta och yngsta belägg i *SAOB* för formen *borte* är 1526—1895 (för *borta* 1523 osv.), för *framstupe* 1694—1710 (för *framstupa* 1620 osv.), för *huvudstupe* 1559—1709 (för *huvudstupa* 1566 osv.).

²²⁷ Om suffixet *-are* se Wessén *SvSpråkh.* 2: 120 ff.

schrēdere), där *-are* ersätter mlt. *-er(e)*. I några fall har *-are* också lagts till romanska lånord (tex. *sekreterare*). Flera gamla ord av olika ursprung har analogiskt ombildats och antagit ändelsen *-are* (tex. *läkare* av äldre *läkir*, *hammare* av äldre *hammar*, *stackare* av äldre *stafkarl*).²²⁸ Ord av denna typ är sällsynta i mitt material. Undantaget är *undersåtare*, som är en ombildning av ett äldre *undersåte* (fsv. *undirsate*).

I äldre nysvenska finns till nästan varje ord på *-are* en kortforms-variant på *-ar* eller *-er* som uppträder inte bara såsom titel framför personnamn. Man kan alltså få följande serie i singularis obestämmd form:

<i>ryttare</i>	—	<i>ryttar</i>	—	<i>ryttare</i>	—	<i>rytter</i>
<i>kammare</i>	—	<i>kammar</i>	—	<i>kammere</i>	—	<i>kammer</i>
<i>skeppare</i>	—	<i>skeppar</i>	—	<i>skeppere</i>	—	<i>skepper</i> . Osv.

Best. form sg. *rytteren* kan alltså gå tillbaka på *ryttare* eller *rytter* liksom *ryttaren* på *ryttare* eller *ryttar*. På samma sätt kan best. form pl. *rytterne* motsvaras av sg. *ryttare* eller *rytter*. Då de bestämda formerna — som i kanslihandlingarna för övrigt har låg frekvens — är tvetydiga, har jag excerperat blott säkra former av *are*-orden, dvs. singularis och pluralis obestämmd form: *ryttare*, *kammare*, *skeppare* osv. I och för sig skulle de bestämda formerna i en *a*-text kunna medtas. Bakom första vokalen i *-aren* i tex. ett *skrivaren* ligger ett *a*, vare sig man upplöser *skrivare -n* eller *skrivar -en*. Jag har emellertid för att vara konsekvent hållit mig till de obestämda formerna även i sådana texter.

are-ord som står som första led i en sammansättning, typen *gäst-givare-ordning*, har inte excerperats.

Liksom materialet i kategorierna 4 och 5 behandlas de inhemska orden och lånorden tillsammans också i denna kategori.

Av de sex kategorierna bildar således 1—3 en inhemsk grupp: ändelse-*a* har i dem alla ett enda ursprung, nämligen ett gammalt *a*. Kategorierna 4—6 utgör en »blandad» grupp: ändelsen har dels inhemskt ursprung (gammalt *a*), dels utländskt ursprung eller utländska förebilder. Vid materialredovisningen har jag valt att presentera de båda grupperna var för sig. I två av kategorierna (3. pl. och adv. på *-a*) står *a* i absolut slutljud och de är därmed pendanger till inf. I kategorin adv. på *-an* är *a* följt av *n*. I de övriga kategorierna står *a* i näst sista stavelsen. Om *a*:s ställning är av betydelse återstår att se.

*

²²⁸ Se Wessén *SvSpråkh.* 2: 122 och 124 samt Hellquist *SvOrdbildn.* s. XIV.

Bland de många andra kategorierna med ändelse-*a* som jag ej undersöker kan nämnas: svaga maskuliner, svaga femininer, presens -*ar* (typen *kallar*), imperativändelsen -*a* (typen *kalla*), pluraländelsen -*ar* (typen *hästar*), komparativändelsen -*are* (typen *vackrare*), superlativändelsen -*ast* (typen *vackrast*), supinum (typen *kallat*), p.pf. (typen *kallad*), svagt böjda adjektiv. Jag skall kortfattat ange skälen till att dessa kategorier ej behandlats.

Vad gäller de svaga maskulinerna har dessa en helt annan historia och utveckling än inf. Vid medeltidens slut upphävdes den gamla kasusböjningen: nom. *gubbe*, oblik form *gubba*, varvid ord som betecknar levande varelser fick nominativformens -*e* som grundform, medan sakord och abstrakter fick antingen den oblika formen -*a* eller -*e* som grundform, en växling som berodde på utveckling i dialekterna. I de uppsvenska och finlandssvenska och norrländska dialekterna har -*a* segrat (*kraga*, *skada*), i de mellansvenska och götiska formerna på -*e* (*krage*, *skade*). Ståhle, som senast och utförligast behandlat de svaga maskulinerna, har visat att *a*-formerna är mycket vanliga i 1600-talets poesi, men även i Stockholms tänkeböcker och kanslihandlingar.²²⁹ *a*-formerna blir emellertid inte bestående. Under 1700-talet börjar de undanträngda *e*-formerna framträda starkare. Förskjutningen är särskilt märkbar i best. form, -*an* till -(*e*)*n*. Den sistnämnda formen fick stöd av andra maskulinparadigm, -*en* äv. av starka femininer, samt i mellansvenskt, götiskt och sydsvenskt tal. Den slutliga fixeringen sker under 1700- och 1800-talen. I en mängd ord har vi fått -*e* som grundform: *krage*, *backe*, *stubbe*, *strupe* osv. I andra har -*a* segrat: *penna*, *skola*, *blomma* osv. De senare har dessutom skiftat genus och därmed fått pl. på -*or*.

Liksom de svaga maskulinerna kunde de svaga femininerna byta genus och deklination.²³⁰ Det är därför ofta svårt — för att inte säga omöjligt — att helt säkert avgöra vilket genus och vilken utgångsform som ligger bakom en form på -*e* eller -*er* (tex. *backe*, *skader*). Det bör också påpekas att säkra svaga femininer i kanslihandlingarna är lågfrekventa och att frågan om *e*-formernas genesis kvarstår. Utgår ett *kyrke* från nominativformen -*a* eller den oblika formen -*o* (som i flertalet dialekter försvagats till -*e*)?

Likaledes kan man i äldre nysvenska inte säkert avgöra till vilken deklination tex. pl. *bisper* 'biskopar' hör. Till första (pluralis -*ar*, typen *hästar*) eller tredje (pluralis -*er*, typen *präster*, *gäster*)?

Att jag ej medtagit presens -*ar* (typen *kallar*) beror på motsvarande

²²⁹ Ståhle *SvagMask.* s. 205 f.

²³⁰ Se exempel hos Lindblad *Sahlstedt* s. 35 ff.

sätt på svårigheten att säkert avgöra konjugationstillhörigheten av vissa verb i 1500- och 1600-talens svenska.²³¹ Verben *bevisa*, *flytta*, *hitta* m.fl. går vid denna tid både efter första (presens *-ar*) och andra konjugationen (presens *-er*). Ett *bewijser* bevisar därför ingenting.

Imperativ, komparativ och superlativ är entydiga kategorier men har låg frekvens.

Vad gäller supinum och p.pf. så valde jag mellan dessa två kategorier och preteritumändelsen *-ade*. Nu — då undersökningen är klar — tror jag mig veta att supinum och p.pf. är mera frekventa än *-ade* och att en av dessa kategorier därför hade varit att föredra som excerperingskategori.

Vad gäller svagt böjda adjektiv så brukas *-e* och *-a* på olika sätt i äldre nysvenska utom i Gustav Vasas bibel, som har *-e* i nom. mask. och pl., i övrigt *-a*. I andra texter är växlingen mer eller mindre regellös, dock med regionala och stilbetingade skiftningar. Uppsvenskt talspråk hade på 1700-talet enligt Sven Hof liksom nu *-a*: *den ärliga mannen*. En sydsvensk skulle här ha *-e*: *den ärlige mannen*.²³²

3. Excerperingsprinciper

Jag har i detta avsnitt — väsentligen — blott undersökt den kuriala litteraturen och såsom en kontrollgrupp dess motpol, den religiösa litteraturen. Ursprungligen var det min avsikt att granska alla de i infinitivundersökningen behandlade litteraturgenrerna men jag lämnade denna plan, då jag fann att den dels skulle bli alltför tidskrävande, dels inte var nödvändig för mitt syfte.

Kanslitexterna har excerperats i sin helhet.

Av de religiösa texterna har blott ett fåtal genomgått i sin helhet. I regel har jag avbrutit excerperingen, då jag uppnått 25 *a*- eller *e*-former. Talet 25 är subjektivt valt. Siffran kan synas låg, men de 6 kategorierna — jämte infinitivkategorin — torde tillsammans ganska väl klargöra mönstret i de undersökta texterna. Stundom får man excerpera åtskilliga sidor för att uppnå siffran 25. Liksom för infinitivundersökningen har jag i regel nöjt mig med att räkna de anträffade beläggen. Om en text är särskilt intressant eller behöver specialstuderas, har jag dock noterat de enskilda orden, som då vanligen redovisas.

²³¹ Se exempel härpå i Wessén *SvSpråkh.* 1: 242 f.

²³² Se Wessén *SvSpråkh.* 1: 210 f. och Pamp *SvSpråkStilh.* s. 150 f.

4. Den religiösa litteraturen

Av infinitivundersökningens ca 110 religiösa texter har jag valt ut ett tjugotal för exciperering. Principen härvidlag har varit att jag velat granska dels viktigare texter (typen *GVB* 1541), dels texter med avvikande mönster, dvs. *e*-former. Texterna är alla utom en — *OPetri MenSkap*, ca 1535 — samtida tryck. Nedan följer kommentarer till vissa siffror och utnyttjad litteratur o.d.

NT 1526. Siffrorna har jag hämtat dels ur *Wide VerbalböjnNT* (3. pl., *-ade* och *-ande*), dels ur Lindqvist *ReformBibelsv.* s. 80 (adv. på *-an*). Vad gäller orden på *-are* har jag med hjälp av Halenius och Bensows bibelkonkordanser undersökt följande 25 ord: *arbetare*, *borghare*, *byggiomestare*, *domare*, *effterföliare*, *fiskare*, *frelsare*, *färghare*, *föreactare*, *harpolekare*, *hielpare*, *hädhare*, *löghnare*, *medhhielpare*, *mestare*, *röffjuare*, *scapare*, *skendare*, *skrymtare*, *squalrare*, *syndare*, *tienare*, *tiggiare*, *vthtydhare*, *åclaghare*. I Wides siffror för *a*-formerna för 3. pl. ingår sannolikt de preteritopresentiska verben. Utöver de 7 *e*-formerna finns också 13 *äre*, 1 *kunne* och 1 *skole*.

GVB 1541. Sidhänvisningarna hänför sig till Lindqvists utgåva av Nya Testamentet i Gustav Vasas bibel 1941. Samma *are*-ord som i *NT* 1526 är granskade.

Texterna i tabellerna presenteras i kronologisk ordning.

Tabell 24. *a-* och *e*-formernas förekomst i 3. pl., pret. *-ade* och adv. *på -an* i reformationsidevarvets och stormaktstidens religiösa litteratur (1525—1693).

källa	3. pl.			pret. <i>-ade</i>		adv. på <i>-an</i>		jfr:	inf.	
	exc. s.	<i>-a</i>	<i>-e</i>	exc. s.	<i>-ade</i>	exc. s.	<i>-an</i>		<i>-a</i>	<i>-e</i>
<i>Avl.</i> 1525?		8 (100 %)	—		—		—		100 %	—
<i>Tideb.</i> 1525 B		24 (96 %)	1 (4 %)		25 (93 %)		17 (74 %)		96 %	4 %
NT 1526		1769 (100 %)	7		1392 (100 %)		—		100 %	—
OPetri <i>OchrSendebr.</i> 1527		151—161	25 (93 %)		151—185		151—162		97 %	3 %
LAndree <i>Troona</i> 1528		hela text.	31 (100 %)		hela text.		hela text.		100 %	—
OPetri <i>MensKap.</i> ca 1535		515—546	25 (100 %)		515—527		515—534		100 %	—
OPetri <i>Eedh.</i> 1539		375—386	25 (100 %)		hela text.		375—388		100 %	—
<i>GVB</i> 1541		142—187	25 (100 %)		142—158		142—185		100 %	—
Norman <i>Mess.</i> 1548		hela text.	26 (96 %)		hela text.		A1a—K3a		100 %	—
Falek <i>Vnd.</i> 1558		A1a—B4a	25 (100 %)		L3a—S4a		A1a—C2a		100 %	—
<i>EvEp.</i> 1562		A1a—E1a	—		A1a—C3b		A1a—C8a		100 %	—
LPetri Gothus <i>Bönebook</i> 1561		1a—48a	25 (83 %)		1a—70a		1a—24a		100 %	7 %
Heisingus <i>Bönebook</i> 1567		A3a—E2b	—		A3a—eeß b		A3a—F1b		93 %	96 %
LPetri <i>KO</i> 1571		3—6, 23—28	25 (100 %)		26—34, 47—52, 58—59		3—14		100 %	—
Heisingus <i>Bönebook</i> 1577		4a—38a	25 (93 %)		4a—183b		4a—37a		100 %	—
<i>Cat.</i> 1586		A2a—F6a	25 (100 %)		hela text.		A2a—E1b		100 %	—
PJGothus <i>Post.</i> 1597—98		1—6	25 (100 %)		25—56, 61—64, 72—75, 82		25—48		100 %	—
<i>Cat.</i> 1604		A1a—B1a	2 (7 %)		A1a—J2b		A1a—C3b		19 %	81 %
<i>Cat.</i> 1617 (LPGothus)		1—9	25 (93 %)		1—36		1—15		96 %	4 %
Botvidi <i>Lijkpred.</i> 1628		dedikation	25 (100 %)		dedikation		dedikation		100 %	—
		föret., A1a—A4b	—		föret., A1a—E1a		föret., A1a—B1a		—	—
<i>EvEp.</i> 1645		1a—33a	25 (86 %)		1a—17b		1a—23a		100 %	—
<i>Handbok</i> 1693		1—66	25 (100 %)		1—81		1—67		100 %	—

Tabell 25 *a-* och *e*-formernas förekomst i *-ande*, *adv. på -a* och *-are* i reformationstidevarvets och stormaktsidens religiösa litteratur (1525—1693).

källa	<i>-ande</i>			adv. på <i>-a</i>			<i>-are</i>			jfr:	inf.	
	exc. s.	<i>-ande</i>	<i>-ende</i>	exc. s.	<i>-a</i>	<i>-e</i>	exc. s.	<i>-are</i>	<i>-ere</i>		<i>-a</i>	<i>-e</i>
<i>Avl.</i> 1525? <i>Tideb.</i> 1525 B	hela text. 39—58, 60—63, 71—74	4 (100 %) 25 (96 %)	— 1 (4 %)	hela text. 39—58, 60—63, 71—74	2 (100 %) 25 (96 %)	— 1 (4 %)	hela text. hela text.	— 23 (96 %)	— 1 (4 %)	—	100 % 96 %	— 4 %
NT 1526	hela text.	1390 (100 %)	6	2—12a	25 (100 %)	—	konkordans	25 (100 %)	—	—	100 %	—
OPetri <i>Ochr-Sendeb.</i> 1527	151—169	25 (83 %)	5 (17 %)	151—163	25 (83 %)	5 (17 %)	151—169	25 (78 %)	7 (28 %)	—	97 %	3 %
LAndreae <i>Troona</i> 1528	hela text.	10 (100 %)	—	hela text.	11 (100 %)	—	hela text.	3 (100 %)	—	—	100 %	—
OPetri <i>MenSkap.</i> ca 1535	515—539	25 (96 %)	1 (4 %)	515—529	25 (100 %)	—	515—572	25 (100 %)	—	—	100 %	—
OPetri <i>Eedh.</i> 1539	375—384	25 (100 %)	—	375—383	25 (100 %)	—	hela text.	25 (100 %)	—	—	100 %	—
<i>GVB</i> 1541	142—163	25 (100 %)	—	142—175	25 (100 %)	—	konkordans	25 (100 %)	—	—	100 %	—
Norman <i>Mess.</i> 1548	hela text.	25 (100 %)	—	A1a—H3b	25 (100 %)	—	A1a—J2b	25 (100 %)	—	—	100 %	—
Falck <i>Vnd.</i> 1558	A1a—D5b	25 (100 %)	—	A1a—B3a	25 (100 %)	—	A6b—D6a	25 (100 %)	—	—	100 %	—
<i>EvEp.</i> 1562	A1a—D1a	25 (100 %)	—	A1a—E1a	25 (100 %)	—	A1a—C8a	25 (100 %)	—	—	100 %	—
LPetri Gothus <i>Böneboock</i> 1564	1a—43a	25 (96 %)	1 (4 %)	1a—50b	25 (54 %)	21 (46 %)	1a—26a	25 (100 %)	—	—	93 %	7 %
Helsingus <i>Böneboock</i> 1567	A3a—C7b	25 (69 %)	11 (31 %)	A3a—Z6b	25 (53 %)	22 (47 %)	A3a—E4a	25 (89 %)	3 (11 %)	—	4 %	96 %
LPetri <i>KO</i> 1571	3—28	25 (100 %)	—	3—23	25 (100 %)	—	3—18	25 (100 %)	—	—	100 %	—
Helsingus <i>Böneboock</i> 1577	4a—66b	25 (100 %)	—	4a—18a	25 (100 %)	—	4a—28a	25 (100 %)	—	—	100 %	—
<i>Cat.</i> 1586	A2a—G3a	25 (100 %)	—	A2a—D1a	25 (100 %)	—	A2a—E6b	25 (100 %)	—	—	100 %	—
PJGothus <i>Post.</i> 1597—98	25—51	25 (100 %)	—	25—36	25 (100 %)	—	25—48	25 (100 %)	—	—	100 %	—
<i>Cat.</i> 1604	A1a—J1b	25 (51 %)	24 (49 %)	A1a—M4b	25 (56 %)	20 (44 %)	A1a—G1a	25 (51 %)	24 (49 %)	—	100 %	81 %
<i>Cat.</i> 1617 (LPGothus)	1—34	25 (93 %)	2 (7 %)	1—17	25 (100 %)	—	1—11	25 (100 %)	—	—	19 %	4 %
Botvidi <i>Lijkpred.</i> 1628	dedikation företal,	25 (100 %)	—	dedikation företal,	25 (100 %)	—	dedikation företal,	25 (100 %)	—	—	96 %	4 %
<i>EvEp.</i> 1645	A1a—E4b	25 (100 %)	—	A1a—B3a	25 (100 %)	—	A1a—E2b	25 (100 %)	—	—	100 %	—
<i>Handbok</i> 1693	1a—28b 1—41	25 (100 %)	—	1a—30b 1—77	25 (100 %)	—	1a—23a 1—75	25 (100 %)	—	—	100 %	—

Kommentarer

Vi ser att texternas infinitivmönster följs rätt väl i de sex undersökta kategorierna, såväl i den inhemska som den »blandade» gruppen. De texter som har 100 % *a* i inf. får *a* också i de sex andra kategorierna. I *Tideb.* 1525 B är *a* klart dominerande i alla kategorierna liksom i inf. Blott enstaka *e*-belägg är anträffade med undantag av *an*-gruppen. I OPetri *OchrSendebr.* 1527 är siffrorna för *a*-formerna lägre i de sex undersökta kategorierna än i inf. Frekvensen av *e*-former såväl i inf. som i de sex övriga kategorierna beror sannolikt på inflytande från tänkeboksspråket — Olaus Petri var 1527 fortfarande tänkeboks-skrivare. Intressant är emellertid att Olaus Petri frigör sig från *e*-formerna. I texterna av år 1535 och 1539 har fränsett en *ende*-form endast *a*-former anträffats.

LPetri Gothus *Böneboock* 1564 är intressant. I kategorierna 3. pl. och adv. på *-a* förekommer liksom i inf. *e*-former, medan *a*-formerna är genomgående i kategorierna *-ade*, *-an*, *-are* och nära nog även i *-ande* (1 *e*-form). Mest påfallande är att *e*-formerna i kategorin adv. på *-a* uppträder i ungefär lika stor mängd som *a*-formerna. I 3. pl. och i inf. är däremot *a*-formerna klart dominerande. Vad gäller adv. på *-a* tycks fördelningen av *e*- och *a*-former inte följa några regler — samma adverb kan uppträda än med *-a*, än med *-e*. Detta kan illustreras av följande passus (kursiveringarna är gjorda av mig):

Giff ath iach aff hiertadh *gerna* lydigh är, ypna mina öron ath the thin Ordh och bodh *gerne* höra, och regea mina ledamot, ath the *geene* [sannolikt felaktigt för : *gerne*] göra huadh tich behager. Bewara mith hiertha, ath iach mina missgerningar icke försuarer, utan *gerna* bekänner (s. XL a).

Några andra adverb (än *gerna*) som uppträder än med *-a*, än med *-e* är *ewinnerliga* — *ewinnerlighe*, *ödhmiukeligha* — *ödhmiukelige*, *nådhe-liga* — *nådelige*. Se för övrigt materialsamlingen.²³³

Men även i andra kategorier kan samma ord uppträda med växlande ändelsevokal, tex. inf. *elska* — *elske*, pres. *tackar* — *tacker*, imperativ *skona* — *skone*, *missgerningar* — *missgerninger*, *hiertha* — *hierthe*. Möjligen skall *e*-formerna förklaras så här: i sina översättningar vill Laurentius Petri Gothus följa biblarnas och den religiösa litteraturens väl belagda *a*-mönster men glömmer sig ibland, varvid hans talspråk (Söderköpingsmål) lyser igenom. Detta förklarar dock inte hans förkärlek för *e*-former i adverbena på *-a*. Möjligen kan dessa ha fått stöd i de i bönboken ymnigt förekommande adverbena på *-lig(h)en* (*nådeligen*, *ewinnerligen*, *daglighen* osv.).

²³³ *a*-formerna (i bokstavsordning) är: *allena*, *allena*, *allena*, *allwarliga*, *ewinnerliga*, *gerna*, *gerna*, *gerna*, *gerna*, *gerna*, *gerna*, *illa*, *illa*, *illa*, *ingalundha*, *ingalundha*, *jammerliga*, *lijska*, *lijska*, *lijska*, *nådheliga*, *rethliga*, *ringa*, *sanskylligha*, *suårligha*, *ödhmiukeligha*. — *e*-formerna är: *daglighe*, *daglige*, *daghlige*, *ewinnerlighe*, *ewinnerlighe*.

Även Mårten Helsings *Bönebook* 1567 — tryckt hos Amund Laurentsson — sticker i ögonen. I 3. pl. är *e*-formerna allena rådande. Men i de övriga kategorierna är *a*-formerna i majoritet. Liksom i LPetri Gothus *Böneboock* 1564 är dock övervikten för *a*-formerna mycket knapp i kategorin adv. på *-a*. Också här tycks *e*-formerna uppträda regellöst. Samma ord skrivs än med *-a*, än med *-e*: *gera* uppträder 6 gånger med *-a*, 9 gånger med *-e*, *ganska* 4 gånger med *-a*, 1 gång med *-e*, *offta* 11 gånger med *-a*, 6 gånger med *-e*, *lika* 2 gånger med *-a*, 1 gång med *-e*, *illa* skrivs bara med *-a* (2 gånger), *bittide* och *mere* bara med *-e* (1 gång resp. 4 gånger). Dylika dubbelskrivningar förekommer också inom andra kategorier, se tex. *ande*-orden.²³⁴

Av stort intresse är att *e*-formerna genomgående bytts ut mot *-a* i alla kategorierna i upplagan av år 1577,²³⁵ som är tryckt hos Torbjörn Tidemansson. De 2 kvarstående *e*-formerna i 3. pl. har — om de inte är tryckfel — sannolikt bara förbisetts vid korrigeringen.

I *Cat.* 1604 har *e*-formerna stark övervikt i 3. pl. liksom i inf. I kategorierna *-ade*, *-ande*, adv. på *-a* och *-are* är siffrorna för *a*- och *e*-formerna ungefär lika stora. *e*-formerna uppträder regellöst. Samma ord uppträder än med *a*-, än med *e*-skrivning.²³⁶ Ovan (s. 25) har jag satt de många *e*-formerna i inf. i samband med att det är en av Karls skrivare som renskrivit kungens arbete och att Karl själv gynnar *e*-formerna. Jag tror att den starka övervikten för *-e* i 3. pl. (och inf.) beror på att kansli-*e* är djupare rotat i dessa tunga och frekventa

farlige, försmädelige, ganske, ganske, gerne, gerne, hiertelige, hiertelighe, mildhelige, nådelige, skamlige, tolelige, trösthelighe, trösthelighe, ödhamiukelige, ödhamiukelige.

²³⁴ *a*-formerna (i bokstavsordning) är: *anliggiande, begärande, bekommandes, bewarandes, bidiande, bidiandes, brinnande, brinnande, finnandes, fremmande, fremmande, förhaffuande, förhaffuande, hörande, leffuandes, leffuandes, lidande, läsandes, oförwarandes, talandes, tillkommande, tillkommande, twiflande, währande, ätande.* — *e*-formerna är: *bidiende, bidiende, brinnende, bönhörendes, företagende, giffuendes, giffuendes, närwarendes, regerende, rytende, åliggende.*

²³⁵ Hur upplagan av år 1577 förhåller sig till den av år 1570 — tryckt hos Amund Laurentsson — har jag inte kunnat fastställa, då den sistnämnda editionen tycks vara förkommen. Enligt Collijn har smärre ortografiska förbättringar gjorts och en del tryckfel avlägsnats (*SvBibliogr.* 2: 390). Av det som citeras i Collijn a.a. s. 388 f. framgår klart att *e*-formerna är mycket få. I 1577 års uppl. har inte bara *e*-formerna bytts ut mot *a*-former. Också uttryckssätt, ordval och typografi har ändrats (se Bilaga 1). Påfallande är att den särskilt i kanslistilen tyngt förekommande adv.-ändelsen *-ligen* ersatts med *-liga*, dvs. den ändelse som möter i GVB 1541. De ortografiska och språkliga förändringarna i uppl. av år 1577 (och 1570) här klart vittnesbörd om att praktisk språkvård bedrevs på 1500-talet. Om de språkliga förändringarna gjorts på eller utanför tryckeriet, är det svårt att uttala sig om. I varje fall vimlar det — som sig bör vid denna tid — av *e*-former i de kungliga mandat som trycks av såväl Amund Laurentsson som Torbjörn Tidemansson. Likaså tycks *a*-formerna vara allena rådande i de religiösa texter som trycks hos dem.

²³⁶ *ade*-orden (i bokstavsordning) är: *bannades, fruchtade, frågade, försambladhe,*

Tabell 26. *a-* och *e-formernas* förekomst i 3. pl., pret. *-ade* och adv. på *-an* i samtida tryck av kungliga brev, förordningar o.d. 1561—1699.

nr i Bibliogr.	år	antal brev	3. pl.		pret. <i>-ade</i>		adv. på <i>-an</i>		jfr:	inf.
			<i>-a</i>	<i>-e</i>	<i>-ade</i>	<i>-ede</i>	<i>-an</i>	<i>-en</i>		
4—9	1561—63	6	3 (4 %)	71 (96 %)	1 (50 %)	1 (50 %)	9 (32 %)	19 (68 %)	9 %	91 %
10—14	1577—80	5	20 (13 %)	132 (87 %)	2 (67 %)	1 (33 %)	35 (62,5 %)	21 (37,5 %)	9 %	91 %
15—22	1597—1602	8	—	116 (100 %)	—	3 (100 %)	43 (91 %)	4 (9 %)	2 %	98 %
23	1602	1	—	7 (100 %)	—	3 (100 %)	—	35 (100 %)	—	100 %
24—26	1609	3	4 (13 %)	27 (87 %)	—	—	8 (100 %)	—	46 %	54 %
27—33	1610	7	1 (2 %)	41 (98 %)	—	—	11 (100 %)	—	5 %	95 %
34—41	1612—14	8	37 (36 %)	66 (64 %)	4 (100 %)	—	50 (100 %)	—	72 %	28 %
42—44	1615	3	21 (46 %)	25 (54 %)	—	—	34 (100 %)	—	81 %	19 %
45—53	1619—23	9	41 (49 %)	43 (51 %)	2 (100 %)	—	58 (100 %)	—	90 %	10 %
63—67	1640—41	5	45 (75 %)	15 (25 %)	—	—	33 (97 %)	1 (3 %)	99 %	1 %
76—84	1661—66	9	70 (67 %)	34 (33 %)	1 (100 %)	—	41 (100 %)	—	99 %	1 %
96—98	1691	3	58 (89 %)	7 (11 %)	—	—	47 (100 %)	—	100 %	—
101—108	1699	8	63 (86 %)	10 (14 %)	1 (100 %)	—	30 (100 %)	—	100 %	—

Tabell 27. *a-* och *e-formernas* förekomst i *-ande*, adv. på *-a* och *-are* i samtida tryck av kungliga brev, förordningar o.d. 1561—1699.

nr i Bibliogr.	år	antal brev	<i>-ande</i>		adv. på <i>-a</i>		<i>-are</i>		jfr:	inf.
			<i>-ande</i>	<i>-ende</i>	<i>-a</i>	<i>-e</i>	<i>-are</i>	<i>-ere</i>		
4—9	1561—63	6	7 (32 %)	15 (68 %)	1 (6 %)	15 (94 %)	6 (19 %)	26 (81 %)	9 %	91 %
10—14	1577—80	5	10 (26 %)	28 (74 %)	3 (17 %)	15 (83 %)	15 (28 %)	38 (72 %)	9 %	91 %
15—22	1597—1602	8	4 (12 %)	30 (88 %)	—	13 (100 %)	3 (17 %)	15 (83 %)	2 %	98 %
23	1602	1	—	12 (100 %)	—	2 (100 %)	—	9 (100 %)	—	100 %
24—26	1609	3	1 (50 %)	1 (50 %)	—	4 (100 %)	4 (57 %)	3 (43 %)	46 %	54 %
27—33	1610	7	7 (78 %)	2 (22 %)	2 (40 %)	3 (60 %)	3 (60 %)	2 (40 %)	5 %	95 %
34—41	1612—14	8	55 (100 %)	—	7 (100 %)	—	46 (100 %)	—	72 %	28 %
42—44	1615	3	41 (100 %)	—	4 (100 %)	—	28 (85 %)	5 (15 %)	81 %	19 %
45—53	1619—23	9	85 (100 %)	—	13 (100 %)	—	75 (100 %)	—	90 %	10 %
63—67	1640—41	5	56 (100 %)	—	2 (100 %)	—	37 (95 %)	2 (5 %)	99 %	1 %
76—84	1661—66	9	89 (100 %)	—	8 (100 %)	—	81 (100 %)	—	99 %	1 %
96—98	1691	3	92 (100 %)	—	5 (100 %)	—	32 (100 %)	—	100 %	—
101—108	1699	8	68 (100 %)	—	5 (100 %)	—	43 (100 %)	—	100 %	—

Kommentarer

Mönstret för 3. pl. är tydligt: liksom för inf. klar övervikt för *e*-former fram till och med 1610. En omsvängning sker 1612, som dock ej är lika kraftig som hos inf. Medan inf.-*e* helt och hållet försvinner ur kungabreven — efter 1640 är blott 2 fall anträffade — så håller sig *e*-formerna i 3. pl. kvar under hela seklet, visserligen successivt avtagande. Påfallande många *e*-former har anträffats 1699. Låt oss titta närmare på dem. Av de 10 *e*-formerna står 2 i passivum (siffrorna anger nr i *Bibliogr.*).

Handtwärckz Geseller som i Städerne finnes [. . .]. (106)

[. . .] de Wäreck som finnes wara inrättade på Adelens Arf- eller Frälse-Gods [. . .]. (108)

6 av de 10 *e*-formerna utgörs av verben *hafwe* (4 gånger) och *wederböre* (2 gånger) i den i de kungliga plakaten vanliga formeln: »Det som alla wederbör(e), hafwe sig hörsammeligen at efterrätta» (102, 103, 105, 108). 2 av *e*-formerna är verbet *böre*:

Til det Siette, Så böre jämbwål Borgmästare och Råd i Städerne [. . .] låta visitera [. . .]. (104)

Tienstefolck, Drängiar och Legohjon [. . .] böre i denne contributionen således ansees, at [. . .]. (106)

I den ovan angivna formeln har *hafwe* — liksom *böre* i de två anförda exemplen — modal karaktär. Det ligger ett »må» i luften. Formen med *-e* kan ha uppkommit genom kontamination o.d. Om huvud verbet uppträdde ensamt i en dylik sats, skulle det stå i konjunktiv, som vore att översätta med »må» eller »bör» + inf. Vad gäller formen *hafwe* kan möjligen även inflytande föreligga från en formel som: »Här I alle i gemeen, och hwar och een i sin stad, hafwe Eder hörsambligen at effterrätta» (18/2 1679; 88 a). En flyktig genomläsning av de kungliga plakaten visar att formeln knappast används under 1710-talet.²³⁷ 1712—14 förekommer *hafwa* ofta, 1719 dyker *hafwe* upp igen, men från och med maj 1719 tycks *hafwa* bli permanent (jämför Bilaga 2).

Vi får således gå ett stycke in på 1700-talet innan *-e* definitivt försvinner i 3. pl. i kanslispråket, som därmed står i stark kontrast till det religiösa språket, lagspråket — både LL 1608 och SL 1618 har 100 % *-a* i 3. pl. — och till den språkvetenskapliga litteraturen. Jag har granskat

²³⁷ I början av 1700-talet förekommer många variationer av formeln. Nedan följer några exempel härpå. »Hwilket hwar och en bör ställa sig til efterrättelse» (24/7 1701; 109). »Här I alle i gemeen samt hwar och en i synnerhet, hafwen Eder at efterrätta» (17/11 1701; 110). »Det alle i gemen och hwar och en i synnerhet som wederbör, sig hörsambligen hafwer at efterrätta» (5/2 1709; 112). »Hwilket alle, som wederbör, hafwa at ställa sig til hörsam efterrättelse» (25/8 1709; 113). »hwilket länder hwarjom och enom, som detta i någon måtto angår, til skyldig efterrättelse» (2/9 1710; 114). »Hwilket hwar och en, som wederbör til efterrättelse länder» (13/6 1711; 115).

verbparadigmen hos Bureus ca 1594 (Lindroth *Bureus* s. 59 ff.), Gyldenstolpe *Epitome* (1650 H 1 b ff.), Aurivillius *Gramm.* 1684 (s. 123 ff.), Tiliander *Gramm.* 1691 (s. 77 ff.), Tiällmann *Gramm.* 1696 (s. 200 ff.), Sahlstedt 1747 (s. 36 ff.) och Sahlstedt 1769 (s. 52 ff.): samtliga grammatikförfattare anger *-a* som ändelsevokal i 3. pl.

Att *e*-formerna i kanslihandlingarna håller sig kvar längre i 3. pl. än i inf. kan kanske bero på att de inte kändes lika främmande som inf.-*e*. Pluralis-*e* kan ha fått ett visst stöd i det *-e* som fanns på andra ställen i verbparadigmet, främst 1. och 2. presens pluralis (*wi göre, I göre*), men också hos presens pluralis av de preterito-presentiska verben. I de sistnämnda verben är *-e* praxis i kanslispråket: *wi, I, de skole, kunne, måge* etc. Särskilt 3. person är frekvent.²³⁸

²³⁸ Vissa av nedanstående uppgifter grundar sig mera på min allmänna uppfattning än på en metodisk och systematisk excerpering. I 3. pl. presens av de preterito-presentiska verben förekommer ändelsen *-e* under 1500- och 1600-talen i alla stilarter, tex. i kanslihandlingar, där *e*-formerna mer eller mindre är praxis, i den religiösa litteraturen (tex. NT 1526, PJGothus *Postilla* 1597, *Cat.* 1645), i den vittra litteraturen (tex. hos Stiernhielm. Messenius, se Hellquist *1600TalSv.* s. 145). Emellertid får småningom *e*-formerna ge vika för *a*-formerna även hos de pret.-presentiska verben. Längst dröjer sig *e*-formerna kvar i kanslispråket, och mitt intryck är att *veta, äga* och *kunna* fortare övergår till *a*-former än *skola* och *måga*. *Skole*-former är ganska vanliga i de kungliga plakaten så sent som 1695 och 1696 och även ett stycke in på 1700-talets första decennium. Från och med den 27/12 1707 (111) tycks formen *skola* vara allena rådande (jämför Bilaga 2). Hos grammatikerna slår *a*-formerna fortare igenom. Gyldenstolpe *Epitome* 1650, Aurivillius *Gramm.* 1684, Tiliander *Gramm.* 1691, Tiällmann *Gramm.* 1696 och Sahlstedt 1747 böjer alla: *de skola*. — Formen *måge* är ett specialfall och har en egen historia. Enligt Östergrens *Nusvensk ordbok* och *SAOB* är formen *måge* i 3. pl. presens indikativ fortfarande bruklig men ålderdomlig. *Måga* är således det enda verb i nutida svenskt skriftspråk som i 3. pl. presens kan få ändelsen *-e*. Man kan undra över vilka källor Östergren och *SAOB* bygger sin bruklighetsuppgift på. Låt oss därför i stora drag följa *måge*:s historia. I de kanslihandlingar från 1500- och 1600-talen jag genomgått tycks *måge* vara mer eller mindre allena rådande, en iakttagelse som stämmer överens med de uppgifter som kan erhållas i *SAOS*. Under 1700-talet lever formen vidare i kanslispråket. Formen stelnade och kom att användas också i det juridiska formelspråket: »Om them, som ähtenskap med hwarannan ei bygga måge; The som hor med hwarannan giordt hafwa, måge ei ähtenskap bygga [. . .]; Huru bys oskifte ägor i skog och mark måge nyttjas eller intagas» (*Lag* 1734 s. 3, 5, 112). Formen *måge* kunde också skämtsamt eller arkaiserande användas i den vittra litteraturen, tex. av Lenngren 1792 (*SVS* 1:415). Kellgren 1788 (*SVS* 3:314). Av tidens grammatiker får vi följande upplysningar. Aurivillius *Gramm.* 1684 har i regel de *måge* (s. 134, 137, 147, 151), de *måga* 1 gång (s. 138). Sahlstedt 1747 böjer: *Wi måge, I mågen, De måge* (s. 39). I uppl. 1769 anförs — liksom i den franska översättningen av grammatiken 1823 — för hela pluralis *må* och alternativt *måge*. I en anmärkning tillfogar Sahlstedt: »Pluralis: Wi måge. I mågen. De måga, war förr i bruk, men är nu hårtlagd» (s. 54). I Enbergs *Svensk språklära*, som utgavs av Svenska Akademien 1836, och Sundéns *Svensk språklära* (1869) samt i Dalins och Sundéns ordböcker 1850 resp. 1892 saknas formen *måge*. *Måga* anförs däremot som ett alternativ till *må* i grammatikerna, men i ordböckerna anges formen som föråldrad. I *SAOB*:s

Vad gäller *ade*-kategorin är talen alldeles för små för att man skall våga dra några säkra slutsatser, men siffrorna pekar i stort i samma riktning som för de övriga kategorierna (utom *an*-kategorin): *e*-formerna dominerar fram till och med 1610. En omsvängning kan anas 1612. Från och med detta år har ej några *ede*-former anträffats.

Som ett komplement till den preteritala *ade*-kategorin har jag — mycket grovt — excerperat böjd form av p.pf. (typen *utskickade*). I denna kategori tycks *-ede* vara mer eller mindre regel tiden 1561—1602. *a*-former är sällsynta utom i ett brev från 1580 (19/7), där *ade*-formerna är mer än dubbelt så många som *ede*-formerna. I detta brev dominerar för övrigt *a*-formerna i alla de undersökta kategorierna utom i *are*-gruppen (4 *a*- mot 5 *e*-former). 1609—10 tycks *a*-formerna vara något fler än *e*-formerna. Övergången till enbart *a*-former sker 1612. Från och med detta år har inga *e*-former anträffats. Under perioden 1612—14 antecknade jag 32 *ade*-former. Utvecklingen är således densamma i p.pf. som i de andra undersökta kategorierna med undantag för *an*-gruppen.

Sistnämnda kategori skiljer sig anmärkningsvärt från de andra kategorierna, i det att övergången till dominans eller allenarådande för *a*-formerna där sker tidigare. *e*-formerna är också något färre här. Den högsta siffran för *en*-formerna är 68 % (1561—63). Redan 1577—80 är *an*-formerna i klar majoritet (62,5 %) och 1597—1602 är de ännu starkare (91 %). I Sigismundbrevet av år 1602 är dock *en*-formerna allenarådande liksom i övriga kategorier. Efter 1609 har blott 1 *en*-form anträffats.

Att *e* aldrig får samma dominans hos adverbena på *-an* som hos inf. och 3. pl. (och de övriga kategorierna) beror kanske på att det gäller en grupp, som på grund av sin relativa fåtalighet inte hade samma stilmarkerande betydelse som de tunga kategorierna, i synnerhet inf. och 3. pl. Den snabbare övergången till *a*-dominans i *an*-kategorin kan vara betingad av att kansli-*e* där aldrig blev (i det närmaste) allenarådande.

En omständighet som skulle kunna tyda på inverkan från talspråk — under förutsättning att vår egen tids dialektgränser i stora drag gällde på material är det yngsta anträffade litterära belägget från ett kåserande resebrev 1906: »Måge andra göra detsamma [dvs. besöka Hamburg]!» (Mattsson *Strödda resebref* s. 89; boken trycktes 1915). — I detta sammanhang kan ju påpekas att ändelse-*a* aldrig slog igenom i 3. pl. presens indikativ av verbet *vara*, även om formen *ära* var i bruk — i varje fall sporadiskt — under 1500- och 1600-talen (tex. i NT 1526; jämför även Hellquist *1600TalSv.* s. 146). I kanslihandlingar har jag inte anträffat formen. I Aurivillius *Gramm.* 1684, Tiliander *Gramm.* 1696 och Sahlstedt 1747 anges endast *äro*. Gyldenstolpe anför i *Epitome* 1650 (H 2 b) sidoformer: »*the äro (a/e)*». Skälet till att fornen *ära* aldrig fick fotfäste i svenskt skriftspråk torde huvudsakligen vara att formen på grund av heteroklis skiljer sig från sin infinitiv (*vara*).

1500-talet — är att *a* i regel bevaras framför kvarstående eller bortfallet *n* i avledningssuffixet *-an* (tex. *uta*, *utan*) i *e*-målsområdena i Småland, Värmland och Östergötland och i målen med *ä*-färgat *a* i Södermanland, Uppland och Närke.²³⁹ Som jag emellertid ovan framhållit är jag inte benägen att tillmäta de perifera dialekterna med *e*-mål någon större betydelse för kanslispråket i Stockholm. Men det är ju givet att *an*-formerna kan ha fått stöd av enskilda skrivare från dessa områden.

Vad gäller *ande*-, *a*- och *are*-kategorierna följer de i stort infinitivens och de övriga kategoriernas utveckling (med undantag av *an*-kategorin): *e*-formerna är i klar majoritet fram till och med 1602. Både *e*- och *a*-former uppträder omkring 1610, men siffrorna är mycket små. Från och med 1612 har *ande*- och *a*-kategorierna ett rent hundra procentigt *a*-mönster och även hos *are*-gruppen märks en omsvängning 1612, även om enstaka belägg anträffats därefter. I mitt material är *ere*-former senast belagda 1640—41. I sing. eller pluralis bestämd form är *ere*-skrivningar ej belagda efter 1619—23.²⁴⁰

²³⁹ För Smålands del har jag excerperat *Sagor från Emådalen* (väsentligen från Aspeländ) i *SoL* II: 7 samt i DAL: s sedessamling undersökt orden *innan* och *utan* i N. och S. Tjusts härader (Ö. Ed, Dalhem, Blackstad, Hallingeberg). Endast *a*(*n*)-former anträffade. — Angående Värmland se Kallstenius *VärmlDial.* s. 120. — Uppgifter om förhållandena i Östergötland har jag fått genom att undersöka ett trettio-tal belägg i ULMA: s ordsamlingar för *innan* och *utan* i socknarna Vist och Slaka i Hanekinds härad (som har *e*-mål), Rappestad, Vikingstad och Ulrika-Nykil i Valkebo härad (som har *e*-mål) och Västerlösa och Mjölby i Vifolka härad (som väsentligen har *ä*-mål). Alla beläggen har *a*(*n*)-former utom ett belägg från Mjölby 1915 som har *ä*-färgat *a*: *æ̃na* 'innan'. Jag tackar arkivarie Margareta Källskog som samlat och skickat mig materialet från ULMA. — Angående Södermanland se Ericsson *Söderm-Folkmdl.* s. 87 med not 3, angående Uppland se Tiseliuss *Fasternamål.* s. 111, Grip *Skuttungemål.* s. 106, Schagerström *Gräsömdl.* s. 18 och 46, för Närkes del se Hesselman *Huvudl.* s. 232.

²⁴⁰ Då det kan vara av intresse att se hur siffrorna för sing. och pluralis best. form av *are*-orden ser ut meddelas dessa här:

nr i Bibliogr.	år	-aren	-eren	-arna	erna (-e)	jämför:	-are	-ere
4—9	1561—63	—	—	—	—		19 %	81 %
10—14	1577—80	2	1 (scriffueren)	—	11 (borgerne)		28 %	72 %
15—22	1597—1602	—	—	—	5 (vndersäterne)		17 %	83 %
23	1602	—	—	—	—		—	100 %
24—26	1609	—	—	—	1 (vndersäterne)		57 %	43 %
27—33	1610	—	—	—	—		60 %	40 %
34—41	1612—14	8	—	1	4 (rytterne vndersäterne 2 ståthållerne)		100 %	—
42—44	1615	7	1 (skrifweren)	—	2 (vndersäterne tawernerne)		85 %	15 %
45—53	1619—23	1	—	—	4 (borgmesterne föreständerne vndersäterne 2)		100 %	—
63—67	1640—41	7	—	—	—		95 %	5 %
76—84	1661—66	18	—	6	—		100 %	—
96—98	1691	22	—	3	—		100 %	—
101—108	1699	14	—	9	—		100 %	—

Som framgår av tabellen skulle mönstret inte nämnvärt ändras, om de bestämda

6. Sammanfattning av avdelning III

I den *religiösa litteraturen* följer de sex kategorierna i de undersökta texterna i stort sett infinitivens mönster. *e*-formerna tycks gynnas av öppen stavelse. Någon större skillnad mellan den inhemska gruppen och den »blandade» föreligger ej. Efter 1628 har *e*-former — och blott ett fåtal — anträffats i en enda skrift, nämligen *EvEp*. 1645 (i 3. pl.).

I den *kuriala litteraturen* följer fem av de sex undersökta kategorierna samt böjd form av perfekt particip i stort infinitivens mönster: efter 1612 är *a*-formerna allena rådande i *ade*-, *ande*- och *a*-kategorierna och i *are*-kategorin uppträder *e*-former blott sporadiskt, i mitt material sista gången 1640—41. Längst håller sig *e*-formerna kvar i 3. pl. Orsaken här till kan möjligen vara att de har fått ett visst stöd i andra ändelse-*e:n* i verbparadigmet (främst 1. och 2. pl. presens och pl. presens av de pret.-presentiska verben). *e*-formerna, som dröjer sig längst kvar i hjälpverben *böra* och *hava* i fraser av formelkaraktär (med modal innebörd), försvinner definitivt ur kanslispråket omkring 1720 (jfr Bilaga 2). Vad gäller *an*-kategorin skiljer den sig från de övriga kategorierna därigenom att *e*-formernas dominans bryts betydligt tidigare än 1612. Redan 1577—80 börjar *a*-formerna dominera där.

7. Slutord

Den i föregående avdelning uppställda hypotesen — att en ortografisk instruktion av något slag utfärdats i samband med kansliets omorganisation 1612 — får ett klart stöd i det undersökta materialet. Det kan knappast vara en slump att *e*-formernas långvariga dominans i det tryckta officiella ämbetsspråket bryts samtidigt i 6 kategorier (inf., 3. pl., preteritum, *-ande*, adverb på *-a*, *-are*) — som en sjunde kategori kan vi räkna perfekt particip. Mitt antagande, att det är Schroderus eller Bureus — eller båda dessa tillsammans — som ligger bakom kansliets nya skriftnorm, motsäges inte av att de båda i sina tryckta skrifter nästan enbart har ändelse-*a* i de av mig undersökta kategorierna.²⁴¹

formerna medtagits i undersökningen. 11 av de 27 *e*-formerna är ordet *undersåterne*. Det bör emellertid anmärkas att denna form är dubbeltydig. Under 1500-talet tycks i de kungliga mandaten den normala pluralformen till *undersåte* vara *undersåter*. Formen *undersåtare* blir vanligast under 1600-talet.

²⁴¹ Av Bureus verk har jag hastigt granskat *ABCBok*. 1624, företalet i *KS* 1634, *NordL* 1644, *Påw*. 1604 och *Warn*. 1604. De 3 första skrifterna tycks ha 100 % *a*-former i alla kategorierna. I texterna från 1604, som är översättningar från latinet, är förhållandet annorlunda. I *Påw.*, tryckt hos Anund Olofsson, tycks mönstret vara

Under arbetets gång har jag också haft uppmärksamheten riktad på andra »osvenska» språkdrag än kansli-*e* för att se om dessa också försvann 1612, vilket i så fall skulle ge ytterligare stöd åt min hypotes. Särskilt har jag intresserat mig för bruket av *b*, *d*, *g* för väntat *p*, *t*, *k* efter vokal i ord som *regenskab*er, *regered*, *rige*, språkdrag som visserligen sannolikt haft motsvarigheter i vissa varianter av tidens svenska talspråk men som väsentligen bör bedömas som danismer.²⁴² Modernt dialektmaterial talar i varje fall inte emot en sådan tolkning.²⁴³ Stor försiktighet måste emellertid iakttagas när det gäller att bedöma stavningar som *udi*, *udöffuer*, som i och för sig inte behöver uppfattas som osvenska, då de står i svagtonig ställning i satsen. För att man skall få svar på frågan om sådana former är att uppfatta som inhemska eller danismer, krävs en noggrann analys av språket i varje enskilt aktstycke, som innehåller dylika former. Under alla omständigheter tycks *b*-, *d*-, *g*-skrivningar vara särskilt karakteristiska för kanslistilen. Ord som man inte finner eller inte förväntar sig att finna i kanslihandlingar tycks nämligen ej få *b*, *d*, *g*. Detta gäller i varje fall följande artiklar i *SAOB*, som i sina formparenteser ger första och sista belägg för ortografiska växelformer: *apa*, *apel*, *bita*, *bok*, *bryta*, *båt*, *dike*, *duka*, *döpa*, *ek*, *eka*, *fat*, *fet*, *flik*, *flitig*, *fläka*, *fläta*, *flöte*, *fat*, *gapa*, *gata*, *get*, *gryta*, *gröt*, *hata*.

Vid en inledande, grov excerpering av tryckta kungliga brev 1541—1615 fann jag emellertid att *b*-, *d*-, *g*-skrivningarna väsentligen tycks ha upphört redan i slutet av 1500-talet eller i början av 1600-talet.²⁴⁴

ungefär: 95 % *a*-former i inf., 70 % i 3. pl.; preteritum *-ade*, *-an*, *-ande* 100 % *a*-former; *are*-orden (även komparativer) har i regel *e*-former. I *Warn.*, tryckt hos Andreas Gutterwitz, är *e*-formerna betydligt färre i inf. och 3. pl. än i *Påw.* I *are*-gruppen (även komparativer) är *a*-formerna så gott som allenarådande; i de övriga kategorierna tycks bara *a*-former förekomma. Det kan anmärkas att samma ord stavas på olika sätt i de två texterna från 1604. Skillnaden i stavning och ordformer måste rimligen bero på att böckerna är tryckta på olika tryckerier. Av *Påw.* och *Warn.* kan vi inte dra några säkra slutsatser om Bureus språk. — Av Schroderus verk har jag snabbexcerperat: *RegDon.* 1606, *Livius* 1626, *Epitome* 1647 och *Oration* 1611. I de 3 första skrifterna tycks *a*-formerna vara allenarådande överallt. I texten från 1611 förekommer en del *e*-former i 3. pl. (ca 3—4 %), i de övriga kategorierna är *a*-formerna 100 % (dock sporadiska *e*-former i inf. och *are*-kategorin).

²⁴² Om klusilförsvagningen i danskan se Brøndum-Nielsen *GDGr.* § 282—286. — Om danismer och danskpåverkade skrivvanor i senmedeltidens och 1500-talets svenska se Utterström *FemSkriv.* s. 105 ff., Henning *DidrKrön.* s. 242 ff., Holm i utgåvan av Brahe *Oec.* s. CXL ff., Hernlund *Förslag* s. 1 ff., Bergman *SvSpråkh.* s. 95.

²⁴³ Om övergången av postvokaliskt *p*, *t*, *k* till tonande motsvarighet i moderna svenska dialekter se Henning *DidrKrön.* s. 247 f.

²⁴⁴ Denna iakttagelse stämmer överens med de kronologiska uppgifter som finns att hämta i *SAOB*:s rika material. Jag har undersökt *bruka*, *desslikes*, *likväl*, *mat*, *mycket*, *rike*, *uti*, *utöver* (årtalen anger första och sista belägg): *bruga* 1546—1564.

Att *b-*, *d-*, *g*-skrivningarna försvinner fortare än *e*-formerna tyder på att de känts ännu mer främmande. Bureus uppfattar också skrivningar som *desligest* och *ligervis* som ren danska (se citatet s. 99).

Jag har också undersökt skrivningen *cht* för *kt* i ord som *macht*, *fruchta*. Detta skrivsätt — som för övrigt inte bara är vanligt i 1500- och 1600-talens kanslitrakter utan också i andra litteraturgenrer — tycks emellertid inte upphöra förrän omkring mitten av 1700-talet.²⁴⁵

Några andra språkdrag som eventuellt skulle kunna komma i fråga men som tycks vara lågfrekventa och svårbedömbara — de kan ha inhemska förutsättningar — är: bruket av *-v* (*-w*) och *-j* i stället för *g* efter bakre respektive främre vokal,²⁴⁶ bruket av *vo-* i stället för *va-* framför konsonant (*g*, *x*) eller konsonantförbindelse (särskilt *rt*)²⁴⁷ och bruket av *o* (*d*) i stället för *a* framför *nd*.²⁴⁸ Det är också möjligt att det i medeldansk och äldre dansk kanslitraktion mycket vanliga bruket av *-is* för *-es* i ord som *embetis*, *Swerigis*, *aldelis*, *giffuis*, *ropan-*

desliges 1521—1591, *ligvål* 1541—1587 (*liig-* 1656), *mad* 1526—1558, *myget* 1536—1593, *rige* 1521—1582, *udi* 1521—1624, *udöffuer* 1558—1606.

²⁴⁵ Vid en snabbexcerpering av tre kungliga brev från 1719 antecknade jag: *macht* (21/5), *afsichter*, *knechter*, *flychtingar* (22/5), *stormächtigste*, *forpflichtelse*, *macht* (2 gånger), *betrachtande*, *slächt*, *slächten*, *ächtenskap*, *pflichtige*, *oachtat*, *achtas* (2 gånger) (26/5). Romanska lånord får däremot icke *ch*, tex. *contract*. I ett tiotal kungliga brev från 1742, 1743 och 1750 hade emellertid *cht* ersatts av *kt* eller *ckt* (*oaktat*, *förpliktas*, *tuktan*, *alsmäktig*, *skogswacktare* osv.). Som kontrollmaterial använde jag ett tiotal ord i SAOB: *fruchtan* 1528—1784, *fruchta* 1521—1755, *fucht* 1584—1745, *föracht* 1588—1756, *förachta* 1523—1756, *luchta* 1526—1756, *macht* 1521—1760, *pacht* 1530—1755, *pflicht* 1521—1756, *slachta* 1528—1749, *slächt* 1540—1755. Det kan tilläggas att *Bibeln* 1703 och *Lag* 1734 tycks ha *cht*. Men Serenius 1734 och 1741 har *kt* och Sahlstedt 1757 och 1773 *ckt*. — Vad som är orsaken till *ch*:s försvinnande skall ej utredas här. Jag får nöja mig med att konstatera att skrivningen *cht* tycks upphöra kring mitten av 1700-t. Möjligen kan Dalins *Argus* och *VetAH* som började utges 1732 resp. 1739 ha spelat en roll för *ch*:s upphörande. I båda dessa källor fann jag vid en snabbläddring *ckt*-skrivningar (i Linnés inledningsbidrag i *VetAH* 1739 genomgående *ckt*). I *Argus* tycks (c)*kt* vara regel. Det finns vittnesbörd om att Vetenskapsakademien verkligen intresserade sig för ortografi och språkvård (se Lindroth *VetAHist.* 1: 751 ff.). Bl.a. togs Uppsalasocieteten's rättstavningsregler från år 1732 till mönster vid handlingarnas tryckande (Lindroth a.a. s. 754). I sammanhanget bör också nämnas att kungl. Maj:ts kansli undergick stora förändringar med personskiftet på flera poster, då hattarna segrade vid 1738 års riksdag (se Munthe i *KMKansliHist.* 1: 218 ff.). En bidragande orsak till *ch*-skrivningarnas upphörande kan vara att *ch* på 1700-talet sannolikt uttalats med *k*-ljud (se Hof *Skrifs.* s. 105); jämför Beckman i *ANF* 1895 s. 165 f. och Hellquist *1600TalSv.* s. 115.

²⁴⁶ Se Brøndum-Nielsen *GDGr.* § 309: 1—2, Henning *DidrKrön.* s. 247 f.

²⁴⁷ Se Brøndum-Nielsen *GDGr.* § 137: 1, 156; jämför Henning *DidrKrön.* s. 244, 247.

²⁴⁸ Se Brøndum-Nielsen *GDGr.* § 189, Skautrup *DSH* 1: 245, Wessén *SvSpråkh.* 1: 73.

dis, men även *deris* (< *deres* < *deras*) — ett språkdrag som dock förekommer i fornsvenskan (lagarna, Vadstenaspråket) — åtminstone delvis skulle kunna tillskrivas danskt inflytande. I varje fall ändras från och med den 7/2 1615 för gott i de tryckta kungabreven *-is* till *-es* i den från den danska kungatiteln lånade och åren 1555—70 och 1611—1615 genomgående stavade formeln »Swerigis, Göt(h)is Wendis konung».²⁴⁹ Anmärkas kan ju också att *is*-formerna förefaller vara sällsynta efter 1612. Sista belägg för formen *dheris* i *SAOB* är daterat 1613.

Den ortografiska reformen i kansliet 1612 har i huvudsak varit inskränkt till restitutionen av *-a*.

²⁴⁹ Se Brøndum-Nielsen *GDGr.* § 207, Skautrup *DSH* 2: 194, Noreen *VS* 3: 377 f., Kock *SvLjudh.* 4: 119; jämför även Ejder i *NoB* 1954 s. 58 f.

SUMMARY

A Case of Language Reform in the 17th Century

On historical *a* in endings in written early New Swedish, with particular reference to the regulation in printed royal documents in the reign of Gustavus Adolphus.

The most conspicuous linguistic trait in Swedish official documents in the late Middle Ages and early Vasa period is the use of *e* in endings for an expected *a*. Scholars agree that the *e* usage first appears in the Danish and German influenced Chancellery language of the Scandinavian Union period. But the continued development and eventual disappearance of the *e* usage have not as yet been satisfactorily examined. The object of this dissertation is to study words with an historical *a* in endings in an extensive material from different genres. The study ranges from ca 1521 until the time when *a* has supplanted *e* in endings in written Swedish. I will also attempt to answer the question why *e* ceases to appear or, reversely, why *a* reappears and establishes itself definitively as ending character.

The material has been taken from texts from different genres: the language of religion, the language of official documents, the language of city court records, the language of law and the language of other specimens of profane prose (dictionaries, letters, diaries, historical writings, literature of diversion, farmers' calendars, almanacs, periodicals etc.). The sources constitute a selection comprising both unprinted texts (published in modern times) and contemporary editions. As such factors as rhyme and metre may be decisive for the choice of ending vowel, versified literature has been excluded from the study.

The dissertation falls into three sections. Section I (pp. 3—8) is a survey of previous research in this field with a specification of the aims and limitations of the present study. Section II (pp. 9—102) deals with the infinitive ending in the literature of the ages of religious reformation and political conquest (ca 1521—1700). Section III (pp. 103—132) finally, contains an examination of other word and declension categories than the infinitive with an historical *a* in endings in the religious literature and official documents of the same period.

Section II

The chronological picture in broad outline is this: the *e* forms prevalent in the official documents of the late Middle Ages give way to *a* forms

at the beginning of the reign of Gustavus Vasa. The dominance of *a*, however, is brief. From 1536 onwards the *e* forms are again in majority in official documents, and under the Vasa sons their dominance comes close to one hundred per cent, the year 1609 excepted. In 1612, however, there is again a return to *a* forms, and this time they come to stay. In the printed royal letters the change is very abrupt: the *a* forms increase from 5 % in 1610 to 72 % in 1612—14. In unprinted letters the development is slower.

In the genre of city court records the infinitive pattern varies. In *JTB*, *ETB*, *GäTB*, *LTB* and *StrTB* the *a* forms prevail. *ATB* has a dominance of *a* 1522—41, of *e* 1545—69. The city court records of Vadstena (*VTB*) have predominantly *a* forms 1577—84, 1596—98 and 1606—10, whereas *e* forms are predominant 1585—1605. The city court records of Stockholm (*STB*) — as well as the guild statutes of Stockholm generally — conform to the pattern of the infinitive in official documents of state.

While *e* forms occur primarily in the language of official documents, *a* forms belong to religious literature. The theological literature of the 16th and 17th centuries displays a pattern of nearly one hundred per cent *a* forms. This is also the case in the printed Law of the Land (*Landslagen*) and Law of Towns (*Stadslagen*). In the remainder of profane prose literature *a* forms are strongly dominant.

The fact that *e* forms in early New Swedish are associated mainly with the language of official documents, certain city court records and guild statutes, strongly suggests that the *e* forms should be looked upon as a stylistic trait peculiar to the language of official documents. Support for this theory is also to be found in the fact that one person (e.g. Olaus Petri) will sometimes change his infinitive pattern according to what kind of text he is writing. I have also found that in practically all cases where *e* forms prevail in texts from other genres, the author or translator has held office at or been otherwise connected with the Royal Court or the Chancellery.

An interesting question is to what extent the spoken language has influenced the *e* forms in official documents. The basis for a discussion of that question would of course have to be the modern dialects, as we can not speak with any certainty about the dialectal boundaries of the 16th century. We would then have to presuppose — not unreasonably — that the dialectal boundaries of the early New Swedish period very largely coincided with those of today.

It is hard to believe that Stockholm in the 16th century should have had an *e* dialect or that the scribes of the Chancellery should have been recruited exclusively from *e*-dialect or vowel-balance areas. The distant provinces of Småland, Värmland and Norrland can hardly have exer-

cised much influence on the official language. Neither is Östergötland likely to have had any decisive influence in this respect despite its greater cultural significance and more central location. And I believe those areas to have had no influence at all where the *a* in endings was weakened to *ä* or was to be regarded as a variant of the *a* phoneme — *ä*-tinged *a* — (parts of Östergötland, Närke, Uppland, Södermanland and Västmanland).

However, one can not entirely disregard the possibility that the use of *e* may have received some support from scribes from *e*-dialect or vowel-balance areas. For texts in which *e* forms may — but need not — reflect the actual pronunciation, see pp. 94 f.

In some texts there is alternation: e.g. 20 % *e* forms — 80 % *a* forms (thus in *Alm.* 1585). This is not in itself remarkable. In the literature of those times both *a* and *e* forms did occur, although with different relative frequencies in different genres. And, as a rule, we do not know how style-conscious the individual author (scribe, publisher, typesetter, printer) was. Alternation may be due to uncertainty or ignorance as to “correct” or established usage. I have not been able to study texts with alternating vowels in detail, but my general impression is that the alternation exhibits no regularity. The same word will occur now with an *a*, now with an *e*.

Against the background of my discussion above I will also maintain that the rather motley picture presented by the city court records — there are differences between books of different cities, within the same series of books and in the work of the same scribe — is largely due to the character of the genre. In these records official language is mixed with legal language and ordinary narrative language. *e* forms are essentially the result of the normative influence of the Chancellery. But it is also reasonable in individual cases to assume influence from the spoken language of the scribe(s). *a*-forms may be due to reluctance or inability to adhere to the norm (i.e. *e*), ignorance as to what the norm is, a provincial norm (i.e. local usage) or distance to the norm-giving Chancellery.

But even if *e* forms may in individual cases — wholly or partly — spring from the spoken language of the scribe, this can not explain the almost total dominance of *e* forms in official documents from the period of the Vasa sons. In early New Swedish, therefore, *e* forms are essentially to be regarded as a stylistic trait dependent upon a writing tradition which goes back to Union times and their Swedish-Danish-German civil service language.

The immediate cause for the disappearance of the *e* forms can not be stated with absolute certainty. Probably several factors have been at work together. A basic condition for their disappearance, however, was

probably their foreign character and the linguistic patriotism of the leading men of the country: Gustavus Adolphus, Axel Oxenstierna, Johan Skytte, Johannes Rudbeckius, Laurentius Paulinus Gothus, the Translator of the Realm and Royal Corrector Erik Schroderus, Johannes Bureus et al. .

The disappearance of the *e* forms may also have had something to do with current foreign affairs. The transition from *e* to *a* dominance took place at the time of the Swedish-Danish War (1611—13). Under those circumstances it would have been quite natural if the *e* forms, which were probably felt to be Danisms, were weeded out of official publications by royal command.

In view of the abrupt change from *e* to *a* dominance in printed publications and the fact that the Chancellery staff was almost identical in 1610 and 1612, one reasonably assumes that some kind of orthographic instruction — written or oral — was issued by the King or the Chancellor of the Realm in connection with the reorganization in 1612 of the Chancellery. In the same year Erik Schroderus was appointed Royal Corrector for the royal printing-office. The sudden vowel change in the official publications of 1612 and the fact that the *a* pattern is much more carefully observed in the printed texts than in the unprinted ones suggest that Schroderus — possibly in co-operation with Bureus — was the man behind such an orthographic instruction, if indeed one was drawn up.

Section III

This section contains a study of 6 other categories with an historical *a* in endings:

1. 3rd person plural, present tense (*kalla*)
2. preterite *-ade* of the 1st conjugation (*kallade*)
3. adverbs (and prepositions) in *-an* (*sedan*)
4. *-ande*, i.e. present participle and gerund (*kallande*, *byggande*)
5. adverbs in *-a* (*illa*) and adverbial prepositional phrases (*till baka*)
6. nouns in *-are* (*domare*)

The first three categories form an indigenous group: the *a* in all the endings has one origin, an old *a*. The other categories form a mixed group: the ending has partly indigenous origin, the old *a*, partly foreign origin or foreign models.

The results of the study are as follows. In religious literature the 6 categories in the texts studied conform largely to the infinitive pattern. In the language of official documents 5 of the 6 categories and the inflected form of the past participle (*den utskickade mannen*, *de som är*

utskickade) conform to the infinitive pattern: after 1612 only *a* forms occur in *-ade*, *-ande* and in adverbs in *-a*; in the *-are* category *e* forms occur only sporadically. The 3rd person plural is where *e* forms survive longest. The reason may be that they receive some support from other *e* endings in the verb paradigm, notably the 1st and 2nd persons plural (*Wij hafwe, I hafwe*) and the plural present of preterito-present verbs. *e* forms in the 3rd person plural disappear definitively from official documents about 1720.

As regards the 3rd category, adverbs in *-an* are different in that the dominance of *e* forms is broken much earlier than 1612; *a* forms take over as early as 1577—80. Generally speaking, *e* forms never reach the same dominance in adverbs in *-an* as in the other categories. The reason may be that these words are relatively few and therefore did not have the same stylistic weight as the heavier and more frequent categories, particularly the infinitive and the 3rd person plural.

On condition that the dialectal boundaries were largely the same in the 16th century as now, influence from the spoken language may be seen in the fact that *a* is usually preserved before a remaining or dropped *-n* in the derivative suffix *-an* in *e* dialect areas in Småland, Värmland and Östergötland and in the dialects with *ä*-tinged *a* in Södermanland, Uppland and Närke.

The hypothesis put forward in section II — that an orthographic instruction of some kind was issued in connection with the reorganization of the Chancellery in 1612 — is clearly supported by the material examined. It could hardly be a matter of chance that the long dominance of *e* forms is broken simultaneously in 6 categories: the infinitive, the 3rd person plural, the preterite *-ade*, the present participle and gerund *-ande*, adverbs in *-a* and nouns in *-are*. We may even add the inflected past participle as a seventh category.

In the course of my work I have also kept an eye on other “un-Swedish” peculiarities — particularly the use of *b*, *d*, *g* for expected *p*, *t*, *k*, as in *regenskab*, *rige*, and the spelling *cht* for *kt*, as in *macht*, *fruchta* — to see if they, too, disappeared in 1612, which would then give additional support to my hypothesis. From a rough sample of printed royal letters 1541—1615, however, I found that the *b*, *d*, *g* spellings seem to have essentially disappeared by the end of the 16th or beginning of the 17th century. The spelling *cht* for *kt* does not seem to disappear until the middle of the 18th century.

My conclusion, then, is that the orthographic reform in the Chancellery in 1612 was limited to the restitution of *a*.

(Translated by
Gunnar Hjert)

Dagligt

der/för tin eenfödde Käre Sons Jesu Christi förstyllen skal/thñ oss loffuet och tillsagdt haffuer / at alt thet wij tigh på hans weghne bidtendes warde/ skal oss wisseligen wedersares. Så giff nu för then skuld / Käre himmelste Fadher/ alt sådant / som wij bådhe til lifff och siel / och til titt helghe Namns och åbres förfordring/ behöffue kunne/ Ty titt år Riket / för tijn år macten/ och herligheten. Ta åst allene Herre öffuer alle/ testifies Alzmechtig sådant at gøre/wilt ock tina herlighet genom sådane faderlige hielp i all nödh gerne på oss fattighe arme menniskier bewiße /

A M E N.

Her

Dagligt

Digt hälle / och i ja måtto här ifrå all tinaligh/ och thet ifrå then ewigha temmer / nödh och wedermödo / kunne frelste bliffua / Thet giff oss Käre Fadher / för tin eenfödda Käre Sons Jesu Christi förstyllen skal/thñ oss loffuat och tillsagdt haffuer / at alt thet wij tigh på hans weghne bidte/ skal oss wisseligen wedersaras. Så giff nu Käre himmelste Fadher/ alt sådant som wij bådhe til lifff och siel / och til titt namns och åbres förfordring / behöffua kunne. Ty titt år Riket / för tijn år macten och herligheten/ Ta åst allena Herre öffuer alla/ testifies alzmechtig sådant at göra/ wilt ock tina herlighet genom sådana faderlige hielp i all nödh gerne på oss fattighe arme menniskier bewiße. Amen.

här

Böner.

XXVI

Her effter fölie några herlige och stöne Böner/ som the gamle Rytionnes Lærefäder haffue bruket på några Söndagher och the förnemligeste helge dager om året.

1567

En Bön på förste Söndagen i Adventet.

Orig: in diuer. Ho. 8.

Nu Kommer then tidh/ vthi hwilken thet retta liuset vpgår. Nu Kommer vthur mörkret här före werldennes sool. Gudh warder menniskie/ Herren sielff tager på sigh tienarens hampn/ på thz at tienaren kan komme til sin Herre igen/ och warde til

Gudh

Böner

XXVI

Här effter fölia några herligha och stöne böner / som the gamle Rytionnes Lærefäder haffua brukat på några Söndagar och the förnämligaste helgedaghar om året.

1577

En bön på första Söndagen i Adventet.

Nu Kommer then tidh / vthi hwilken thet retta liuset vpgår. Nu Kommer fram vthur mörkret werldennes sool. Gudh warder menniska / HERREN sielff tager på sigh tienarens hampn/ på thet at tienaren kan komma til sin HERREN igen / och warde til nödh igen vftaghen.

3dagh

ligationer, hvilka efter deras innehåll
fulgibras böda. Och som Wi sam-
telige Bäre Undersåtare med Stån-
dernes godsfinnande härmed förkläre /
at desse Twå-Dresstycken och Mynte-
Zedlar skola med det första inlöfse
blifwa / så at ingen på dem skal kom-
ma at lida / så skal och ingen twid
Femtio Daler Guldsvermynts twite /
tvågra sig berörde Mynte-Zedlar och
Mynte-Zekn på ofwansförmålte sätt
at emottaga / eller sine Bahrer där-
emet slegga: Hafwandes Wi härhos
för nödigst afsttat / at härmedelst all-
mänt låta tweta / det de med och i-
från Åhr 1716. slagne Zolfdresstycken
efter denna Kundgibrelsen / ej skola
gålla / eller i Handel och Wandel es-
mottagas mehe än för Fyra dre
Guldsvermynt eller Zolf dre Koppar-
mynt; Alle gångse Twå-Dres sty-
cken /

cken / eller de så kallade Herdes sty-
cken ej mehe än Twå dre Guldsver-
mynt eller Fyra dre Kopparmynt /
och En-dres stycken ej mehe än Ett
dre Guldsvermynt / eller Tre dre
Kopparmynt. Här alle / som twe-
derbde hafwa sig härsamligen at efter-
rätta. Til yttermera twisso hafwe Wi
detta med egen Hand underskrifwit
och med Wårt Kongl. Sigill bekräfta
lätit. Stockholm den 4 Maji 1719.

ULRICA ELEANORA.

Bilaga 2. Ur Kongl. Maj:ts nådige förordning, huru högt mynte-zedlar . . . skola
gålla (4/5 1719). — Övergången till a-former helt genomförd.

BIBLIOGRAFI

Se även Viktigare förkortningar (s. 163).

Otryckt material

Köpenhamn: Rigsarkivet (DRA)

Arkiver af fremmed proveniens. Opsnappede svenske breve.

Brev från Laurentius Petri Gothus till Paul Pedherson (28/2 1564).

Linköping: Stifts- och landsbiblioteket (LSB)

B 119. In usum privatum Memoriale Olai Swebilij.

Cod. Lincopensis Br. 2. Nr 96 och 97. Brev från Swebilius till Erik Benzeliuss (17/7 1677 resp. 21/8 1677).

Kh. 14. Nr 101. Brev från Swebilius till Erik Benzeliuss 29/5 1694 (ej egenhändigt).

T 67. Nr 77. Brev från Swebilius till Spegel (28/1 1692).

T 67. Nr 78. Några oförgräplige Påminnelser, som synas komma i consideration widh psalmbokens revision (28/1 1692).

Lund: Dialekt- och landsmålsarkivet (DAL)

Sedessamlingen.

Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet

Horn, Agneta, Beskrivning över min vandringstid. Verbalkonkordans.

Svensson, L., Infinitivändelsen i svenskan under unions-, reformations- och stormaktstiden. Lund 1968 (stencilerad lic.-avhandling, cit. Svensson *InfÄnd.*).

Lund: Svenska Akademiens ordboksredaktion

Excerptsamlingen (SAOS).

Lund: Universitetsbiblioteket (LUB)

Per Brahes Oeconomia i: sammelvolum utan signum. Kvarto. Äldre signum E. Kvarto 1 (cit. *Oec. L.*).

Stockholm: Kungliga biblioteket (KB)

Per Brahes Oeconomia (bok II) i: X 388. Avskrivningsvolum (cit. *Oec. St.*).

Stockholm: Riksarkivet (RA)

Kungliga arkiv.

Egenhändiga brev av Johan III och Sigismund.

Biographica (Stiernhielm).

Brev till Johan Månsson (2/9 1640).

Brev till Kristina (28/1 1648).

Brev till Karl X Gustav (1659).

Trolle-Ljungby

Brinkmanska arkivet.

Per Brahes Oeconomia (bok II) i: sammelvolum utan signum. Kvarto (cit. *Oec. T*).

Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet (ULMA)

Ordsamlingarna.

Uppsala: Universitetsbiblioteket (UUB)

Per Brahes Oeconomia i: Nordin 319. Juridica svecana (cit. *Oec. N 1*).

Nordin 1922: Rekommendationsbrev av Swebilius (18/9 1679).

Nordin 1922: Brev från Swebilius till general Drakes änka (4/10 1679).

Palmsköld 356. Brev från Stiernhielm till Axel Oxenstierna (1645).

X 211. Odaterad supplik från Stiernhielm till Kristina (1636).

Vadstena: Landsarkivet

Linköpings domkapitels arkiv E I b:1. Skrivelser till biskopsämbetet.

Brev från Swebilius till Spegel 21/6 1695 (ej egenhändigt).

Tryckt material

Urkundspublikationer

AOSB=Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. 1: 1—2, 1: 15, 2: 1. 2: 10. [Utg. av C. G. Styffe, T. Berg och P. Söndén.] Sthm 1888—1956.

G1R=Konung Gustaf den förstes registratur. 1—29. Sthm 1861—1916 (HSvH. Serie 1).

Priv.=Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. 2—5, utg. av E. Nygren, F. Lindberg och F. Sleman. Sthm 1932—64.

RARP=Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll. 7, 13, 16. [Utg. av B. Taube och S. Bergh.] Sthm 1881—1900.

RP=Svenska riksrådets protokoll. 2, 8, 14. Utg. . . . genom N. A. Kullberg och S. Bergh. Sthm 1880—1916 (HSvH. Serie 3).

SamllInstructFörv.=Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland. 1. [Utg. av C. G. Styffe.] Sthm 1856.

Skråordn.=Skrå-ordningar samlade af G. E. Klemming. Sthm 1856 (SFSS 13).

SRA=Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattnings historia under tidehvarvet 1521—1718. 1—4, utg. av E. Hildebrand, O. Alin, T. Höjer och L. Sjödin. Sthm 1887—1938.

ST=Sverges traktater med främmande magter. 5:1, utg. af O. S. Rydberg och C. Hallendorff. Sthm 1903.

Synoda=Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång. Serie 1. Samlade och utg. af H. Lundström. Upps. 1908.

Samtida tryck av kungliga brev, plakat, förordningar o.d.

Tryckorten (Sthm) anges ej. C=Collijn *SwBibliogr.* eller Dens. 1600-talet. H=Hö-pener *Placat*.

- [1] 4/5 1541. [Förbud mot olaga gästning. C 2: 107 f.]
- [2] 8/7 1544. [Mandat om böndagar. C 2: 133 f.]
- [3] 4/4 1546. [Mandat om åtgärder mot dyrtiden. C 2: 146 f.]
- [4] 31/8 1561. [Mandat mot våldgästning. C 2: 281]
- [5] 31/8 1561. [Mandat mot utförsel av boskap. C 2: 282]
- [6] 13/11 1561. [Mandat om vissa rättigheter för konungens tjänare på resor. C 2: 282 f.]
- [7] 8/8 1563. [Mandat till danska gränsbor. C 2: 310 f.]
- [8] 20/8 1563. [Mandat till gränslandskapen. C 2: 311]
- [9] 30/9 1563. [Mandat till frälset om rustning mot Danmark. C 2: 311 f.]
- [10] 4/1 1577. [Förordning om utskrivning av manskap. C 2: 463]
- [11] 20/4 1578. [Förbud för adeln att förlika i grova mål. C 2: 481 f.]
- [12] 12/7 1580. [Påbud om skjutsning. C 2: 500]
- [13] 19/7 1580. [Påbud om skjutsning. C 2: 500]
- [14] 11/8 1580. [Stadga om olagligt landsköp. C 2: 501]
- [15] 30/6 1597. [Hertig Karls påbud om vissa räntor. C 3: 249]
- [16] 16/8 1597. [Hertig Karls patent ang. Arboga beslut. C 3: 250]
- [17] 8/3 1600. [Hertig Karls stämning till svenskar som avvikit från riket. H s. 22]
- [18] 8/7 1602. [Hertig Karls patent om en viss ordnings och förenings inrättande städerna emellan. H s. 23]
- [19] 22/9 1602. [Hertig Karls patent om eftergift för allmogen från »återstäder». H s. 24]
- [20] 13/11 1602. [Hertig Karls patent mot utspridda osanningar. H s. 24]
- [21] 27/11 1602. [Hertig Karls förbud mot att lösa »restsedlar» av krigsfolk. H s. 24]
- [22] 6/12 1602. [Hertig Karls förbud mot förakt för det svenska myntet. H s. 24]
- [23] 23/12 1602. [Sigismunds patent och svar på beskyllningar från hertig Karl. H s. 24]
- [24] 20/5 1609. [Karls patent och svar på en förrädisk skrift. H s. 36]
- [25] 10/8 1609. [Karls patent ang. hjälp till kriget mot Polen. H s. 36]
- [26] 19/9 1609. [Karls plakat ang. utgörande av ved och kol till bergsbruken. H s. 36]
- [26 a] 3/1 1609. [Karls plakat ang. hjälp till kriget mot Polen. H s. 35]
- [26 b] 24/1 1609. [Karls fullmakt för dem som skall uppbära månadshjälpen. H s. 35]
- [26 c] 4/2 1609. [Karls fullmakt för dem som skall underhandla med undersåtarna i Nordlanden. H s. 35]
- [26 d] 3/3 1609. [Karls patent om förlänta sakören. H s. 35]
- [26 e] 18/8 1609. [Karls mandat om fullmakt för dem som skall handha hjonelags-penningarna. H s. 36]
- [26 f] 22/9 1609. [Karls påbud till allmogen i Uppland att årligen hugga svedjeland. H s. 36]

- [27] 16/7 1610. [Karls patent om tredjedelen av den förlänta tionde spannmål. H s. 37]
- [28] 22/9 1610. [Karls patent och stämning till försumliga fogdar och tjänare. H s. 37]
- [29] 4/10 1610. [Karls patent för köpmän som driver handel med siden, kläden och lärft. H s. 38]
- [30] 6/10 1610. [Karls förläningsbrev för dem som uppehåller rusttjänst i Livland. H s. 38]
- [31] 12/11 1610. [Karls patent till alla fogdar i riket att icke blanda ihop penninguppbörden. H s. 38]
- [32] 20/12 1610. [Karls plakat och förbud mot friskjuts. H s. 39]
- [33] 20/12 1610. [Karls plakat ang. allmogens krigshjälp. H s. 39]
- [34] 31/5 1612. [Tull- och accisordning. H s. 42]
- [35] 12/10 1612. [Förbud ang. undanhållande av persedlar pålagda till rikets försvar. Saknas hos H]
- [36] 16/11 1612. [Förordning om krigsfolkets lön. H s. 42]
- [37] 17/4 1613. [Tull- och accisordning. H s. 42]
- [38] 22/12 1613. [Plakat ang. ungerska dukater. H s. 42]
- [39] 9/2 1614. [Patent ang. böndagar. H s. 43]
- [40] 10/2 1614. [Patent om gästgiveriers inrättande samt förbud mot olaga gästning och skjuts. H s. 43]
- [41] 14/2 1614. [Tullordning. H s. 43]
- [42] 7/2 1615. [Plakat mot fri skjuts m.m. H s. 43]
- [43] 6/4 1615. [Patent ang. ett nytt köphandelskompani. H s. 44]
- [44] 11/5 1615. [Mandat ang. tomter i Kalmar. H s. 44]
- [45] 24/7 1619. [Plakat om det nyss upprättade köphandelskompaniet. H s. 47]
- [46] 1/1 1620. [Plakat om en allmän böndag. H s. 47]
- [47] 25/4 1620. [Förbud för folk att lämna riket. H s. 47]
- [48] 26/4 1621. [Mandat att alla inkommande varor skall förses med kronans stämpel, innan de försäljes. H s. 47]
- [49] 24/6 1621. [Plakat ang. skatt i städerna. H s. 47]
- [50] 25/4 1622. [Patent och förbud mot utförsel av spannmål. H s. 48]
- [51] 2/6 1622. [Konfirmation och stadfästelse av Johan Skyttes oratoriska och politiska profession. H s. 48]
- [52] 20/10 1622. [Plakat om åtskilliga ämbetsskrån. H s. 48]
- [53] 13/3 1623. [Böndagsplakat. H s. 50]
- [54] 11/1 1628. [Mandat ang. betalning av in-tecknade pengar till Södra kompaniet. H s. 54]
- [55] 8/4 1628. [Patent om böndagar. H s. 54]
- [56] 26/4 1628. [Plakat om utskeppande av koppar. H s. 54]
- [57] 28/4 1628. [Patent om regale av salthandeln. H s. 54]
- [58] 26/1 1629. [Mandat och förbud mot utförsel av spannmål. H s. 55]
- [59] 12/12 1629. Ordning huru såsom H. K. M:t wil at emillan ärendatorne och H. K. M:t:z vndersåter vthi Wästergöthland och Småland hållas skal. [H s. 56]
- [60] 27/1 1630. [Patent om skjutsfärder. H s. 56]
- [61] 29/5 1630. [Fullmakt för Abraham Cabeliau att insamla de i Södra kompaniet in-tecknade pengarna. H s. 56]
- [62] 3/4 1631. [Böndagsplakat. H s. 57]
- [63] 22/4 1640. [Böndagsplakat. H s. 78]

- [64] 24/9 1640. [Mandat om byggande av fyra kyrkor och inrättande av två marknader i Piteå lappmark. H s. 78]
- [65] 12/1 1641. [Privilegium på tobakshandeln för Södra kompaniet. H s. 78]
- [66] 28/3 1641. [Böndagsplakat. H s. 79]
- [67] 29/3 1641. [Patent om myntet. H s. 79]
- [68] 6/4 1650. [Anmaning att närvara vid kröningen. H s. 95]
- [69] 2/5 1650. [Pardonsplakat för förrymda knektar. H s. 95]
- [70] 31/10 1650. [Förbud mot landsköp. H s. 95]
- [71] 12/11 1650. [Patent om tomter som står öde i städerna. H s. 96]
- [72] 5/12 1651. [Plakat om trafikens och seglatsens säkerhet till Spanien. H s. 97]
- [73] 10/3 1652. Kongl. May:tz förordning och stadga, hwar effter medh certificationerne på alt swenskt godz, som passerar Öresund, skal förhållas. [H s. 97]
- [74] 15/11 1652. [Plakat ang. skeppsbyggeri. H s. 97]
- [75] 20/11 1652. [Plakat ang. ödehemman i Östergötland. H s. 97]
- [76] 7/2 1661. [Plakat och påbud ang. stämplat papper. H s. 115]
- [77] 16/2 1661. Kongl. May:tz förordning och stadga, hwareffter medh swenske skiep och godz, hwilke genom Öresundh eller Belten passera, . . . skal förhållas. [H s. 115]
- [78] 30/3 1661. [Plakat ang. skeppsbyggeriet. H s. 115]
- [79] 24/7 1661. [Plakat och påbud ang. manufakturerna i Eskilstuna. H s. 115]
- [80] 14/5 1662. [Plakat och förbud mot tattarens och zigenares vistelse i Sverige. H s. 117]
- [81] 28/7 1662. [Patent ang. lärodrängar vid Eskilstuna manufakturer. H s. 118]
- [82] 4/4 1663. [Plakat ang. tiggeri och de fattigas underhåll i Stockholm. H s. 119]
- [83] 17/9 1664. [Plakat ang. förseelse i 1664 års riksdagsbeslut. H s. 122]
- [84] 28/3 1666. [Krögare- och gästgivareordning. H s. 127]
- [84 a] 1/3 1669. Kongl. May:tz allgemene ordning och skråå, för handtwärckarne, i Sverige och Finlandh. [C s. 856]
- [85] 15/3 1676. [Plakat om fyra allmänna solenna tacksägelse-, faste- och böndagar. H s. 142]
- [86] 28/4 1676. [Fullmakt och pass för Johan Hadorph. H s. 143]
- [87] 25/6 1676. Kongl. May:tz renoverade tåghordning. [H s. 143]
- [88] 28/2 1678. [Plakat och förbud mot våldsamheter vid värvningar. H s. 148]
- [88 a] 18/2 1679. Kongl. May:tz placat, om fyra allmen- solenne tacksägelse- faste- och böndagar, . . . [H s. 150]
- [89] 1/3 1681. Kongl. May:tz nådigste förordning och påbud, huruledes säterijers . . . rättigheter . . . äre till at förstå . . . [H s. 157]
- [90] 1/3 1681. Kongl. May:tz påbud ang. barne-mordh. [H s. 157]
- [91] 12/3 1681. Kongl. May:tz nådigste resolution, vppå interessenternes aff tobakz-compagniet . . . andragne besvär. [H s. 157]
- [92] 19/3 1681. Kongl. May:tz nådige förordning om myntet. [H s. 157]
- [93] 2/4 1681. Kongl. May:tz nådige förordning ang. Justitiae Sakerne vti dess revision . . . [H s. 157]
- [94] 13/4 1681. Kongl. May:tz nådige placat och protectorial för store siötulls betiänterne. [H s. 158]
- [95] 26/4 1681. Kongl. May:tz nådigste placat och protectorial för tull-accijs och quarne tulls betiente . . . [H s. 158]

- [96] 3/2 1691. Kongl. May:tz nådige stadga och förordning ang. skogarnes rätta häfd uti Skaraborgz lähn. [H s. 185]
- [97] 5/5 1691. Kongl. May:tz nådigste förordning, huru med all mældz både an-gifwande och afmalande . . . skall förhållas. [H s. 185]
- [98] 29/5 1691. Kongl. May:tz placat och förordning ang. pärl-fiskerijerne . . . [H s. 185]
- [98 a] 31/1 1693. Kongl. May:tz nådige förordning, ang. gymnasier och scholar i rikket. [H s. 190]
- [99] 4/7 1695. Kongl. May:tz . . . stadga och förordning, innehållandes någre mål til widlyfftheters afkortande . . . uti rättgångar, . . . [H s. 195]
- [100] 27/4 1696. Kongl. May:tz nådigste stadga och förordning, ang. den lydno, som de nedrigare betiente äro deras förmän skyldige . . . [H s. 198]
- [101] 2/1 1699. Kongl. May:tz placat om fyra allmänne, solenne, tacksäyelse-faste- boot- och bönedagar, . . . [H s. 205 f.]
- [102] 14/3 1699. Kongl. May:tz placat och påbud, ang. upsätelige fallissementer . . . [H s. 206]
- [103] 14/3 1699. Kongl. May:tz stadga och förordning ang. föröfwat missbruk wijd beck- och tiäru tillwärcckningen, . . . [H s. 206]
- [104] 20/3 1699. Kongl. May:tz placat och förbud, ang. åthskillige slags sijdentygs . . . bärande och brukande till kläde-drächter, . . . [H s. 206]
- [105] 22/7 1699. Kongl. May:tz förordning, ang. fördehningen af confiscationer . . . [H s. 207]
- [106] 12/9 1699. Kongl. May:tz påbud, ang. en allmän contribution, . . . [H s. 207]
- [107] 10/10 1699. Kongl. Maj:tz bref til alla hof- och öfwerrätter . . . [H s. 207]
- [108] 25/11 1699. Kongl. May:tz placat och påbud, ang. bruukz-förwaltare, . . . [H s. 208]
- [109] 24/7 1701. Haus Kongl. May:tz til Swerike placat ang. the samme possessors . . . afstraffande och böter, . . . [H s. 217 f.]
- [110] 17/11 1701. Kongl. May:tz placat, om fyra . . . tacksäyelse- faste- boot- och bönedagar, . . . [H s. 218]
- [111] 27/12 1707. Kongl. Maj:ts placat om fyra . . . faste- bot- och bönedagar, . . . [H s. 242]
- [112] 5/2 1709. Kongl. Maj:ts . . . bref och befallning om den första almänne-faste- bot- och bönedagen, . . . [H s. 214]
- [113] 25/8 1709. Kongl. Maj:ts samtel. härwarande råds förordning, huruledes före-hållas skal med ankommande skieppare, . . . [H s. 244]
- [114] 2/9 1710. Kongl. Maj:ts samtel. härwarande råds yterligare förordning, ang. de från besmittade orter ankommande . . . passagerare. [H s. 248]
- [115] 13/6 1711. Hans Kongl. Maj:ts samtelige härwarande råds, . . . placat ang. banco-werckets beskydd . . . [H s. 251]
- [116] 4/5 1719. Kongl. Maj:tz nådige förordning, huru högt mynte-zedlar . . . hädan efter skola giälla. [H s. 287]

Samtida tryck av brev och handlingar utfärdade av prästerskapet

- [117] efter 7/2 1529. [Örebro mötes beslut. C 1: 356 ff.]
- [118] 29/9 1533. [Biskop Hans Brasks brev till Linköpings stift. C 2: 28 ff.]
- [119] 16/2 1577. [Prästerskapets deklaration och antagande av Johan III:s liturgi. C 2: 465]

Tänkeböcker

- ATB*=Arboga stads tänkebok. Utg. av E. Noreen och T. Wennström. Upps. 1935—50 (SFSS 53).
- ETB*=Enköpings stads tänkeböcker 1540—1595. Utg. av S. Ljung. Sthm [tr. i Lund] 1960—66 (SFSS 65).
- GåTB*=Gävle stads tänkebok. Utg. av P. Elfstrand. Gävle [tr. i Upps.] 1956.
- JTB*=Jönköpings stads tänkebok 1456—1548. Utg. af C. M. Kjellberg. Jönköping 1910—19 (Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening. Bilaga 2—5).
- KTB*=Kalmar stads tänkebok. Utg. av I. Modéer och S. Engström. Upps. 1945—49 (SFSS 57).
- LTB*=Nya Lödöse tänkeböcker (1586—1621). Utg. av S. Grauers. Gbg 1923 (Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum . . . 6).
- STB* 1524—28=Stockholms stads tänkebok 1524—29 . . . Utg. genom L. Larsson. Lund 1929 (SkrVSocL 11: 2).
- STB* 1544—1553=Stockholms stads tänkeböcker 1544—1553. Utg. . . genom J. A. Almquist. Sthm 1936—37 (Stockholms stadsböcker från äldre tid. Andra serien. Tänkeböcker. Ny följd. 1—2).
- STB* 1553, 1566, 1567=Stockholms stads tänkeböcker 1553—1567. Utg. . . genom J. A. Almquist. Sthm 1939 (Stockholms stadsböcker från äldre tid. Andra serien. Tänkeböcker. Ny följd. 3).
- STB* 1589=Stockholms stads tänkeböcker 1589—1591. Utg. . . genom J. A. Almquist. Sthm 1948 (Stockholms stadsböcker från äldre tid. Andra serien. Tänkeböcker. Ny följd. 8).
- STB* 1592=Stockholms stads tänkeböcker från år 1592. Utg. av Stockholms stadsarkiv. 1—2. 1592—1599. Red. av D. Almqvist. Sthm 1939—54.
- STB* 1600=Stockholms stads tänkeböcker från år 1592. Utg. av Stockholms stadsarkiv. 3. 1600. Red. av F. Sleman. Sthm 1953.
- STB* 1610, 1612=Stockholms stads tänkeböcker från år 1592. Utg. av Stockholms stadsarkiv. 7. 1608—1613. Red. av N. Staf. Sthm 1964.
- STB* 1615=Stockholms stads och Norrmalms stads tänkeböcker från år 1592. Utg. av Stockholms stadsarkiv. 8. 1614—1615. Red. av N. Staf. Sthm 1966.
- STB* 1625=Stockholms tänkeböcker från år 1592. Utg. av Stockholms stadsarkiv. 14. 1624—1625. Red. av S. Olsson och N. Särnqvist. Sthm 1979.
- StrTB*=Strängnäs stads tänkebok för 1590-talet. Utg. . . af I. Fehr. Strängnäs 1903 (Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria. Band 3: XII).
- VTB*=Vadstena stads äldsta tänkeböcker. (»Domboken») 1577—1610. Utg. av G. Ericsson. Upps. 1945—52.

Lageditioner

R=nr i Rudbeck *Lagbibliogr.*

- LL* 1608=Swerikes rijkes landzlagh, som af rijksens råd h blef öfwersedd och förbättrat: och af k. Cristofer, . . . årom efter C.b. 1442 stadfast: . . . efter . . . her: Carls then nijondes, . . . nådighe befallning, af trycket vtgången. Sthm 1608. [R 4]
- LL* 1634=Swerikes landzlagh . . . Sthm 1634. [R 12 A]
- LL* 1638=Swerikes landz lagh . . . Sthm 1638. [R 16 A]
- LL* 1647=Sweriges landz lagh . . . Sthm 1647. [R 19 B]
- LL* 1662=Sweriges landz lagh . . . Sthm 1662. [R 23 B]
- LL* 1667=Sweriges landz-lagh . . . Sthm 1667 [R 26 B]
- LL* 1683=Sweriges landz-lagh . . . Sthm 1683. [R 31 A]

- LL* 1692=Sweriges landz-lagh . . . Sthm 1692. [R 35 A och B]
SL 1617—18=Swerikes rijkes stadz lagh, effter den stormechtige, . . . herr Gustaf Adolffs, . . . befalning, vthgången aff trycket vthi Stockholm 1617. [näst sist sid.] Sthm 1618. [R 8]
SL 1628=Swerikes rikets stadz lagh . . . Sthm 1628. [R 11]
SL 1638=Swerikes rijkes stadz lagh . . . Sthm 1638. [R 16 B]
SL 1647=Sweriges rijkes stadz lagh . . . Sthm 1647. [R 19 C]
SL 1661=Sweriges rijkes stadz-lagh . . . Sthm 1661 (i: Sweriges landz lagh . . . Sthm 1662). [R 23 C]
SL 1667=Sweriges stadz-lagh . . . Sthm 1667. [R 26 C]
SL 1682=Sweriges stadz-lagh . . . Sthm 1682. [R 31 B]
SL 1692=Sweriges stadz lagh . . . (i: Sweriges landz- och stadz lagh. . . Sthm 1692). [R 35 B]
Lag 1734=Sweriges rikets lag, gillad och antagen på riksdagen år 1734. Sthm 1736.

Almanackor

- Alm.* 1585=Olai, Petrus Vadstensis, [Almanack och praktika för år 1585. Sthm 1584.]
Alm. 1598=Gothus, Laurentius Paulinus, [Almanacka och Prognosticon för år 1598. Sthm 1598.]
Alm. 1599=Fortelius, Israel Olai, Prognosticon. På thz år effter Jesu Christi födelse M. D. XCIX. Bestelt genom Israelem Olai Lincopensem Gothum. Rostock 1598.
Alm. 1608=Forsius, S. A., Almanah eller dagharäkning . . . Sthm [1607].
Alm. 1609=Forsius, S. A., Almanah eller dagharäkning . . . Sthm [1608].
Alm. 1623=Herlicius, D., Calendarium eller almanach . . . Sthm [1622].
Alm. 1624=Niurenus, N. P., Calendarium eller almanach . . . Sthm [1623].
Alm. 1638=Herlicius, D., Almanach, . . . Sthm [1637].
Alm. 1639=Herlicius, D., Calendarium eller almanach, . . . Sthm [1638].
Alm. 1648=Schwartz, C., Almanach på thet skåttåhret effter Christi börd. 1648. Sthm [1647].
Alm. 1651=Werve, H. de, Almanach, . . . Sthm [1650].
Alm. 1658=Fuhrman, S., Almanach, . . . Sthm [1657].
Alm. 1659=Celsius, Magnus Nicolai, Almanach . . . Vps. [1658].
Alm. 1669=Voigt, J. H., Almanach, anno 1669. Sthm [1668].
Alm. 1672=Meyer, J., Almanach, på thet skotåhret . . . 1672. Linköping [1671].
Alm. 1686=Spole, A., Almanach, på dheth år effter Jesu Christi nåderijke födelse hijt til werlden, . . . Sthm: J. G. Eberdt [1685].
Alm. 1687=Voigt, J. H., Almanach, . . . Linköping: Daniel Kämpe [1686].
Alm. 1696=Krok, S., Almanach, . . . Sthm [1695].
Alm. 1697=Spole, A., Almanach, . . . Sthm [1696].

Bondepraktikor

- BondePract.* 1662=Een lijten book, som kallas bonde-practica, eller wädher-book, innehållandes någhra sköna reglor, huruledes man skal känna, . . . åhrsens lopp, . . . Sthm 1662 (Omtryckt med historik av H. Rosman. Sthm 1901).
BondePract. 1670=Een lijten book, . . . Sthm 1670.
BondePract. 1682=Een lijten book, . . . Strängnäs 1682.
BondePract. 1688=Een lijten book, . . . Sthm 1688.
BondePract. 1696=Een lijten book, . . . [Sthm] 1696.

Tidningar

HermGoth. 1624=Hermes gothicus, ther vthi . . . saker föregiffuas, som icke allenast vthi Swea och Götha rijken hände äre, vthan och jämwäl the, som vthi Italien, Hispanien . . . sigh tildragith haffwa. Strengnäs 1624.

OPT 1645=Ordinari Post Tijdender. [Sthm] 1645.

NNA 1655—56=Några Nya Aviser. [Sthm] 1655—56.

OPT 1667=Ordinari Post-Tijdender. [Sthm] 1667.

SwMerc. 1675—77=Swenska Mercurius. [Sthm] 1675—77.

SwMerc. 1685=Swenska Mercurius. [Sthm] 1685.

Bibliografisk litteratur

Adde *MLutherKat.*=Adde, G., Martin Luthers lilla katekes med förklaring. Bidrag till en bibliografisk förteckning (Meddelanden från kungl. katekesnämnden. III: 16. Sthm 1917 s. 367 ff.).

Andersson *ComeniusBibliogr.*=Andersson, A., Svensk Comenius-bibliografi. . . . 1. Janua lingvarum och Panegyricus Carolo Gustavo. Upps. 1898.

Collijn *SvBibliogr.*=Collijn I., Sveriges bibliografi intill år 1600. 1—3. Upps. 1927—38.

Collijn *1600-talet*=Collijn, I., Sveriges bibliografi. 1600-talet. 1—2. Upps. 1942—44.

Estborn *EvBönb.*=Estborn, S., Evangeliska svenska bönböcker under reformationstidevarvet. Lund 1929.

Höppener *Placat.*=Höppener, P. J., Förteckning uppå alla kongl. placater, förordningar, påbud . . . ifrån år 1522 till och med år 1750. Sthm 1754.

Klemming och Eneström *SvKalLit.*=Klemming, G. E. och Eneström, G. H., Sveriges kalendariska litteratur. 1. Svenska almanachor, kalendrår och kalendariska skrifter intill 1749. Sthm 1878.

Lundstedt *SvPeriodLitt.*=Lundstedt, B., Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi. 1—3. Sthm 1895—1902.

Rudbeck *SkriftSvH*=Rudbeck, G., Skrifter till Sveriges historia tryckta före år 1600. Med en inledande redogörelse. Upps. 1919.

Rudbeck *Lagbibliogr.*=Rudbeck, J., Svensk lagbibliografi för tiden före 1734 års lag. Beskrivande och illustrerad förteckning över de upplagor av Sveriges landskapslagar, landslagar och stadslagar som av trycket blivit utgivna . . . Bibliografi. Sthm 1915.

Övrigt primärmaterial

Hit har även förts grammatisk litteratur tryckt (eller handskriven) före 1716.

Aenigmata 1641=Aenigmata: eller spörsmåls book, medh allahanda sålsamme och vnderlige spörsmål och swår, . . . Nu nylighen . . . förswenskat, aff I. H. S. B. . . . [Sthm] 1641.

LAndrae *Troona* 1528=Andrae, L., Een kort vnderwisning om troona och godha gerningar. Sthm 1528.

Andrae, L., se också Bilagor [egenhändigå brev] s. 1—27 i: Lindqvist *ReformBibelsv.* [Bearbetningar].

Arosiandrinus *ApolloniiHist.* 1642=Apollonii konungens aff Tyro historia, . . . vthgången aff Andrea Ioh. Arosiandrino. Sthm 1642.

Arosiandrinus *ApolloniiHist.* 1663=Apollinii . . . historia, . . . Sthm 1663.

- Arvidi *Manuductio* 1651=Arvidi, A., *Manuductio ad poesin svecanam, thet är, en kort handledning til thet swenske poeterij, versz- eller rijmkonsten. . . .* Strengnäs 1651.
- Aurelius, Aegidius Matthiae, *Arithmetica eller räknebook, medh heele och brutne taal, på nytt öffuersedd, . . .* Vps. 1633.
- *Calendarium novum oeconomicum ifrån år 1645. in til annum 1665 . . .* Sthm 1645.
- se också Hunnius N., *Phosphorus . . .*
- Aurivillius *Cogitationes* 1693=Aurivillius, E., *Cogitationes de lingvae svionicae . . . recta scriptura, & pronunciatione. . .* Ups. 1693.
- Aurivillius *Gramm.*=Aurivillius, E., *Grammaticae svecanae specimen. Utg. af G. Stjernström. Ups. 1884 (UUA).*
- Avl.* 1525?=Avlatsböner. [Upps. 1525?]
- Berchelt *Pest.* 1588=[Berchelt, S.,] *Een lithen wnderwijsning om pestilentz, . . .* Sthm 1588.
- Berchelt *PestOrs* 1589=Berchelt, S., *Om pestilentzien och hennes orsaker . . .* Sthm 1589.
- Bibeln* 1703=Biblia, thet är all the heliga skrift på swensko efter konung Carl then tolftes befallning. Sthm 1703.
- Bielke *Krön.*=Anteckningar från åren 1560—81 ur Hogenskild Bielkes samlingar och med egenhändiga rättelser af hans hand. [Utg. av J. A. Almquist.] (HH 20 1904—05 s. 164—215.)
- Bolinus *Dagbok*=En dagbok från 1600-talet. Författad av regementspredikanten vid Kalmar regemente, . . . Andreas Bolinus. Utg. av E. Brunnström. Sthm 1913.
- Botvidi *Lijkpred.* 1628=Botvidi, J., *Fyra och tiugu likjpredikningar . . .* Sthm 1628.
- Brahe *Krön.*=Brahe, P., *Fortsättning af Peder Svarts krönika. Utg. af O. Ahnfelt. 1—2. Lund 1896—97.*
- Brahe *Oec.*=Brahe, P., *Oeconomia eller hushållsbok för ungt adelsfolk. Utg. med inledning, kommentar och ordförklaringar av J. Granlund och G. Holm. Sthm [tryckt i Lund] 1971 (Nordiska museets handlingar. 78).*
- Brahe *Oec. V* 1677=Gamble grefwe Peer Brahes . . . *Oeconomia eller huuzholdz-book . . .* Skrifwin anno 1581. Visingsborg 1677.
- Bureus *ABC Bok.* 1624=Bureus, J., *Den svenska ABC boken, på thet enfalligeste så stält, at de vanlige bokstavarne lämpa sigh efter runerne, . . .* Vps. 1624.
- Bureus *Ant.*=Anteckningar af Johannes Thomae Agrivillensis Bureus (G. E. Klemming, *Ur en samlares anteckningar. Sthm och Ups. 1883—86. s. 8—95).*
- Bureus *NordL* 1644=Bureus, J., *Nord landa lejonsens rytande, som aff koppar altarsens mätning, vpenbarar skriftennes tida räkning . . .* Vps. 1644.
- Bureus *Påw.* 1604=Hinricsonius, J., *Någhre påweske stemplinger huru thesse try rijken, Swerike, Danmark och Norike, skola kunna komma vnder påwedömet igen . . . förswenskadhe af Johanne Bureo. Sthm 1604.*
- Bureus *Suml.*=Sumlen, där vthi ähro åthskillighe Collectaneer . . . af Johannes Thomae Buraeus. [Utg. av G. E. Klemming.] Sthm 1886 (SvL Bih. I. 2 s. 157—243).
- Bureus *Warn.*=Een warning, som en påwens secreterere, hwilken Gudh hafwer hulptit ifrå påwens wilfarelse, . . . hafwer stält til alle evangeliske konunger, förster och potentater. Afsatt af latijnen vppå swenske, . . . Af Iohanne Buraeo. Sthm 1604.
- Bureus *VttydnKS* 1634=Bureus, J., *Kort vttydning på de orden som till äwentyrsk ike alment förstås kunna (blad Q2b—R4b i: En nyttigh bok, om Konunga styrilse och höfdinga, . . . [Upps.] 1634).*

- Bureus, J., se också språkvetenskapliga texter s. 41—127 i: Lindroth *Bureus* [Bearbetningar].
- Bönebook* 1552=Een bönebook ther hela Catechismus . . . författat är . . . [Titeln efter 1553 års uppl.] Sthm 1552.
- Carl Cal.*=*Calendaria Caroli IX.* Utg. . . genom A. Lewenhaupt. Sthm 1903.
- Cat.*1562=Catechismus eller christeligh kennedom för vngt och eenfaldigt folck ganska nyttigh. Item een liten Bönebook. 2 uppl. Sthm 1562 (Fyra svenska reformationsskrifter . . . I. Utgivna av A. Malmgren. Malmö 1965).
- Cat.* 1567=Catechismus . . . Item een liten bönebook. 3 uppl. Sthm 1567 (Den svenska katekesen 1567 i faksimile och med en efterskrift utgiven af R. Dahlberg. Sthm 1916 (Faksimileupplagor af äldre svenska tryck under redaktion af I. Collijn. 1)).
- Cat.* 1572=Catechismus . . . Item een liten bönebook. 4 uppl. [Sthm 1572].
- Cat.* 1586=Catechismus . . . Een liten bönebook. 7 uppl. [Lübeck 1586].
- Cat.* 1604=Catechismus heller rätt christeligh kennedom om våre christelige troos nödhortfeligeste artikler . . . Sthm 1604.
- Cat.* 1607=Catechismus . . . Item een liten bönebook. Sthm 1607 (tills. med Then swenska psalmboken. Sthm 1607).
- Cat.* 1610=Catechismus . . . Item een liten bönebook. Lübeck 1610.
- Cat.* 1617=L. Paulini Gothi, *Ethicae christianae pars prima*. . . Thet är: Catechismi förste deel, . . . Sthm 1617.
- Cat.* 1620=D. Mart. Lutheri Catechismus . . . Item en liten bönebook. Sthm 1620.
- Cat.* 1631=L. Paulini Gothi, *Thesaurus catecheticus* . . . Strengnes 1631.
- Cat.* 1635=DD. Martini Lutheri Catechismus, . . . Thet är: Doctor Marten Luthers christendoms läroöfning, . . . På latijn och swenska. Strängnäs 1635.
- Cat.* 1643=Eenfalligha fråghor eller spörssmåål . . . Westerås 1643 (KÅ 1919 s. 51—62).
- Cat.* 1645=D. Mart. Lut. Catechismus, . . . Item: Een lijten bönebok, . . . Sthm 1645 (tills. med Then swenska Vbsala psalmboken. Sthm 1645).
- Cat.* 1653=Catechismus Lutheri, medh en kort förklarning, . . . Författat aff Olavo Laurelio. [Västerås] 1653.
- Cat.* 1666=Ett rätt barna-klenodium är I. ABC-boken. II. Catechismus. III. Spörsmål. IV. Skrifftenes språk. [Utg. av J. G. Gezelius.] Åbo 1666.
- Cat.* 1667=Catechesis . . . Nyligen på lappeska språket vthsatt och vthtålkat . . . aff Olao Graan, . . . Sthm 1667.
- Cat.* 1689=Enfaldig förklarning öfwer Lutheri lilla catechismum, . . . Aff Olao Swebilio. Ups. 1689 (Faksimiledition. Malmö 1942).
- Cat.* 1691=[Omtryck av 1689 års uppl.] Ups. 1691.
- Cat.* 1694=D. Martini Lutheri catechismus . . . samt En gudachtig siäls nyckel til himmelriket, . . . Sthm 1694 (tills. med Then swenska psalmboken. Sthm 1694).
- Cat.* 1697=Catechismus Lutheri, medh huustaflan . . . Een liten böne-book. Sthm 1697 (tills. med Then swenska psalmboken. Sthm 1697). (Faksimiledition. Malmö 1939.)
- Cat.* 1709=Catechismi gudliga öfning . . . Vpsatt . . . aff Jespero Swedberg. Skara 1709.
- Columbus *MålRoo*= Columbus, S., *Mål-roo* eller roo-mål. Utg. . . av B. Hesselman. Upps. 1935 (NTU 6).
- Columbus *Ordeskötsel* 1689=Columbus, S., En swensk orde-skötsel. Med anmärkningar och ordlista utg. af B. Hesselman. Upps. 1908.
- Columbus *Ordeskötsel* 1710=Columbus, S., En swensk ordeskötsel. Utg. med inledning och kommentar av S. Boström. Upps. 1963 (NTU 20).

- Confessio* 1593—94=*Confessio fidei*. Thet är Then christeliga troos bekännelse . . . Sthm 1593—94.
- Ekeblad *Brev*=Johan Ekeblads brev. Utg. af N. Sjöberg. 1—2. Sthm 1911—15.
- Ekeblad, J., Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad 1639—1655. Utg. . . . av S. Allén. Gbg 1965 (*Acta Universitatis Gothoburgensis. Nordistica Gothoburgensia*. 2).
- En ny och nyttigh swensk hand- eller altare-book, förordnat til at bruka vthi Guds församlingar. Malmö 1682.
- Erik XIV *AlmAnt.*=Erik XIV:s almanacksanteckningar . . . utg. af C. M. Stenbock. Sthm 1912.
- EvEp.* 1562=Euangelia och epistler . . . 2 uppl. [Sthm] 1562 (Fyra svenska reformationsskrifter . . . II. Utgivna av A. Malmgren. Malmö 1965).
- EvEp.* 1567=Euangelia och epistler . . . 3 uppl. Sthm 1567.
- EvEp.* 1585=Euangelia och epistler . . . 7 uppl. Sthm 1585.
- EvEp.* 1604=Euangelia och epistler . . . Sthm 1604 (tills. med Then swenska psalmboken. Sthm 1607).
- EvEp.* 1610=Euangelia och epistler . . . Lübeck 1610 (tills med Then swenska psalmboken. Lübeck 1610).
- EvEp.* 1645=Ewangelia och epistler . . . Sthm 1645 (tills. med Then swenska Vbsala psalmboken. Sthm 1645).
- EvEp.* 1694=Epistler och euangelia . . . Sthm 1694 (tills. med Then swenska psalmboken. Sthm 1694).
- EvEp.* 1697=Euangelia och epistler . . . Sthm 1697 (tills. med Then swenska psalmboken. Sthm 1697).
- Facetiae* 1641=Lindner, M., Mich. Lindneri P. L. *Facetiae*, thet är: Tijd-fördrijff, eller een lustigh roo-book . . . [Utan tryckort] 1641.
- Faksimileupplagor av äldre svenska tryck. . . 6., se *VarRerV* 1579.
- Falck *Vnd.* 1558= Spangenberg, J., Een kort vnderwijsning om några aff the förnemligaste articlar i then christeligha läron . . . Vthtolkat aff tyskon på swensko aff Erico Falck . . . Sthm 1558.
- Fem Moseböcker på fornsvenska enligt cod. Holm. A 1. Utg. av O. Thorell. Sthm [tr. i Upps.] 1959 (SFSS 60).
- FormPuerColl.* 1559=Formulae puerilium colloquiorom [Sthm] 1559 (tills med *VarRerV*. Sthm 1559).
- FormPuerColl.* 1579=Formulae . . . Sthm 1579 (tills. med *VarRerV*. Sthm 1579).
- FormPuerColl.* 1644=Formulae . . . Sthm 1644 (tills. med *VarRerV*. Sthm 1644).
- FormPuerColl.* 1668=Formulae . . . Sthm 1668 (tills. med *VarRerV*. Sthm 1668).
- GAB* 1618=Biblia Thet är: All then helgha scrifft, på swensko. Effter förre bibliens text, oförändrat. Sthm 1618.
- G II A *Brev*=Konung Gustaf II Adolfs skrifter. [Utg. av C. G. Styffe.] Sthm 1861.
- Gezelius *Lijkpred.* 1665=Gezelius, J. G., Een christeligh lijkpredikan öfwer . . . Anna Isaakz dotter Silffwersparre . . . Åbo [1665].
- Gezelius *Sylloge* 1672=Gezelius, J. G., Vocum latinorum sylloge. . . . Adjectus est . . . Index sveco-latinus, ex Lexico Lincopensi. Åbo 1672.
- Gezelius, J. G., se också *Cat.* 1666.
- Girs *Chrön.* 1670=Girs, Æ., Kon: Gustaffs den I. och kon: Erichs den XIV. Chrönikor, . . . Sthm 1670.
- Glosor Terentii*=Glosor till Terentii Andria (i: Variarum rerum vocabula . . . Stockholm 1538. Utg. av A. Andersson. 1. Täckst. Upps. 1890).

- LPetri Gothus *Böneboock* 1564=Gothus, Laurentius Petri, En ny christeligh böneboock . . . Rostock 1564.
- LPetri Gothus *Tröstbock* 1564=Gothus, Laurentius Petri, En lithen tröstbock . . . Rostock 1564.
- LPGothus *Ant.*=Anteckningar av Laurentius Paulinus Gothus avtryckta i notapparat i: Kyrkoordningsförslaget av år 1608. Utg. . . . av G. C. Piltz. Lund 1935 (SkrHVSaml 19).
- LPGothus *Lijkpred.* 1612=Gothus, Laurentius Paulinus, Een christeligh lijkpredikan vthöfwer . . . Jören Claezons . . . begrafning. Sthm 1612.
- Gothus, Laurentius Paulinus, se också *Alm.* 1598 [Almanackor].
- se också *Cat.* 1617.
- se också *Cat.* 1631.
- PJGothus *Hist.* 1601=Fabricius, T., Historia certaminis sacramentarii. . . . Vthålkat och vthgången aff Petro Iohannis Gotho Norcopensi . . . Rostock 1601.
- PJGothus *Post.* 1597—98=Gothus, Petrus Johannis, Postilla . . . Sampt några merkelige sententier . . . Rostock 1597—98.
- PPGothus *Vnd.* 1590=Gothus, Petrus Pauli, Een rett christeligh vnderwijsningh om heela menniskones leffnat här på jordenne. Sthm 1590.
- Grisilla* 1622=En skön och merckeligh historia om Grisilla, hwilken war en fattigh torpare dotter, . . . [Titeln efter 1636 års uppl.] Sthm 1622.
- Grisilla* 1636=En skön och merckeligh historia . . . Sthm 1636.
- Grisilla* 1644=En skön och merckeligh historia . . . Sthm 1644.
- Grisilla* 1654=En skön och merckeligh historia . . . Sthm 1654.
- Grubb-Petri *Index* 1641=Index svecicus secundus. . . . Sthm 1641 (tills. med Comenius *Janua lingvarum*. Sthm 1641).
- Grubb-Petri *Index* 1643=Index svecicus secundus. . . . Sthm 1643 (tills. med Comenius *Janua lingvarum*. Sthm 1643).
- Grubb-Petri *Index* 1672=Index sveco-latinus, ex Lexico Lincopensi (i: Gezelius *Sylloge* 1672).
- Grubb-Petri *Linc.* 1640=Petri, Jonas Gothus, Dictionarium. Latino-sveco-germanicum . . . Linköping 1640.
- GVB 1541=Biblia på swensko. Upps. 1540—41.
- Gyldenstolpe *Epitome* 1650=Gyldenstolpe (Wexionius), M. O., Epitome descriptionis Sueciae, Gothiae, Fenningiae, . . . Åbo 1650.
- Gyllenhielm *Ant.*=Egenhändiga anteckningar af Carl Carlsson Gyllenhielm rörande tiden 1597—1602. [Utg. av J. A. Almquist.] (HH 20 1904—05 s. 258—395.)
- Gyllenius *Diarium*=Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622—1667. . . . I tryck utg. . . . genom R. Hausen. Hfors 1882.
- Handbook* 1614=Handbook, ther vthi är författadt, huruledes gudztiensten . . . skal bliffua hållin . . . Förbättrat . . . 1599, och åter öffuerseed, anno 1608 . . . [av Petrus Kenicius]. Vps. 1614.
- Handbok* 1693=Handbok, ther vti är författat, huruledes gudztiensten . . . skal blifwa hållen . . . Och numehra efter nya kyrckioordningen inrättad år 1693. Sthm 1693.
- Hansson, Clement, Georg Normans Een kurtz ahnleitungh med svensk öfversättning (Bidrag till svenska kyrkans historia i sextonde århundradet af O. Ahnfelt. 3. LUÅ 1899 s. 1—39).
- Helsingius *Synonym.* 1587=Helsingius, E. P., Synonymorum libellus. Sthm 1587.
- Helsingus *Bönebook* 1567=Helsingus, Martinus Olai, Een nyttigh och christeligh bönebook . . . [Titeln efter 1577 års uppl.] [Sthm 1567].

- Helsingus *Bönebook* 1577=Helsingus, Martinus Olai, Een nyttigh och christeligh bönebook . . . 3 uppl. Sthm 1577.
- Helsingus *Bönebook* 1591=Helsingus, Martinus Olai, Een nyttigh och christeligh bönebook . . . 5 uppl. Sthm 1591.
- Hermelin *Brev*=Bref från Olof Hermelin till Samuel Barek 1702—1709. Utg. af C. von Rosen. Sthm 1913.
- HertCarlSlakt.* 1617=Hertig Carls. Slaktarebenck, dät är En sanfärdigh . . . berättelse, om . . . fängzlende, pinande, och mördande, som den ogudachtige . . . hertigh Carl . . . bedreffwet hafuer, . . . [Krakau] 1617 (Omtryckt med efterskrift av T. Berg i serien »De hundra böckerna». II. Sthm 1915).
- Historia* 1644=En annan skön historia. om en medicinae doctoris dotter. . . . Sthm 1644 (tills. med *Grisilla*. Sthm 1644).
- Historia* 1654=En annan skön historia. . . . Sthm [1654] (tills. med *Grisilla*. Sthm 1654).
- Hiärne *Stratonice*=Hiärne, U., Stratonice. Utg. av M. von Platen. Sthm 1952 (Sv. litteratursällskapets klassikerutgåvor).
- Holmius *Förklar.* 1655=Holmius, Nicolaus Nicolai, Een christeligh förklarningh öfwer the twenne evangelia, . . . Vps. 1655.
- Horn *Beskrivn.*=Horn, Agneta, Beskrivning öfver min vandringstid. Utg. med inledning och kommentar av G. Holm. Sthm [tr. i Upps.] 1959 (NTU 19).
- Hunnius, N., Phosphorus thet är En rätt leedsagare och anwijsare til then sanna christendomen . . . Och nu nyligen på vårt swenska tungomål affsatt aff Aegidio Aurelio. Sthm 1647.
- Jacobi, S., *Brev i: Vestergötlands fornminnesförenings tidskrift* I: 8—9 s. 109 och I: 10 s. 84 f. och 86 ff. Sthm [tr. Skövde] 1897 och Sthm 1899.
- Jungfru Marie Psaltare (Rosenkrans) af Alanus de Rupe. Öfversättning från latinet, efter den enda kända handskriften. från 1534. med inledning af R. Geete. Sthm [tr. i Upps.] 1923—25 (SFSS 48).
- Kemner *Geenswar* 1612. Messenius, J., Sanfärdigt och rättmätigt geenswar, emoot then lögnachtige smideskrifft, som een dansk man . . . år 1560 . . . haffuer aff trycket . . . vthgå låthet. Först på latijn skreffuet aff . . . J. M[essenius] och nu på thet swenska tungemål, . . . transfererat aff Heinricho M. Chem[nero] Viburgo-Carello. Sthm 1612.
- Kunglig kansliordning. Given i Timurtasch 26/10 1713 (MRA 1929 s. 127—147).
- Ludvigsson *Krön.*=Rasmus Ludvigssons krönika om k. Gustaf I. [Utg. av J. A. Almqvist.] (HH 20 1904—05 s. 1—120.)
- OMartini *Bewijs* 1604=Martini, O., Bewijs. At the sententier som j then book, hwilken . . . lydher om natwernes föreningh j Christo . . . indragne äro, ingalunda stadfästa the Calvinisters mening . . . Sthm 1604.
- OMartini *Pred.* 1606=Martini, O., En predijkan: öfwer thet euangelium som . . . plägar förhandlas then ottonde sondaghen effter helge trefaldigheetz sondagh, vthi hwilken . . . blifwer bewist, at the påweske och caluiniske lärare äre falske propheter, . . . Sthm 1606.
- Matthiae *Hwsbook* 1658=Matthiae, Johannes Gothus, Strengnäs kyrkie och hwsbook. Strengnäs 1658.
- Matthiae *Libellus* 1626=Matthiae, Johannes Gothus, Libellus puerilis, . . . Sthm 1626 (omtryckt av B. R. Hall i ÅSU vol. 17 1926 s. 89—108).
- Muraeus *Christ.* 1647=Arndt, J., Fyra böcker om een sann christendom, . . . förswenscade aff Stephano L. Muraeo . . . Sthm 1647.

- Norman *Handbook* 1548=Norman, G., Een handbook ther vthi döpelsen och annat meer christeligha förhandlas. 5 uppl. Sthm 1548.
- Norman *Handbook* 1586=Norman, G., Een handbook . . . Uppl. 7. Sthm 1586.
- Norman *Mess.* 1548=Norman, G., Messan på swensko förbettrat. 5 uppl. Sthm 1548.
- Norman *Mess.* 1557=Norman, G., Messan på swensko förbättrat. 6 uppl. Sthm 1557.
- NT 1526=Thet nyia testamentit på swensko. Sthm. 1526.
- Nya testamentet i Gustaf Vasas bibel under jämförelse med texten av år 1526 utg. av N. Lindqvist. Sthm [tr. i Upps.] 1941.
- Olavi *LäkBook* 1578=Olavi, B., Een nyttigh läkere book . . . Sthm 1578.
- Oration* 1678=Skytte, J., Een oration om the swenskes . . . och giöthers första vrsprung och mandom i krijgh. Hållen på latijn . . . 1599 . . . Och nu andre gången tryckt . . . Sthm 1678.
- Orbis* 1683=Joh. Amos Comenii. *Orbis sensualium pictus* . . . Then synlige werlden thet är . . . werldennes tings och lefwernes förrättelsers affmålning och nampn-gifwelse, . . . sampt ett titel- och orde-register. Riga 1683.
- Orbis* 1698=Joh. Amos Comenii. *Orbis* . . . Tertio editus. Åbo 1698.
- Oxenstierna, A., Skrifter och brevexling, se AOSB [Urkundspublikationer].
- IPetri *Hercules* ca 1595=Petri, I., Een ganske liuflich historisk narratio eller förkunnelse om then edle vnge hiälten Hercule, . . . förswenskat af Israele Petri Dalekarlo Sweco. Rostock ca 1595 (Omtryckt av N. Gobom i: LBH. N. S. 2:2. 1937 s. 29—43).
- LPetri *ChrPred.* 1561=Petri, L., Een christeligh predican om werldzligg öffuerheet . . . Sthm 1561.
- LPetri *Förman.* 1558=Petri, L., Förmaning til clerkerijt . . . om boot och bättring . . . [Sthm] 1558.
- LPetri *KO* 1571=Petri, L., Then swenska kyrkeordningen. Sthm 1571 (Laurentius Petris kyrkoordning av år 1571 . . . Med historisk inledning av E. Färnström. Sthm [tr. i Upps.] 1932).
- LPetri *Mandráp* 1562=Petri, L., Een predican emoot mandráp. Sthm 1562.
- LPetri *Post.* 1555=Petri, L., Postilla öffuer winterdelen . . . Sthm 1555.
- LPetri *Wijgd.* 1538=Petri, L., Een forclarning om wijgdawatn. [Sthm] 1538.
- OPetri *Clost.* 1528=Petri, O., Een liten boock j huilko closterleffwerne forclarat warder . . . Sthm 1528 (OPetri *SSkrift.* 1: 473—523).
- OPetri *Echt.* 1528=Petri, O., Een liten vnderuisning om echteskapet . . . Sthm 1528 (OPetri *SSkrift.* 1: 443—471).
- OPetri *Eedh.* 1539=Petri, O., Een predican emoot the gruffueliga eedher . . . Sthm 1539 (OPetri *SSkrift.* 4: 373—394).
- OPetri *1Forman.* 1528=Petri, O., Een christelighen formanig til clerekrijt . . . Sthm 1528 (OPetri *SSkrift.* 1: 351—367).
- OPetri *2Forman.* 1528=Petri, O., En christelighen formanig til Sweriges jnbygggiare . . . [Sthm 1528.] (OPetri *SSkrift.* 1: 313—329.)
- OPetri *3Förman.* 1535=Petri, O., Förmaning til alla euangeliska predicare öffuer heela Swerige . . . [Titeln efter 1612 års uppl.] [Sthm 1535.] (OPetri *SSkrift.* 3: 471—511.)
- OPetri *GudzOrdh* 1528=Petri, O., Om gudz ordh och menniskiors bodh och stadhgar . . . Sthm 1528 (OPetri *SSkrift.* 1: 525—558).
- OPetri *Handbock* 1529=Petri, O., Een handbock påå swensko . . . Sthm 1529 (OPetri *SSkrift.* 2: 311—367).
- OPetri *Ingong* 1529=Toltz, J., En liten ingong j then helga schriffth . . . Sthm 1529 (OPetri *SSkrift.* 2: 369—387).

- OPetri *Krön.*=Petri, O., En swensk kröneka. Utg. av J. Sahlgren (OPetri *SSkrift.* 4: 1—298).
- OPetri *MenSkap.*=Petri, O., Undervisning om människans ärliga skapelse, fall och upprättelse (OPetri *SSkrift.* 3: 513—577).
- OPetri *Mess.* 1531=Petri, O., Then swenska messan epter som hon nw holles i Stockholm . . . Sthm 1531 (OPetri *SSkrift.* 2: 405—426).
- OPetri *Mess.* 1535=Petri, O., Then swenska messan . . . 2 uppl. Sthm 1535 (OPetri *SSkrift.* 2: 427—439).
- OPetri *Mess.* 1537=Petri, O., Then swenska messan . . . 3 uppl. Sthm 1537 (OPetri *SSkrift.* 2: 440—447).
- OPetri *NyttVnd.* 1526=Petri, O., Een nyttwgh vnderwijsning. . . Sthm 1526 (OPetri *SSkrift.* 2: 1—120).
- OPetri *OchrSendebr.* 1527=Petri, O., Swar vppå jtt ochristelighit sendebreff som . . . Paulus Helie haffuer vthgåå latit . . . Sthm 1527 (OPetri *SSkrift.* 1: 151—222).
- OPetri *Orsack* 1531=Petri, O., Orsack hwar före messan böör wara på thet tungomål som then menighe man forstondelighit är. Sthm 1531 (OPetri *SSkrift.* 2: 389—404).
- OPetri *Post.* 1528=Petri, O., En nyttog postilla . . . Sthm 1528 (OPetri *SSkrift.* 2: 1—310).
- OPetri *Post.* 1530=Petri, O., Een lijten postilla . . . Sthm 1530 (OPetri *SSkrift.* 3: 1—470).
- OPetri *Salighet.* 1535=Petri, O., Een lijten boock ther vthi forclarat warder hwar igenom menniskian får then ewiga salighetena. . . Sthm 1535 (OPetri *SSkrift.* 2: 449—520).
- OPetri *Sendebr.* 1528=Petri, O., Itt fögho sendebreff til Paulum Helie. . . Sthm 1528 (OPetri *SSkrift.* 1: 331—350).
- OPetri *SSkrift.*=Petri, O., Samlade skrifter . . . utg. under redaktion av B. Hesselman. 1—4. Ups. 1914—17.
- OPetri *Spörsm.* 1527=Petri, O., Swar påå tolf spørsmål . . . Sthm 1527 (OPetri *SSkrift.* 1: 223—311).
- Pihlström *Dagbok*=Anders Pihlströms dagbok 1708—1723. Utg. af Kungl. samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia (HH 18:4 1903 s. 1—103).
- Pontinus *Lijkpred.* 1666=Pontinus, M. J., Christeligh lijkpredikan . . . wedh . . . Philipp Stiernskiöldz jordefärdh. Sthm 1666.
- Prytz *Lijkpred.* 1642=Prytz, Andreas Johannis, En lijkpredikan öfwer . . . Daniel Nilson, . . . Linköping 1642.
- Rothovius *Lijkpred.* ca 1625=Rothovius, I., Een christeligh lijkpredikan . . . vthi . . . Barbro Axels dotters Bjelkes begraffningh . . . Sthm [ca 1625].
- Rothovius *Lijkpred.* 1646=Rothovius, I., Een christeligh lijkpredikan . . . vthi . . . Torsten Stålhandskes . . . begraffning . . . Åbo 1646.
- Rudbeck *Atland* 1679=Rudbeck, O., Atland eller Manheim dedan Japhethz afkomne. . . utgångne äro, . . . [T. I.] Ups. [1679] (Omtryckt med efterskrift av A. Nelson. Upps. och Sthm 1937).
- Rudbeck *Brev*=Brev af Olof Rudbeck d.ä. rörande Upsala universitet. Utg. . . af C. Annerstedt. 1—4. Ups. 1893—1905.
- Rudbeckius *Dagbok*=Johannes Rudbeckius. Dagbok. Utg. av B. R. Hall. Sthm [tr. i Lund] 1938.
- Rudbeckius *Krigzpred.* 1626=Rudbeckius, J., Krigz predikan hållin vthi Ryszland . . . 1615. Västerås [1626].
- Rudbeckius *Lijkpred.* 1621=Rudbeckius, J., Een christeligh lijkpredikan, hållin vthi . . . Hindrich Horns . . . begraffning . . . Sthm 1621.

- Sagor från Emådalen. Upptecknade af E. Svensén. Sthm 1882 (SvL II: 7).
- Salberg *Gramm.*=Grammatica svetica (i: Andersson, A., Om Johan Salbergs grammatica svetica. Ett bidrag till kännedom om 1600-talets svenska. Upps 1884).
- Schroderus *Epitome* 1647=Hunnius, N., Epitome credendorum, eller then christlige lärones korta extract . . . igenom Ericum Schroderum vthtolkat. Nyköping 1647.
- Schroderus *KyskSpeg.* 1622=Sachse, M., Kyskheets spegel alle christelige vngerswenners och jungfrugers. . . Vthtolkat af Erico Schrodero. Sthm 1622.
- Schroderus *Livius* 1626=Livius, T., Then nampnkunnige skribentens Titi Livij aff Padua historia, om romerske rijkens första vrsprung, . . . Vthsatt och tolkat på vårt swenska tungomål, genom Ericum Schroderum. Sthm 1626.
- Schroderus *Moderschola* 1642=Comenius, J. A., Informatorium maternum eller Moderschola, thet är: Een richtig och ögonskijnligh berättelse, huru föräldrarna . . . vthi the förste sex åhren, . . . barnen . . . vpfostra och öfwa skole . . . Vt-tolkat af Erico Schrodero. Sthm 1642.
- Schroderus *Oration* 1611=En sanfärdig oration . . . som vthaf . . . Hemming Gadd, . . . för ett hundra år sedan är proponerat och framställt worden vppå latijn. . . vthsatt och vthtålkat af E. S[Schrodero]. [Sthm 1611.]
- Schroderus *Paradijs* 1646=Arndt, J., Doct. Johannis Arendtz, . . . Paradijs lustgård, . . . transfererat och affsatt på vårt swenske tungomåål, genom Ericum Schroderum. Nyköping 1646.
- Schroderus *Paradijs* 1682=Arndt, J., . . . Paradijs lustgård . . . Gbg 1682.
- Schroderus *RegDon.* 1606=Jacob I, Regium donum eller konungzlig förähring . . . Nu nyligen förswenskat aff Erico Schrodero. Sthm 1606.
- EJSchroderus *Dictionarium*=Schroderus, Ericus Johannis, Dictionarium quadri-lingue suedicum germanicum latinum graecum . . . Utg. av B. Hesselman. Upps. 1929.
- EJSchroderus *Janua* 1640=J. A. Comenii Janua lingvarum reserata aurea, cum suetica versione et indice. Sthm 1640. — [S. 4 svensk titel:] Johannis Amos Comenii Vpläste gyllene tungomåls dör: eller alle språks och wettskapers örte-gårdh . . . Här til swenskan och itt fullkomligt register biifogat aff M. Erico Schrodero Ubsal. . . [Sthm] 1640.
- EJSchroderus *Janua* 1641=J. A. Comenii Jauna lingvarum reserata aurea . . . Sthm 1641. [Efter Register följer med eget titelblad:] Index svecicus secundus. [Av N. Grubb och J. Petri.] . . . Sthm 1641.
- EJSchroderus *Jauna* 1643=J. A. Comenii Janua lingvarum . . . Sthm 1643.
- EJSchroderus *Lex.* 1637=Schroderus, Ericus Johannis, Lexicon latino-scondium, . . . Sthm 1637 (Faksimiluppl. utg. av B. Hesselman. Upps. 1937—41).
- Siusoffuare* 1626=Legenda, eller Een liten historia, om the siusoffuare, ganska nyttigh at läsa. . . [Kalmar] 1626.
- Skytte *Vnd.* 1604=Skytte, J., Een kort vnderwijsning: vthi huad konster och dygder een fursteligh person skall sigh öfwe och bruke, . . . Sthm 1604.
- Skytte *Vnd.* 1678=Skytte, J., Een kort vnderwijsning . . . Sthm 1678.
- Skytte, J., Bref till rikskanslern Axel Oxenstierna (AOSB 2: 10 s. 160—386).
- Spegel *BarnaBibel* 1684=Spegel, H., Barna-Bibel, thet är christeliga vnderwijsningar, . . . Sthm 1684.
- Spegel *Glossarium* 1712=Spegel, H., Glossarium-sveo-gothicum eller swensk-ordabook, . . . Lund 1712.
- Spegel *Oliw.* 1675=Spegel, H., Ett affbrutitt oliwe lööff, eller . . . betrachtelser om then hugneliga friden, . . . Sthm [1675].

- Stenbock *Brev*=Magnus Stenbock och Eva Oxenstierna. En brefväxling. Utg. af C. M. Stenbock. 1. Sthm 1913.
- Stiernhielm *Archimedes* 1644=Stiernhielm, G., Archimedes reformatus . . . Sthm 1644.
- Stiernhielm *Brev*=Stiernhielm, G., Samlade skrifter 3: 1—2. Brev och inlagor. Redigerade av P. Wieselgren. Sthm 1937—57 (SVS 8).
- Stiernhielm *Fatebvr*=Stiernhielm, G., Gambla swea- och götha-måles fatebvr. Sthm 1643.
- Stiernhielm *MusaeSuethiz*. 1668=Stiernhielm, G., Musae suethizantes, Thet är sånggudinnor, nu först lärande dichta och spela på swenska, . . . Sthm 1668.
- Stiernhielm *Ulfil*. 1671=Ulfilas, D. N. Jesu Christi ss. evangelia . . . ex graeco gothicè translata, nunc cum parallelis versionibus, sveo-gothicâ, norraenâ, seu islandicâ, & vulgatâ latinâ edita. Sthm 1671.
- Stiernhielm *Vttydn*. 1668=Stiernhielm, G., Vt-tydning opå någre gamble och sålsynt brukade ord effter A B C (blad Ca—C2b i: *Musae suethizantes*, . . . Sthm 1668).
- Swart *Krön.*=Swart, P., Konung Gustaf I:s krönika. Med inledning och ordförklaringar utg. af N. Edén. Sthm [tryckt i Upps]. 1912.
- Swebilius *Lijkpred*. 1672=Swebilius, O., Lijk-predikan wijdh . . . Truls Kohres . . . jordafärd . . . Sthm [1672].
- Swebilius *Lijkpred*. 1673=Swebilius, O., Ett grönt oliweträä . . . vthi en christeligh lijk-predikan öfwer . . . Christina Oliegwist . . . Sthm [1673].
- Swebilius *Lijkpred*. 1676=Swebilius, O., Lijk-predikan öfwer . . . Johan Olofzson Stiernehöök . . . Sthm [1676].
- Swebilius *Lijkpred*. 1678=Swebilius, O., Christeligh lijk-predikan öfwer . . . Simon Grundel Helmfeldt . . . Sthm [1678].
- Swebilius *LyckönskPred*. 1671=Swebilius, O., Lyckönskans predikan, widh . . . k. Carl den ellofftes giorda första inträde vthi rijkzens senat, . . . Sthm [1671].
- Swebilius *Sällhet* 1693=Swebilius, O., The rättfärdigas sällhet i lif och död . . . Sthm [1693].
- Swebilius, O., se också skrivelser utg. av H. Lundström i: KÅ 1906 s. 179—186.
- se också *Cat*. 1689.
- Swedberg *David* 1713=Swedberg, J., David och Nathan. Skara 1713.
- Swedberg *Schibboleth* 1716=Swedberg, J., Schibboleth. Swenska språketz rycht och richtiget. Skara 1716.
- Swedberg, J., se också *Cat*. 1709.
- Svenska medeltidens bibel-arbeten. Efter gamla handskrifter. Utg. af G. E. Klemming. Sthm 1853—55 (SFSS 9: 2).
- Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561—1905. Under fleras medverkan utg. av B. R. Hall. I—III. 1561, 1611 och 1649 års skolordningar i avtryck och, de båda senare, i översättning (ÅSU 1921. Vol. 4).
- Tegel *GustHist*. 1622=Tegel, Erik Jöransson, Then stoormechtige, . . . her Gustaffs, . . . historia, . . . Sthm 1622.
- Tideb*. 1525=Vor fruwe tydher. [Upps. 1525.] (Den svenska Tideboken. [Utg. av G. E. Klemming.] Sthm 1854.)
- Tiliander *Gramm*. 1691=Tiliander, Sven Ingemarsson, Compendiosa nuper adinventata grammatica germanico-svetica; det är: En kort . . . inledning till tyska och swänska språket. . . Sthm 1691.
- Tiällmann *Gramm*. 1696=Tiällmann, N., Grammatica suecana, äller: enn svensk språk- och skrif-konst, . . . Sthm 1696.

- Ulspegel* 1661=Ett hundrade två vnderlige, sällsamme. och mycket lustige historier, om Thil Ulspegel, en bonde son, . . . [Gbg] 1661.
- Wallenius *Project* 1682=Wallenius, G. A., Project af swensk grammatica hastigt och wälment å papperet gifwit. Åbo 1682.
- Wallerius *Lijkpred.* 1674=Wallerius, D.. Förkrossade syndares fasta borg, . . . vthi een christeligh lijk-predikan widh . . . Elizabets Gustaffsdotters . . . jordefärd. Gbg 1674.
- VarRerV* 1538=Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione. Sthm 1538 (Variarum rerum vocabula . . . Utg. av A. Andersson. 1. Täckst. Upps. 1890).
- VarRerV* 1559=Variarum rerum vocabula . . . Sthm 1559.
- VarRerV* 1579=Variarum rerum vocabula . . . Sthm 1579 (Variarum rerum vocabula . . . Sthm 1579. Faksimile . . . med en efterskrift av I. Collijn. Sthm (Faksimile-upplagor av äldre svenska tryck under redaktion av I. Collijn. 6)).
- VarRerV* 1607=Variarum rerum vocabula . . . Rostock 1607.
- VarRerV* 1630=Variarum rerum vocabula . . . Riga 1630.
- VarRerV* 1644=Variarum rerum vocabula . . . Sthm 1644.
- VarRerV* 1668=Variarum rerum vocabula . . . Sthm 1668.
- Verelius *HerrSaga* 1666=Herrauds och Bosa saga med en ny vttolkning iänte gambla götskan . . . edita . . . ab Olao Verelio. Ups. 1666.
- Verelius *HervSaga* 1672=Hervarar saga på gammal götska med Olai Vereli vttolkning och notis. Ups. 1672.
- Verelius *Index* 1691=Olai Vereli Index lingvae veteris scytho-scandicae sive gothicae . . . collectus atque opera Olai Rudbecki editus. Ups. 1691.
- Vestibulum* 1639=Janvae lingvarum reseratae aureae Vestibulum, . . . editvm a Johan-Amoso Comenio. Addita versione sveticâ & germanicâ, . . . Sthm 1639.
- Vestibulum* 1642=Janvae lingvarum . . . Vestibulum, . . . Sthm 1642.
- Vestibulum* 1648=Janvae lingvarum . . . Vestibulum, . . . Strengnesiae 1648.
- Vestibulum* 1662=Janvae lingvarum . . . Vestibulum, . . . Linköping 1662.
- Vestibulum* 1672=Janvae lingvarum . . . Vestibulum, . . . Linköping 1672.
- Vestibulum* 1688=Janvae lingvarum . . . Vestibulum, . . . Ups. 1688.
- Wivallius *Själbbiogr.*=Lars Wivallius självbiografi. Brev och prosastycken. I urval utg. med kortfattad biografi av E. Gamby. Upps. 1957.
- Vultejus *Spörmåhl* 1688=Vultejus, J., Enfaldige spörmåhl eller christendoms förhör inrättat för ungdomen, . . . Sthm [1688].

Bearbetningar

Hit har även förts grammatisk och lexikalisk litteratur tryckt efter 1716.

Ahlbäck *JBuddeSpr.*=Ahlbäck, O., Jöns Buddes språk och landsmansskap. Hfors 1952 (SNF 40—41: 1).

Ambrosiani *SvSkrämb.*=Ambrosiani, S., Från de svenska skråämbetenas dagar. Sthm 1920.

Andersson, A., se *ComeniusBibliogr.* [Bibliografisk litteratur].

— se också Salberg *Gramm.* [Övrigt primärmaterial].

— se också *VarRerV* 1538 [Övrigt primärmaterial].

Anrep=Svenska adelns ättar-taflor. Utg. af G. Anrep. 4. Sthm 1864.

Areskog *ÖSmålFolkm.*=Areskog, Gertrud, Östra Smålands folkmål. Upps. [tr. i Lund] 1936 (Skrifter utg. av K. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning. 4).

- Beckman, N., Bidrag till kännedomen om 1700-talets svenska (ANF 1895 s. 154 ff.).
 — [Rec. av] Jönköpings stads tänkebok 1456—1548, utg. af C. M. Kjellberg (ANF 1925 s. 95 ff.).
 — Studier till västgöotalagarnas historia (ANF 1916 s. 49 ff.).
- Bennich-Björkman *Förf.*=Bennich-Björkman, B., Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550—1850. Sthm [tr. i Upps.] 1970 (Studia Litterarum Upsaliensia. 5).
- Bensow, O., Biblisk ordbok. Ordförteckning (bibelkonkordans). 4 uppl. Sthm 1936.
- Berg *Skytte*=Berg, T., Johan Skytte. Hans ungdom och verksamhet under Karl IX:s regering. Biografisk studie. Sthm 1920.
- Berg, T., se också *HertCarlSlakt*. 1617 [Övrigt primärmaterial].
- Bergman *SvSpråkh.*=Bergman, G., Kortfattad svensk språkhistoria. Sthm [tr. i Lund] 1968.
- Block *Karl IX*=Block, H., Karl IX som teolog och religiös personlighet. Lund [tryckt i Gbg] 1918.
- Boëthius, B., Aurelius (SBL 2: 451 ff. 1920).
 — Simon Berchelt (SBL 3: 330 ff. 1922).
- Borgström *Askersmål.*=Borgström, M., Askersmålets ljudlära. Sthm 1913 (SvL B. 11).
- Boström, Sylvia, se Columbus *Ordeskötsel* 1710 [Övrigt primärmaterial].
- Brandell *SvUndervisningsväsH*=Brandell, G., Svenska undervisningsväsendets och uppfostrans historia. 1—2. Lund 1931.
- Brilioth *SenMedelt.*=Brilioth, Y., Den senare medeltiden 1274—1521. Sthm 1941 (SKH 2).
- Broberg *SprGränsVärml.*=Broberg, R., Språk- och kulturgränser i Värmland. Sthm [tr. i Upps.] 1973 (SvL B. 67).
- Broberg, R., se också Grill, J. W., Ur folk-språket . . .
- Brøndum-Nielsen *GDGr.*=Brøndum-Nielsen, J., Gammeldansk Grammatik i sprog-historisk Fremstilling. I—II. 2. ændr. udgave. Khvn 1950—57.
- Carlsson, A. B., Arosiandrinus (SBL 2: 269 ff. 1920).
- Carlsson *GVasa*=Carlsson, G., Från Erik Segersäll till Gustav Vasa. Sthm [tr. i Lund] 1961 (KVHAH. Historiska serien 6).
- Carlsson *SenMedelt.*=Carlsson, G., Senare medeltiden. 1. Tidsskedet 1389—1448 (Sveriges historia till våra dagar . . . utg. av E. Hildebrand och L. Stavenow. 3: 1. Sthm 1941).
- Cnatingius *TillkomstGABibel*=Cnatingius, H., Tillkomsten av Gustav II Adolfs bibel 1618 (i: Festskrift utg. av teologiska fakulteten i Uppsala 1941 . . . Nr 12. Upps. och Leipzig 1941 [UUÅ 1941: 7]).
- Collijn, I., Den Balhornska Abc-boken (NTBB 1920 s. 7 ff.).
 — En hittills okänd upplaga av Variarum rerum vocabula med Formulae puerilium colloquiorum Stockholm 1559 (NTBB 1928 s. 1 ff.).
 — se också *VarRerV* 1579 [Övrigt primärmaterial].
 — se också Collijn *SvBibliogr.* [Bibliografisk litteratur].
 — se också Collijn *1600-talet* [Bibliografisk litteratur].
- Dahl, F., Bibliografisk beskrivning av Reykjavikfyndet (NTBB 1964 s. 97 ff.).
- Dahlstedt *FrämOrd*=Dahlstedt, K.-H. m.fl., Främmande ord i nusvenskan. 2 uppl. Sthm 1969 (Verdandis skriftserie. 17).
- Dahlstedt *ÖNorrlBygdemål*=Övre Norrlands bygdemål. Berättelser med förklaringar och en dialektöversikt samlade och utg. av K.-H. Dahlstedt och P.-U. Ågren. Umeå 1954 (Skrifter utg. av Vetenskapliga biblioteket i Umeå. 1).

- Dalin *OrdbSvSpr.*=Dalin, A. F., Ordbok öfver svenska språket. 1—2. Sthm 1850—55.
- Edén *CentralrUtveckl.*=Edén, N., Den svenska centralregeringens utveckling till kollegial organisation i början af sjuttonde århundradet (1602—1634). Upps. & Leipzig [tr. i Upps.] 1902 (SkrHVSamfU 8: 2).
- Edén *CentralrVasatid.*=Edén, N., Om centralregeringens organisation under den äldre vasatiden (1523—1594). Ups. 1899.
- Edén, N., Mårten Helsings bearbetning av Peder Swarts berättelse om Gustaf Vasas ungdom (HT 1914 s. 245 ff.).
- se också Swart *Krön.* [Övrigt primärmaterial].
- Ejder, B., Några fall av kvarlevande dansk skrivtradition i nutida sydsvenska ortnamn (NoB 1954 s. 58 ff.).
- Enberg, L. M., se Svensk språklära.
- Ericsson *SödermFolkmdl*=Ericsson, T., Grundlinjer till undersökningen av Södermanlands folkmål. Sthm 1914 (SvL B.8).
- Fredriksson *Personnamsstud.*=Fredriksson, I., Svenska personnamnsstudier. Sthm 1961 (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Philologiae Scandinavicae Upsaliensia. 2).
- Fr[iedländer], H., Schroderus (SMK 6: 574 1949).
- Friesen, O. von, Inledning (s. III—XXXVIII) i: Jesus Syrachs bok i 1541 års svenska bibel. Utg. med språklig inledning och ordlista av O. von Friesen. Upps. 1912.
- Gobom, N., »Hercules vid skiljovägen» första gången på svenska. Ett unikt Rostocktryck i Linköpings stiftsbibliotek (LBH. N.S. 2: 2. 1937 s. 9 ff.).
- Grill, J. W., Ur folk-språket på Tylö-skogen. Ord och talesätt antecknade på 1840-talet i Lerbäcks socken i Närke. Med inledning och kommentar utg. av Richard Broberg. Sthm [tr. i Lund] 1964 (SvL B. 63).
- Grip *Skuttungemdl.*=Grip, E., Skuttungemålets ljudlära. Sthm 1901 (SvL XVIII: 6).
- Götlind och Landtmanson *VästergötlFolkmdl*=Götlind, J., och Landtmanson, S., Västergötlands folkmål. 1—4. Upps. 1940—50 (Skrifter utg. av K. Gustav Adolfs akademien för folklivsforskning. 6).
- Halenius, L., Nya testamentets svenske och grekiske concordantier . . . Sthm 1734.
- Hall *JRudbeckKatekesutv.*=Hall, B. R., Johannes Rudbeckii katekesutveckling och dess samband med tidigare andakts- och läroböcker (KÅ 1919 s. 1 ff.).
- Hall *Rudbeckius*=Hall, B. R., Johannes Rudbeckius (Ner.). En historisk-pedagogisk studie. 1. Sthm 1911.
- Hall, B. R., Om Sveriges första läroverksstadga. Studier rörande reformationstidens skola och skolfrågor (ÅSU 1921. Vol. 1).
- se också Rudbeckius *Dagbok* [Övrigt primärmaterial].
- Hellquist *SvOrdbildn.*=Hellquist, E., Svensk ordbildningslära från historisk synpunkt. Lund 1922.
- Hellquist *1600TalSv.*=Hellquist, E., Studier i 1600-talets svenska. Upps. 1902 (SkrHVSamfU 7: 6).
- Hellquist, E., Svensk etymologisk ordbok. 1—2. 3 uppl. Lund 1948.
- Henning *DidrKrön.*=Henning, B., Didrikskrönikan. Handskriftsrelationer, översättningsteknik och stildrag. Sthm [tr. Upps.] 1970 (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 8).
- Henning, S., Korrektorn och N.T. 1526 (ANF 1930 s. 130 ff.).
- Vilka ha översatt Nya testamentet år 1526? (NysvSt. 43: 16 ff. 1963 (tr. 1964))
- Hernlund *Förslag*=Hernlund, H., Förslag och åtgärder till svenska skriftspråkets reglerande 1691—1739. Jemte en inledande öfversigt af svenska språkets ställning under den föregående tiden. Sthm 1883.

- Hesselman *Huvudl.*=Hesselman, B., Huvudlinjer i nordisk språkhistoria. 1—3. Utg. med register, litteraturförteckning och efterskrift av Manne Eriksson. Upps. & Sthm, Oslo, Kvn [tr. i Upps.] 1948—53 (NK 3—4).
- Hesselman, B., se också Columbus *MålRoo* [Övrigt primärmaterial].
- se också Columbus *Ordeskötsel* 1689 [Övrigt primärmaterial].
- se också OPetri *SSkrift*. [Övrigt primärmaterial].
- se också EJSchroderus *Lex*. 1637 [Övrigt primärmaterial].
- Hierta, P., Den äldsta kända svenska almanackan för år 1585 (NTBB 1921 s. 35 ff.).
- Hof *Skrifs.*=Hof, S., Swänska språkets rätta skriftsätt . . . Sthm 1753.
- Holm *Epoker*=Holm, G., Epoker och prosastilar. Några linjer och punkter i den svenska prosans stilhistoria. Lund 1967 (LSNS. Serie A. 17).
- Holm *MedeltStadgespråk*=Holm, G., Medeltida stadgespråk. Lund 1969 (LSNS. Serie B. 6).
- Holm *ProblemAlexanderforsk.*=Holm, G., Några problem i Alexanderforskningen (ANF 1958 s. 210 ff.).
- Holm, G., se också Brahe *Oec.* [Övrigt primärmaterial].
- se också Horn *Beskrivn.* [Övrigt primärmaterial].
- Holmquist, H., Reformationstidevarvet 1521—1611. 1—2. Sthm 1933 (SKH 3).
- Jansson, V., Fornsvenska legendariet. Handskrifter och språk. Sthm och Köpenhamn [tr. i Upps.] 1934 (NTU 4).
- Johanesson, G., Skånes historia. Sthm 1971.
- Kallstenius *VärmlDial.*=Kallstenius, G., Översikt av Värmlands svenska dialekter. Sthm 1927 (SvL XXI: 3).
- Kjöllnerström *StridKalvinism.*=Kjöllnerström, S., Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV. En kyrkohistorisk studie. Lund 1935.
- Kjöllnerström, S., Vår första lutherska katekes och dess översättare (KÅ 1931 s. 128 ff.).
- Klemming och Nordin *SvBoktryckeriH*=Klemming, G. E. och Nordin, J. G., Svensk boktryckerihistoria 1483—1883. Sthm 1883.
- Klemming, G. E., Sveriges äldsta tidning (Samlaren 9: 174 ff. 1888).
- se också Bureus *Ant.* [Övrigt primärmaterial].
- se också *Skrdordn.* [Urkundspublikationer].
- se också Bureus *Suml.* [Övrigt primärmaterial].
- se också Klemming och Eneström *SvKalLit.* [Bibliografisk litteratur].
- se också *Tideb.* 1525 [Övrigt primärmaterial].
- KMKansliHist.*=Kungl. Maj:ts kanslis historia. 1. Kansliets uppkomst, organisation och utveckling intill 1840. Av O. Wieselgeren m.fl. Upps. 1935.
- Kock *Akc.*=Kock, A., Språkhistoriska undersökningar om svensk akcent. 1—2. Lund 1878—85.
- Kock *AltNeuschwedAcc.*=Kock, A., Die alt- und neuschwedische Accentuierung. Strassburg 1901.
- Kock *FspLjudl.*=Kock, A., Studier öfver fornsvensk ljudlära. 1—2. Lund 1882—86.
- Kock *SvLjudh.*=Kock, A., Svensk ljudhistoria. I—V. Lund 1906—29.
- Landquist *PedHist.*=Landquist, J., Pedagogikens historia. 7 uppl. Lund 1963.
- Larsson, R., Södermannalagens ljudlära. Sthm 1891 (ATS 12: 2).
- Lindblad, Gustaf, Ett språkligt grundmönster i Nya testamentet (NysvSt. 51: 5 ff. 1971 (tr. 1972)).
- Lindblad *Sahlstedt*=Lindblad, Gösta, Abraham Sahlstedt och den svenska substantivböjningen. Ett bidrag till det svenska skriftspråkets historia. Lund 1919.
- Lindqvist *BibelsvUrspr.*=Lindqvist, N., Bibelsvenskans medeltida ursprung (NysvSt. 8: 165 ff. 1928 (tr. 1929)).

- Lindqvist *GVBSvRiksspr.*=Lindqvist, N., Gustav Vasas bibel och det svenska riksspråket [Julhålsning till församlingarna i ärkestifter 26: 8 ff. 1940].
- Lindqvist *InlednNT*=Nya testamentet i Gustaf Vasas bibel under jämförelse med texten av år 1526 utg. av N. Lindqvist. Sthm [tr. i Uppsala] 1941.
- Lindqvist *ReformBibelsv.*=Lindqvist, N., Studier över reformationstidens bibelsvenska. Sthm 1918.
- Lindqvist, N., Ha danska sättare inverkat på reformationstidens bibelsvenska? (ANF 1927 s. 163 ff.)
- Lindroth *Bureus*=J. Th. Bureus, den svenska grammatikens fader. Utarbetad af H. Lindroth. Lund 1911—12 (SFSS 42).
- Lindroth *SvLärdomsH*=Lindroth, S., Svensk lärdomshistoria. 1—3. Sthm 1975—78.
- Lindroth *VetAHist.*=Lindroth, S., Kungl. svenska vetenskapsakademiens historia 1739—1818. 1—2. Utg. av Kungl. vetenskapsakademien. Sthm [tr. i Upps.] 1967.
- Lithberg *Alm.*=Lithberg, N., Almanackan från astrologisk rådgivare till svensk kalender. Sthm 1933 (Svenska humanistiska förbundets skrifter 40).
- Ljung, S., Lavsskråer (KLN 10: 367 1965).
- Ljunggren *Alm.*=Ljunggren, K.-G., Almanackorna och det svenska ordförrådet. Bidrag till svensk ordhistoria. Lund 1944 (SkrVSocL 28).
- Ljunggren *OPetrPGalle*=Ljunggren, K.-G. Några olikheter mellan Olavus Petris och Peder Galles språkbruk i »Swar påå tolf spørsmål» (i: Bidrag till nordisk filologi tillägnade Emil Olson . . . Lund 1936 s. 40 ff.).
- Ljunggren, E., Några anteckningar om Benedictus Olavi's läkare book (Hygiea 1931 s. 241 ff.).
- Loman, B., Försvenskningen av latinska substantiv i reformationstidens skriftspråk. 1—2 (NysvSt. 35: 84 ff. 1955 (tr. 1956) och 36: 74 ff. 1956 (tr. 1957)).
- Lundell *FolkmålSKalm.*=Lundell, J. A., Folkmålen i södra Kalmar län (Saga och sed 1932—34 s. 64 ff.).
- Lundström *LPGothus*=Lundström, H., Laurentius Paulinus Gothus. Hans lif och verksamhet. 1—3. Ups. 1893—98.
- Lundström, H., se också *Synoda* [Urkundspublikationer].
- se också Swebilius skrivelser [Övrigt primärmaterial].
- Malmgren, A., Fyra unika svenska 1500-talstryck återfunna i Landsbókasafn Íslands (NTBB 1964 s. 65 ff.).
- se också *Cat. 1562* [Övrigt primärmaterial].
- se också *EvEp. 1562* [Övrigt primärmaterial].
- Mattsson *KonjFsv.*=Mattsson, G., Konjunktiven i fornsvenskan. Lund 1933.
- Möller *SvBokH*=Möller, B., Svensk bokhistoria. Sthm 1931 (Nordstedts lilla bibliotek . . . 11—12).
- Nelson, A., Om den svenska bondepraktikans ursprung (NTBB 1934 s. 44 ff.).
- se också Rudbeck *Atlant 1679* [Övrigt primärmaterial].
- Neuman *UtbrednAA*=Neuman, E., Utbredningen av vokalbalansen a:å i medel-svenskan. Ups. 1918 (UUA 1917).
- NISL*=Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. [Huvudredaktör: E. N. Tigerstedt.] 1. Forntiden. Medeltiden. Vasatiden. Andra bearb. uppl. Sthm 1967.
- Norborg *KällorSvHist.*=Norborg, L.-A., Källor till Sveriges historia. Lund 1968.
- Nordiskt lexikon för bokväsen. 1—2. Redigerat av Palle Birkelund m.fl. Khvn, Oslo, Sthm [tr. i Khvn] 1946—62.
- Nordlander, J., Anmärkningar till J. Burei Sumlen, utg. av G. E. Klemming (SoS 9: 29 ff. 1909 (tr. 1910)).

- Noreen *AschwGr.*=Noreen, A., Altschwedische Grammatik. Halle 1904.
- Noreen *VS*=Noreen, A., Vårt språk. 1 och 3. Lund 1903—05.
- Ohlsson *SkånsSpråklFörsvensk.*=Ohlsson, S. Ö., Skånes språkliga försvenskning. 1—2. Lund 1978—79 (LSNS. Serie A. 30—31).
- Olson, E., Östgötalagens ljudlära. Lund 1904.
- Olsson *Psalmbok*.=Olsson, B., Psalmboken som folkbok. Lund [tr. i Malmö] 1942 (Skrifter i teologiska och kyrkliga ämnen. 23).
- Ottelin, O., Studier öfver codex Bureanus. 1—2. Ups. 1900—05.
- Palmér *OPetrSpråk*=Palmér, J., Undersökningar i Olavus Petris språk. 1—3. Lund 1934—39.
- Palmér *SvagtonVok.*=Palmér, J., De svagtoniga vokalerna i Olavus Petris skrifter (ANF 1922 s. 217 ff.).
- Palmér, J., Den okända handen i reformationsskrifterna från år 1526 (ANF 1947 s. 104 ff.).
- Om Variarum rerum vocabula (i: Festskrift tillägnad Hugo Pipping . . . Hfors 1924 s. 419 ff.).
- Reformatörerna och översättningen av Nya testamentet 1526 (ANF 1926 s. 20 ff.).
- Pamp *SvDialekt.*=Pamp, B., Svenska dialekter. Sthm [tr. i Lund] 1978.
- Pamp *SvSpråkStilh.*=Pamp, B., Svensk språk- och stilhistoria. Lund 1971.
- Panelius *ÄndVokUppl.*=Panelius, O., Ändelsevokalerna i Upplandslagen. Hfors 1940 (SNF 29—30).
- Petersson *Sweb.*=Petersson, F., Olaus Swebilius intill ärkebiskopstiden. En biografisk studie. Sthm [tr. i Lund] 1940 (SStSKH 3).
- Pipping, H., Anmälan [av O. Jespersen, Lehrbuch der Phonetik och Dens. Phonetische Grundfragen] (ANF 1911 s. 286 ff.).
- Pipping, R., Erikskrönikans ljudlära enligt texten i codex Holm. D 2. Åbo 1919.
- Pleijel *Katekes.*=Pleijel, H., Katekesen som svensk folkbok. Lund [tr. i Malmö] 1942 (Skrifter i teologiska och kyrkliga ämnen. 22).
- Pleijel, H., Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680—1772. Sthm 1935 (SKH 5).
- Rosén *SvHist.*=Rosén, J., Svensk historia. 1. Tiden före 1718. Sthm 1962.
- Rydqvist *SSL*=Rydqvist, J. E., Svenska språkets lagar. 1—6. Sthm 1850—83.
- Sahlstedt 1747=Sahlstedt, A., Försök till en svensk grammatika, efter det nu för tiden brukliga sättet att tala och skrifu. Sthm 1747.
- Sahlstedt 1757=Sahlstedt, A., Svensk ord-bok, efter det nu för tiden i tal och skrifter brukliga sättet inrättad. Sthm 1757.
- Sahlstedt 1769=Sahlstedt, A., Svensk grammatika efter det nu för tiden i språket brukliga sättet författad. Sthm 1769.
- Sahlstedt 1773=Sahlstedt, A., Svensk ordbok med latinsk uttolkning . . . Sthm 1773.
- SAOB=Ordbok över svenska språket. Utg. av Svenska akademien. 1 ff. Lund 1898 ff.
- Schagerström *Gräsömdl.*=Schagerström, A., Grammatik över Gräsömålet i Uppland. Med en efterskrift utg. av M. Eriksson. Sthm [tr. i Upps.] 1949 (SvL B. 51).
- Schück *LittH*=Schück, H., Reformationstiden och stormaktstiden (Schück, H., och Warburg, K., Illustrerad svensk litteraturhistoria. 2. Tredje, fullständigt omarb. uppl. Sthm 1927).
- Schück *SvFörlBokH*=Schück, H., Den svenska förlagsbokhandels historia. 1—2. Sthm 1923.
- Serenius 1734=Serenius J., Dictionarium anglo-svethico-latinum. Hamburg 1734.
- Serenius 1741=Serenius J., Dictionarium suethico-anglo-latinum. Sthm 1741.

- Sjödin, L., Brev och anteckningar [av Gustav Vasa] (i: Gustav Vasa minnen. Sthm 1938 s. 15 ff.).
- Meddelanden om kanslistilar under de yngre sturarnas och Gustav Vasas tid (MRA 1933 s. 62 ff.).
- Några egenhändiga anteckningar av Gustav Vasa (PHT 1957 s. 152 ff.).
- Sjöros, B., Studier över fornvästgötska lagtexter (SNF 9: 2 1918).
- Skautrup *DSH*=Skautrup, P., Det danske Sprogs Historie. 1—2. Khvn 1944—47.
- SKH*=Svenska kyrkans historia. Utg. av H. Holmquist och H. Pleijel. 2—6. Sthm [tr. i Upps.] 1933—46.
- Stockholms rådhus och råd. 1—2. Sthm 1915—18.
- Styffe, C. G., se G II A *Brev* [Övrigt primärmaterial].
- se också *SamlInstructFörv.* [Urkundspublikationer].
- Ståhle *SvagMask.*=Ståhle, C. I., Svaga maskuliner i nysvenskan. Ett stycke svensk språk- och språkvårdshistoria (i: Språkform och språknorm. En bok till Bertil Molde . . . Sthm [tr. i Lund] 1979 s. 203 ff.).
- Ståhle *SvBibelspråk*=Ståhle, C. I., Svenskt bibelspråk från 1500-tal till 1900-tal. Sthm 1970 (SNSS 40).
- Ståhle *VersSpråk*=Ståhle, C. I., Vers och språk i vasatidens och stormaktstidens svenska diktning. Sthm 1975.
- Sundén, D. A., Ordbok öfver svenska språket. 1—2. Sthm [1885—]1892.
- Svensk språklära för elementarläroverken. Sthm 1869.
- Swahn, J.-Ö., Appollonius av Tyrus (SvLittLex. s. 16).
- Grisilla (SvLittLex. s. 179 f.).
- Ulspegel (SvLittLex. s. 544).
- Svalenius *Norman*=Svalenius, I., Georg Norman. En biografisk studie. Lund 1937.
- Svensk språklära. Utg. af Svenska akademien [L. M. Enberg]. Sthm 1836.
- Svensson *Bondeprakt.*=Svensson, S., Bondepraktiken och den folkliga traditionen (Folk-Liv 1943—44 s. 1 ff.).
- Svensson *InfÄnd.*, se Svensson, L., Infinitivändelsen . . . [Otryckt material].
- Svensson, L., Tänkebok (KLN 19: 195 ff. 1975).
- SvFolkböcker*=Svenska folkböcker. Sagor, legender och äfventyr, efter äldre upplagor och andra källor utgifne, . . . af P. O. Bäckström. 1—2. Sthm 1845—48.
- SvLittLex.*=Svenskt litteraturllexikon. Lund 1964.
- Sylwan *SvPressHist.*=Sylwan, O., Svenska pressens historia till statshöfvingen 1772. Lund 1896.
- Söderwall *Hufvudep.*=Söderwall, K. F., Hufvudepokerna af svenska språkets utbildning. Lund 1870.
- Tamm *TyÄndelser*=Tamm, F., Om tyska ändelser i svenskan (UUÅ 1880).
- Tamm *ÄndAdv.*=Tamm F., Om ändelser hos adverb och arkaiskt bildade prepositionsuttryck i svenskan. Ups. & Leipzig [tr. i Ups.] 1899 (SkrHVSamfU 6: 9).
- Tegnér, E., Tyska inflytelser på svenskan (ANF 1889 s. 155 ff.).
- Thorell, O., Fem Moseböcker på fornsvenska. En språklig undersökning på grundval av de bevarade handskrifterna. Upps. 1961 (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. 9).
- Tiseliu *Fasternamål.*=Tiseliu, G. A., Ljud- och formlära för Fasternamålet i Roslagen. Sthm 1902—03 (SvL XVIII: 5).
- Törnqvist *SubstBöjnÖgl.*=Törnqvist, E., Substantivböjningen i Östergötlands folk-mål. Bestämd form singularis maskulinum. 1—2. Upps. 1953 (Skrifter utg. av K. Gustav Adolfs akademien. 23: 1—2. Studier till en svensk dialektgeografisk atlas utgivna av N. Lindqvist. 2).

- Utterström *FemSkriv.*=Utterström, Gudrun, Fem skrivare. Metta Ivarsdotters brev till Svante Nilsson. Studier i senmedeltida brevspråk. Sthm [tr. i Upps.] 1968 (Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 7).
- Walde *Bibelövers.*=Walde, O., Johannes Bureus och den svenska bibelöversättningen under Gustaf II Adolfs tid (i: Bok- och bibliotekshistoriska studier tillägnade Isak Collijn . . . Upps. 1925 s. 355 ff.).
- Warne *Folkunderv.*=Warne, A., Den svenska folkundervisningen från reformationen till 1809. Sthm 1940 (Svenska folkskolans historia under redaktion av V. Fredriksson. 1).
- Vendell, H., Språket i Peder Swarts krönika. . . . Grammatik och ordbok. Hfors 1905.
- Vennberg, E., Johan Bure (SBL 6: 688 ff. 1926).
- Jonas Bure (SBL 6: 710 ff. 1926).
- Wennström *GVasasBrev*=Wennström, T., Studier över språket i Gustav Vasas brev. Lund 1941.
- Wessén *NordSpr.*=Wessén, E., De nordiska språken. 8 uppl. Sthm [tr. i Lund] 1968.
- Wessén *SvSpråkh.*=Wessén, E., Svensk språkhistoria 1 (8 uppl.)—2 (4 uppl.). Sthm · Gbg · Upps. 1965—68.
- Wessén *VFolkmål*=Wessén, E., Våra folkmål. 9. uppl. Lund 1969.
- Wessén, E., Efterskrift (s. 101—111) i: Brask, S. P., Den förlorade sonen. Comoedia uppförd vid S:t Persmarknaden i Linköping den 29 juni 1645. Med förklaringar utg. av E. Wessén. Sthm [tr. i Lund] 1959 (Svenska texter utg. av G. Fredén m.fl. 4).
- Svenska språket (KLN 17: 504 ff. 1972).
- Wide *VerbalböjningNT*=Wide, J., Verbalböjningen i 1526 års översättning av nya testamentet. I—II. Landskrona 1911.
- W[ieselgren], H., Gregorius Borastus (HT 1882 s. 149 ff.).
- Wieselgren, H., Krönikorna om Gustaf Vasa (HT 1890 s. 41 ff.).
- Wiklund, K. B., De första lapska böckerna (NTBB 1922 s. 13 ff.).
- Zetterberg, F., Bjärköarättens ljud- och böjningslära. Upps. 1893.
- Östergren, O., *Nusvensk ordbok*. 1—10. Sthm 1919—72.

VIKTIGARE FÖRKORTNINGAR

a=rectosidan, dvs. högersidan av ett uppslag i handskrift eller äldre tryck som inte paginerats utan folierats

a.a.=anfört arbete

ack.=ackusativ

adj.=adjektiv

adv.=adverb

ANF=arkiv för nordisk filologi

ATS=Antikvarisk tidskrift för Sverige

b=versosidan, dvs vänstersidan av ett uppslag (jfr ovan a)

da.=dansk

Dens.=densamme

f.=femininum

f.=form

f.=och följande

fem.=femininum

ff.=och flera följande

fi.=finsk

fsv.=fornsvensk(a)

gen.=genitiv

grek.=grekisk

HH=Historiska handlingar

hs.=handskrift

HSvH=Handlingar rörande Sveriges historia

HT=Historisk tidskrift

imp.=imperativ

inf.=infinitiv

jfr=jämför

KB=Kungliga biblioteket, Stockholm

KLNM=Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid

komp.=komparativ

konj.=konjugation, konjunktion, konjunktiv

KVHAH=Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar

KÅ=Kyrkohistorisk årsskrift

LBH=Linköpings biblioteks handlingar

LSB=Linköpings stifts- och landsbibliotek

LSNS=Lundastudier i nordisk språkvetenskap

LUB=Lunds universitetsbibliotek

LUÅ=Lunds universitets årsskrift

m.=maskulinum

mask.=maskulinum

MEL=Magnus Erikssons landslag

MRA=Meddelanden från svenska riksrådet

n.=neutrum

2NF=Nordisk familjebok. 2 uppl. 1903—26

NK=Nordisk kultur

NoB=Namn och Bygd

nom.=nominativ

NTBB=Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen

NTU=Nordiska texter och undersökningar

num.=numerus

nysv.=nysvensk(a)

NysvSt.=Nysvenska studier

PHT=Personhistorisk tidskrift

pl.=pluralis

p.pf.=perfekt particip

p.pr.=presens particip

pr.=presens

prep.=preposition

pres.=presens

pret.=pretertium

SBL=Svenskt biografiskt lexikon

SFSS=Samlingar utg. av Svenska forn-
skrift-sällskapet.

sg.=singularis

sing.=singularis

SkrHVSamfL=Skrifter utg. av K. Humanistiska vetenskapssamfundet i Lund

SkrHVSamfU=Skrifter utg. av K. Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala

SkrVSocL=Skrifter utg. av Vetenskaps-
societeten i Lund

- SMK=Svenska män och kvinnor
 SNF=Studier i nordisk filologi
 SNSS=Skrifter utg. av Nämnden för
 svensk språkvård
 SoS=Språk och stil
 SStSKH=Samlingar och studier till sven-
 ska kyrkans historia
 STB=Stockholms stads tänkeböcker (se
 Bibliografi s. 143)
 subst.=substantiv
 sup.=supinum
 superl.=superlativ
 sv.=svensk
 SvL=Svenska landsmål
 SVS=Svenska författare utg. av Svenska
 vitterhetssamfundet
 T=tom, band eller del av bokverk
 tr.=tryckt
 ty.=tysk
 utg.=utgiven
 UUB=Uppsala universitetsbibliotek
 UUÅ=Uppsala universitets årsskrift
 VetAH=Kungl. svenska vetenskapsaka-
 demiens handlingar
 VgL=Västgötalagen
 vol.=volym
 y.=yngre
 ÅSU=Årsböcker i svensk undervisnings-
 historia
 ä.=äldre
 äv.=även

PERSONREGISTER

Registret upptar i huvudsak endast namn på personer i deras egenskap av språkutövare. Absolut fullständighet har inte eftersträfvats. Bibliografi och Summary innefattas ej.

Andreae, Laurentius 11, 19, 24, 26, 29, 31, 34, 61, 92, 116, 117

Arndt, Johann 57

Arosiandrinus, Andreas Johannis 80, 84

Arvidi, Andreas 77, 83

Aurelius, Aegidius Matthiae (Eggert Matsson) 68, 69, 92

Aurivillius, Eric 28, 72, 78, 83, 84, 85, 123, 124

Berchelt, Simon 48, 50, 52

Bielke, Hogenskild 16, 47, 50, 51, 53 91

Bolinus, Andreas 74, 83

Borastus, Gregorius Laurentius 79, 86, 94

Botvidi, Johannes 57, 60, 116, 117

Brahe, Per d.ä. 16, 44, 46, 50, 51, 53, 72 f., 78, 83, 84, 87, 91

Brask, Hans 34, 35

Budde, Jöns 4, 17

Bure, Jonas 43, 71

Bureus, Johannes 12, 17, 20, 28, 33, 34, 45, 50, 51, 54, 56, 71, 74, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 87, 88, 95, 96, 97, 98 ff., 123, 126, 127

Celsius, Magnus Nicolai 81

Chesnecopherus, Nils 33, 96

Columbus, Samuel 72, 75, 83, 85, 86 f.

Comenius, Johann 12, 72, 76, 77, 78

Dalin, Olof von 128

Ekeblad, Johan 73, 83

Erik XIV 17, 29, 30, 44, 50, 51, 53

Falck, Erik 20, 24, 116, 117

Forsius, Sigfridus Aronus 49

Fortelius, Israel Olavi 49

Gadh, Hemming 96

Galle, Peder 17, 19

Gezelius, Johannes d.ä. 57, 59, 60, 62, 76, 77, 83

Girs, Aegidius 79, 84

Gothus, Laurentius Paulinus 12, 17, 26, 27, 45, 49, 50, 51, 55 f., 57, 59, 60, 61, 94, 96, 116, 117

Gothus, Laurentius Petri 20, 21, 24, 26, 61, 94, 116, 117, 118

Gothus, Petrus Johannis 20, 21, 23, 24, 99, 107, 109, 116, 117, 123

Gothus, Petrus Pauli 20, 24

Graan, Olaus 59, 60

Grubb, Nicolaus 76, 77, 83

Gustav Vasa 16, 28, 29, 30, 31, 52, 79, 91

Gustav II Adolf 45, 54, 63, 65, 66, 73, 83, 86, 92, 95 f., 97, 98

Gutterwitz, Andreas 33

Gyldenstolpe, Michael 78, 84, 123, 124

Gyllenhielm, Carl Carlsson 75, 83

Gyllenius, Petrus Magni 74, 83

Hahn, Canutus 64

Hansson, Clement 31, 32, 92

Helsing, Mårten, se Helsingus, Martinus Olai

Helsingius, Elaus Petri 47, 50

Helsingus, Martinus Olai (Mårten Helsing) 14, 21, 24, 25, 52, 91, 116, 117, 119, 135

Helsingus, Martinus Olai (Gestricius), se Olai, Martinus

Hermelin, Olof 74, 83

Heyden, Sebald 47

Hiärne, Urban 75, 83

Hof, Sven 128

Holmius, Nicolaus 57, 60

- Horn, Agneta 74, 83, 87
 Humbla, Olof Pedersson 39, 40, 53, 68.
 95
 Jacobi, Sveno 30, 31, 34
 Johan III 28, 29, 30, 35, 63, 96
 Karl IX 17, 22, 25, 29, 30, 33, 40, 45, 50,
 51, 53, 86, 96, 98, 100, 105
 Karl XI 65
 Karl XII 65
 Kemner, Heinricius Martini 79, 84
 Kenicius, Petrus 27
 Kristina, drottning 65
 Krok, Samuel 81
 Laurelius, Olof 59, 60
 Laurentsson, Amund 119
 Linné, Carl von 128
 Ludvigsson, Rasmus 29, 31, 32, 46, 50, 51
 53, 86, 91, 92
 Luther, Martin 22, 27
 Magnus, Johannes 96
 Martini, Olaus 20, 24
 Matsson, Eggert, se Aurelius, Aegidius
 Matthiae, Johannes Gothus 57, 59, 60, 78.
 83
 Muræus, Stephanus Laurentii 57, 60
 Niurenus, Nicolaus Petri 81
 Norman, Georg 22, 23, 24, 32, 116, 117
 Olai, Martinus (Gestricius eller Helsingus)
 21, 25
 Olai, Petrus Vadstenensis 49, 94
 Olavi, Benedictus 48, 50, 52, 53, 94
 Olofsson, Mickel 98
 Oxenstierna, Axel 54, 63, 65, 66, 67, 96, 97
 Paulinus Laurentius Gothus, se Gothus,
 Laurentius Paulinus
 Petri, Israel »Dalekarlus» 48, 50, 51
 Petri, Jonas Gothus 76, 77, 83
 Petri, Laurentius 20, 21, 22, 23, 24, 34, 35,
 116, 117
 Petri, Olaus 11, 16, 17, 19 f., 21, 22, 23,
 24, 26, 31, 39, 40, 45, 47, 50, 51, 53,
 92, 115, 116, 117, 118
 Pihlström, Anders 74, 83, 89
 Pontinus, Magnus Johannis 57, 60
 Posse, Jöran Knutsson 79, 85 f.
 Prytz, Andreas Johannis 57, 60
 Pyhy, Conrad von 31
 Rothovius, Isak 57, 60
 Rudbeck, Olaus (Olof) d.ä. 54, 73, 77, 80,
 83, 84, 85
 Rudbeckius, Johannes 12, 27, 55, 56, 57,
 59, 60, 61, 74, 83, 96
 Sahlstedt, Abraham 123, 124
 Salberg, Johan 28, 72, 83
 Schroderus, Ericus Benedicti (Nycopen-
 sis) 12, 54, 56 f., 60, 61, 78, 79, 84, 85,
 86, 96, 97, 100, 127
 Schroderus, Ericus Johannis (Upsalien-
 sis) 71, 76, 83, 85
 Serenius, Jacob 128
 Sigismund 30, 96, 105
 Skytte (Schroderus), Johan 14, 48, 50, 53,
 54, 78, 79, 84, 85, 92, 96
 Spegel, Haquin 55, 58, 59, 60, 62, 77, 83
 Spole, Anders 81
 Stenbock, Magnus 73, 83
 Stiernhielm, Georg 12, 54, 58, 60, 61, 73,
 76, 77, 79, 80, 83, 84, 85, 87 f., 90, 92.
 123
 Swart, Peder 46, 50, 51, 53, 86
 Swebilus, Olaus 58, 59, 60, 88 f.
 Swedberg, Jesper 28, 55, 58, 60, 75, 77, 83
 Tegel, Erik Jöransson 79, 84, 85, 86
 Tidemansson, Torbjörn 119
 Tiliander, Sven Ingemarsson 78, 84, 123,
 124
 Tiällmann, Nils 28, 78, 84, 85, 123
 Utter, Peder Månsson 98
 Wallenius, Gabriel 28, 78, 84
 Wallerius, Daniel 58, 60
 Verelius, Olof 77, 80, 83, 84, 85
 Wexionius, Michael, se Gyldenstolpe,
 Michael
 Wivallius, Lars 74, 83
 Voigt, Johann Heinrich 81
 Vultejus, Johannes 58, 60

Serie C

Studier i tillämpad nordisk språkvetenskap

- 1 Bengt Loman och Nils Jørgensen *Manual för analys och beskrivning av makrosyntagmer*. 1971
- 2 Nils Jørgensen *Syntaktiska drag i svenska dialekter — en bibliografisk översikt*. 1970
- 3 Nils Jørgensen *Om makrosyntagmer i informell och formell stil*. 1970
- 4 Jan Einarsson *Sammanträdet som tal-situation*. 1971
- 5 Ulf Teleman *Tre uppsatser om grammatik*. 1972
- 6 Ulf Teleman *Manual för grammatisk beskrivning av talad och skriven svenska*. 1974
- 7 Nils Jørgensen *Meningsbyggnaden i talad svenska*. 1976
- 8 Nils Jørgensen och Jan Svensson *Etermediernas nyhetsspråk 1. Några syntaktiska drag*. 1977
- 9 Jan Einarsson *Talad och skriven svenska. Sociolingvistiska studier*. 1978

Serie D

Meddelanden. Distribuerade av Institutionen för nordiska språk, 223 63 Lund

- 1 Lars Svensson *Bibliografiska hjälpmedel rörande svenska språket*. 1972
- 2 Lars Svensson (red.) *Fyra arbeten om tal-språk*. 1972
- 3 Nils Jørgensen *Kommentar till Haraldskvæði, Sonatorrek, Hákonarmál och Austrfárarvísur*. Under förberedelse
- 4 Inge Knutsson *Tradition och förnyelse i en modern isländsk diktsamling*. 1972
- 5 Åke Hansson (red.) *Färöiska studier*. 1973
- 6 Åke Hansson (red.) *Eterspråk 1*. 1973
- 7 Åke Hansson (red.) *Eterspråk 2*. 1973
- 8 Åke Hansson (red.) *Eterspråk 3*. 1975
- 9 Inger Haskå och Inge Knutsson och Anne Marie Wieselgren *Om att översätta Gamla Testamentet*. 1976
- 10 Christer Platzack *Uppmaningar. Christer Platzack Satsens och meningens tidsbetydelse*.
Lars-Johan Ekerot *Villkorssatser och attsatser*. 1976
- 11 Gertrud Pettersson och Christer Platzack *Översikt över svenska dialektkartor*. 1976
- 12 Christer Platzack *Substantivsjuka — ett friskhetstecken*. 1977

Ett fall av språkvård under 1600-talet

Det mest iögonenfallande språkdraget i svenska kanslihandlingar under senmedeltiden och äldre Vasatiden är bruket att skriva *e* i ändelser för väntat *a* (tex. *kaste*, *gate*, *ille* i stället för *kasta*, *gata*, *illa*). Syftet med denna bok är att i ett rikhaltigt material och i skilda genrer undersöka ändelsen i ord som har historiskt *a* i eller såsom ändelse. Undersökningen sträcker sig från ca 1521 till dess att *a* slagit ut *e* i ändelser i svenskt skriftspråk. Boken vill också söka ge svar på frågan varför *e* upphör eller — omvänt — varför *a* åter tas i bruk och blir bestående som tecken i ändelser.

LUNDASTUDIER I NORDISK SPRÅKVETENSKAP

*Serien grundad av Ivar Lindquist och Karl Gustav Ljunggren,
fortsatt av Bertil Ejder och Gösta Holm*

Serie A

- 17 Gösta Holm *Epoker och prosastilar*. 1967
- 18 Gösta Holm (utg.) *En diskussion om stannamnen*. 1967
- 19 Åke Hansson *Fonematiska studier i skånska dialekter*. 1969
- 20 Ulrik Eriksson *Åselesvenska 1. Introduktion*. 1971
- 21 Anne Marie Wieselgren *Carl-Johans-tidens prosa*. 1971
- 22 Birgitta Erlandsson *Om växlingen ü—ö i ord av typen no. bru—sv. bro*. 1972
- 23 Inger Haskå *Studier över bestämdhet i attributförsedda nominalfraser*. 1972
- 24 Ulrik Eriksson *Åselesvenska 2. Måltjämnning. Modeller för analys och syntes med tillämpningar*. 1973
- 25 Birgit Falk-Kjällquist *Studier över ägonamn i sydvästra Värmland*. 1973
- 26 Stig Nilsson *Terminologi och nomenklatur. Studier över begrepp och deras uttryck inom matematik, naturvetenskap och teknik I*. 1974
- 27 Gertrud Petterson *Reklamsvenska. Studier över varumärkesannonser från 1950- och 1960-talen*. 1974
- 28 Lars Svensson *Nordisk paleografi. Handbok med transkriberade och kommenterade skriftprov*. 1974
- 29 Birgitta Tuvestrand *Hugsvinnsmål. Handskrifter och kritisk text*. 1977
- 30 Stig Örjan Ohlsson *Skånes språkliga försvenskning 1. Inledning. Om skriftspråket under Skånes övergångstid*. 1978
- 31 Stig Örjan Ohlsson *Skånes språkliga försvenskning 2. Blandspråksanalyser*. 1979
- 32 Carin Sandqvist *Studier över meningsbyggnaden i färöiskt skriftspråk*. 1980
- 33 Lars Svensson *Ett fall av språkvård under 1600-talet. Om historiskt a i ändelser i äldre nysvenskt skriftspråk med särskild hänsyn till regleringen i tryckta kanslihandlingar under Gustav II Adolfs regering*. 1981.

Serie B

- 1 Gudrun Österlund *Lunds studenters tilltalsnamn under femtio år*. 1966
- 2 Bengt Pamp *Ortnamnen i Sverige*. 4 uppl. 1974
- 3 Jan Einarsson *Kommandoordens utveckling i svenskan*. 1968
- 4 Rolf Gravé *Biblicismer och liknande inslag i Sara Lidmans Tjärdalen*. 1969
- 5 Åke Hansson *Fonemgeografisk och fonemhistorisk forskning*. 1969
- 6 Gösta Holm *Medeltida stadgespråk*. 1969
- 7 Ulf Teleman *Definita och indefinita attribut i nusvenskan*. 1969
- 8 Ivar Lindquist *Poesien i inskrifterna på Hällestad-stenarna*. 1973

Forts. på omslagets tredje sida